

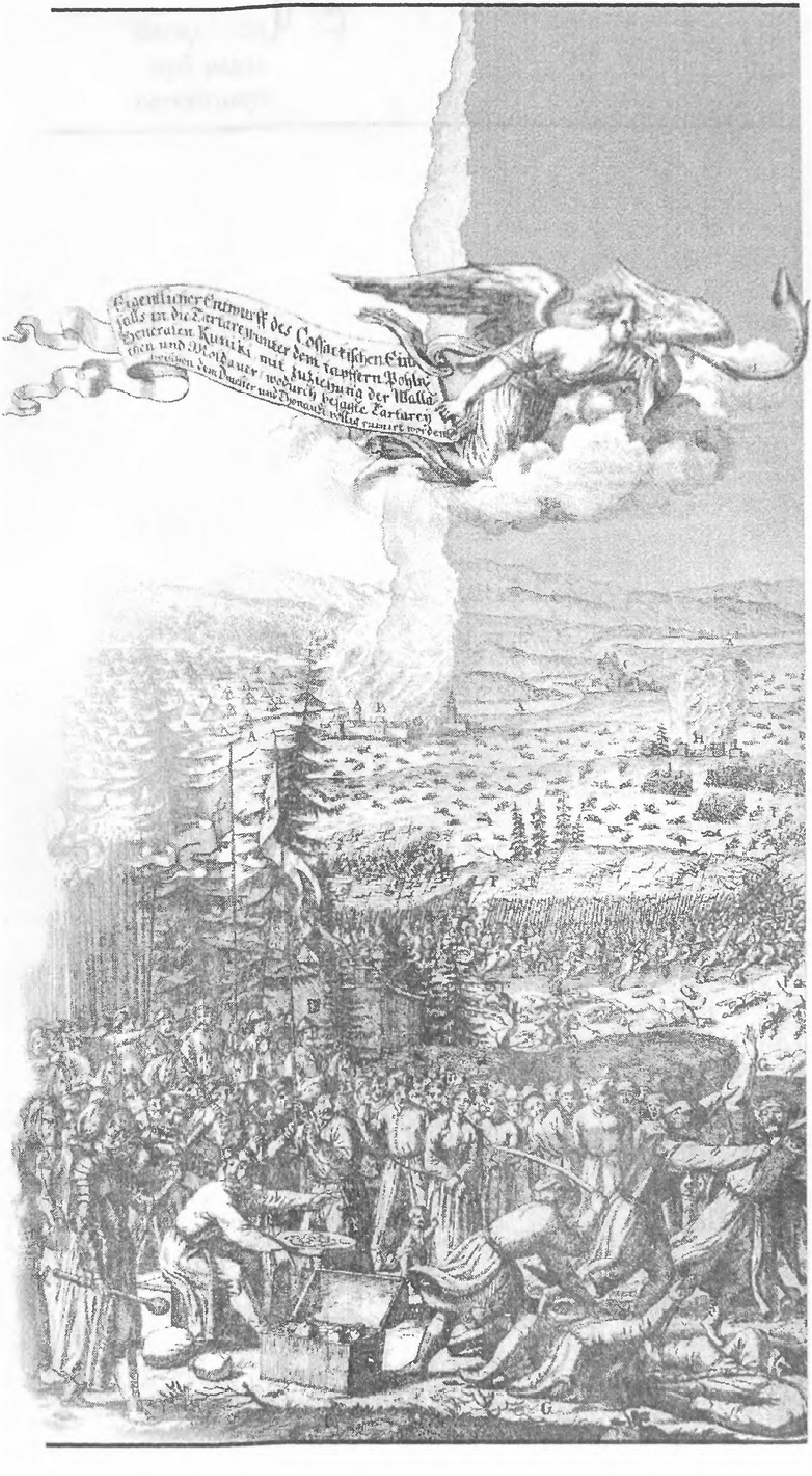

Тарас Чухліб

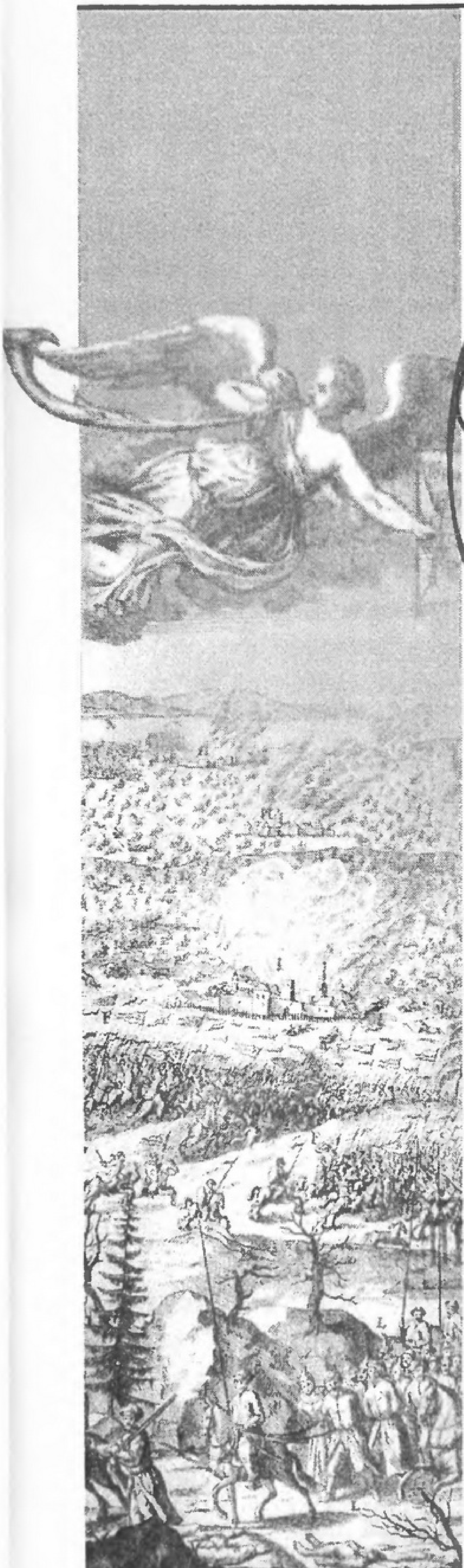
Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи

*Моїй дорогій
мамі Вірі
присвячую*

Eigentlicher Entwurff des Cossackischen Ein-
falls in die Tartarey unter dem tapffern Pohln.
Generalen Kuniki mit zuziehung der Walla-
chen und Moldauer wodurch besagte Tartarey

оцифро: cizarion-ом (Hurtom.com)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Тарас Чухліб

Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713)

КИЇВ
Видавничий дім
«Києво-Могилянська
Академія»
2004

ББК 63.3(4УКР)46-8
Ч-96

У книзі подано яскраві, багатопланові портрети більш та менш знаних володарів гетьманської булави, які діяли на Правобережній Україні у 60-х роках XVII – на початку XVIII ст. Діяльність українських гетьманів розкривається у контексті загальноєвропейської історії.

Видання розраховане на широке коло читачів, студентів, викладачів, науковців, військовослужбовців, дипломатів, усіх, хто цікавиться історією України взагалі та її міжнародних відносин зокрема.

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань

На розгорнотому титулі зображено:
Лерх Й., Ньюпорт Й. Похід козаків на чолі з гетьманом С. Куницьким до Пн. Причорномор'я. Гравюра. 1684 р. Австрія

© Т. В. Чухліб, 2004
© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004

ISBN 966-518-304-4

ПЕРЕДМОВА

Приємно відзначити, що останніми роками в українській історичній науці все міцніше утверджується тенденція до повернення на авансцену історії людської особистості. Увазі читачів уже представлені окремі нариси про видатних політичних, суспільних та культурних діячів українського середньовіччя та нового часу. Паралельно створюються великі життєписи найяскравіших постатей національної минувшини. Зазначимо, що цей процес цілком закономірний. Адже основний зміст історії є далеко не повним без присутності у ній людини з її запитами та інтересами, думками, віруваннями, приватним життям і життям у суспільстві.

Традицію відновлення у вітчизняній історіографії жанру біографістики продовжує книга відомого дослідника політичної історії Української козацької держави, зокрема її міжнародного аспекту, Тараса Чухліба. На сторінках її читач зустріне замальовки політичних портретів Павла Тетері й Михайла Ханенка, Степана Опари й Петра Дорошенка, Юрія Хмельницького й Пилипа Орлика, ознайомиться з маловідомими фактами біографій та епізодами діяльності Петра Суховієнка, Андрія Могили, Самійла Самуся, Степана Куницького та інших володарів гетьманської булави Правобережної України другої половини XVII — початку XVIII ст.

Вони були різними за походженням, освітнім рівнем та майновим цензом, відзначалися своєрідністю характерів, уподобань, мали відмінні світоглядні засади та політичні орієнтації. По-різному складалися їхні життєві долі. Спільне, що єднало цих політичних діячів, була палка любов до вітчизни, вірність засадам українського державотворення, започаткованим у політичній практиці України їх великим попередником — гетьманом Богданом Хмельницьким.

Їм доводилося гетьманувати у досить складних умовах міжнародно-політичного поділу козацької держави, який

стався не лише в результаті внутрішньої міжусобної боротьби, а й спричинився жорстокими війнами за першість між такими сильними її сусідами, як Польща, Росія і Туреччина. Значно впливали на ці руйнівні процеси й більш віддалені країни — Австрія, Франція і Швеція, що певним чином визначали міжнародну політику того часу. Це змушувало правобережних гетьманів постійно маневрувати, йти на поступки, змінювати напрями своєї зовнішньополітичної діяльності, інколи помилятися, але наполегливо відшукувати можливості для розв'язання складних політичних колізій в ім'я єдиної мети — унезалежнення власної держави.

Пропонована праця є результатом не одного року вдумливих спостережень автора за ситуацією, що склалася на Європейському континенті у XVII—XVIII ст. Перебуваючи у силовому полі не тільки європейської, а й азіатської цивілізаційних течій, Українська козацька держава постійно відчувала їхні впливи на своєму політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку. Водночас самобутністю й оригінальністю власних процесів вона неодноразово змінювала геополітичну ситуацію у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі. Специфікою перебігу національного державотворення тогочасна Україна помітно збагатила не лише теоретичний арсенал світової політичної культури, а й значно доповнила континентальну політичну практику.

Гортаючи сторінки монографії, переконуємося, що Україна в ті далекі часи виступала не лише об'єктом у політичній грі можновладців Сходу і Заходу, а й дієвим суб'єктом тогочасних міжнародних відносин, творцем відповідного цивілізаційного мікроклімату в центрально-східному регіоні Європи. Політичний спадок козацьких гетьманів, набутий ними досвід боротьби за національне визволення не канув у небуття зі згасанням державотворчих процесів на Правобережжі. Він своєрідно трансформувався в суспільно-політичній думці XVIII—XIX ст., здобув нову якість у державницьких змаганнях українців новітнього часу.

Валерій Смолій,
академік НАН України

ВІД АВТОРА

«Гетьмани», «козацтво», «Запорозька Січ»... Наприкінці 80-х років XX століття ці слова стали для тогочасного студентства (до якого належав і автор) символами нескореного українства, яке тільки-но починало відроджуватися після довгих століть іноземного та політичного гноблення. Юнацький романтизм у поєднанні з набуттям певних історичних знань дав змогу осягнути начебто просту істину — лише на основі власних багатовікових національних традицій ми зможемо досягнути кращого життя. Вже тоді у нашому колі молодих істориків виникло переконання, що більш яскравого і самобутнього явища, ніж козацтво, українці в своїй історії не мали. Саме це й стало поштовхом до захоплення козацькою минувшиною та привело до написання цієї книги, робота над якою розпочалася ще в 1992 р.

З огляду на багато причин, в українській історіографії склалося так, що у вивченні історії козацької держави другої половини XVII—XVIII ст. перевага надавалася сюжетам, пов'язаним з діяльністю гетьманів Лівобережної України й певною мірою ігнорувалося дослідження гетьманського устрою Правобережної України. Незважаючи на окремі праці М. Костомарова, В. Антоновича, О. Єфименко, М. Грушевського, М. Андрусяка, Б. Крупницького, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, В. Дядиченка, Г. Сергієнка, В. Смолія, Я. Дашкевича, В. Степанкова, Ю. Мицика, В. Станіславського та інших науковців, й до цього часу не можемо з певністю говорити про те, що досконало оволоділи знаннями про різнобічну діяльність багатьох володарів булави правобережної частини Українського гетьманату. Майже не висвітлено й те, що козацька Україна займала хоча й не провідне, але все ж таки певне місце у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи.

На основі джерельного матеріалу з архівосховищ України, Польщі та Росії, а також великої кількості опублікованих документів та історичної літератури у книзі розкривається державно-політична та військова діяльність козацьких правителів Правобережної України, яка висвітлюється в контексті загальноєвропейської історії. Серед героїв нарисів — більш відомі громадськості Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко, Юрій Хмельницький, а також менш знані — Степан Опара, Євстафій Гоголь, Степан Куницький, Андрій Могила, Самійло Самусь та інші. Окрім того, читач матиме змогу ознайомитися з політикою щодо України таких «сильних» правителів ранньомодерної Європи й Азії, як польські королі Ян II Казимир і Ян III Собеський, турецькі султани Мегмед IV і Агмед III, московські царі Олексій Михайлович і Петро I, кримські хани Мегмед-Гірей IV і Аділ-Гірей, шведські королі Карл X і Карл XII, та взнати, як на багатьох із них впливали тогочасні світові «супердержави», що у той період належали монархічним династіям Габсбургів і Бурбонів.

Події, які описуються, охоплюють період з 1663 р., коли першим правобережним гетьманом став П. Тетеря, й завершуються 1713 р., коли П. Орлик припинив свою боротьбу на Правобережжі. З того часу там уже не знали, що таке гетьманська влада.

Очевидно, що кожен з нарисів, де описується та аналізується діяльність окремих гетьманів Правобережної України, в результаті подальшої пошукової праці у бібліотеках та архівосховищах можна було б іще доповнити тим чи іншим новознайденим матеріалом. Але залишаємо це вже для наступних поколінь істориків і сподіваємося, що ця книга стане їм у пригоді.

Висловлюю щиру вдячність Валентині Матях, Наталії Юсовій, Юрію Савчуку, В'ячеславу Станіславському, Борису Черкасу та Андрію Блануці за технічну допомогу під час написання книги, а також колективам Інституту історії України НАН України та Науково-дослідного інституту Українського козацтва за всебічну підтримку. Окрім того, складаю подяку завідувачу відділу мистецтв ЛНБ ім. В. Стефаника Степану Костюку за сприяння у пошуку ілюстративного матеріалу.

Україна козацька в Європі ранньомодерного часу

Революційні події середини XVII ст. внесли досить суттєві зміни у співвідношення сил між державами, які розташовувалися з одного боку між Балтійським та Чорним морями, а з іншого — між річками Ельба та Дон. На території Центрально-Східної Європи * з'явилося нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом, що претендувало на певний міжнародний статус, який йому у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені династичні двори. Самопроголошений правитель гетьманату Б. Хмельницький був визнаний європейськими та азіатськими монархами як васальнозалежний володар, що мав право на йменування титулом *«dux»*. Протягом 1648—1657 рр. Український гетьманат, завдяки впроваджуваній Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості [1], остаточно утвердився в геополітичній структурі Європи як держава фактично непідлегла, але номінально залежна від монарших дворів даного регіону. У цей час продовжувала формуватися нова система міжнародних відносин, підвалини якої були закладені ще на Вестфальському конгресі 1648 р. [2]. Як і раніше, значно впливало на події, що розгорталися в

---

* Підтримуючи думку тих учених, які впровадили у науковий обіг термін «Центрально-Східна Європа» (див., наприклад: *Wandych P.* The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present.— London, New-York, 1992; *Bardach J.* Dla czego Europa Środkowo-Wshodnia? // Nauka Polska.— N 5—6.— Warszawa, 1992.— S. 65—72; *Kłoczowski J.* L'Europe de Centre-Est dans l'historiografie des pays de la region.— Lublin, 1995; *Сюч Е.* Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион.— Москва, 1996.— С. 156—250; *Миллер А. И.* Об истории концепции «Центральная Европа» // Там само.— С. 4—25; Історія Центрально-Східної Європи.— Львів, 1996; Historia Europy Środkowo-Wschodniej / Red. J. Kłoczowski.— T. 1.— Lublin, 2000; Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.).— Вип. 1—3.— К., 2000—2003), переконані, що історично до цього регіону належить і Україна.

Центрально-Східній, Південно-Східній та Північній Європі, довголітнє протистояння монархічних дворів Франції та Австрії. Саме від перебігу запеклої геополітичної суперечки Габсбургів і Бурбонів головним чином залежали міжнародні позиції провідних держав цього регіону – Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави та Шведського королівства. Але якщо шведський монарх після річпосполитського «бліцкригу» другої половини 50-х рр. XVII ст. на деякий час погамував власні амбіції (лише задля їхньої реанімації в майбутніх війнах початку XVIII ст.), то польські королі, московські царі й турецькі султани разом з кримськими ханами продовжували виснажливу боротьбу між собою за право вирішувати долю цієї частини Європи.

Згідно з рішеннями Оливського конгресу в січні 1660 р. нарешті закінчилася т. з. Північна війна, яка тривала від 1655 р. Цей представницький з'їзд європейських дипломатів проходив за участю таких країн, як Австрія, Швеція, Польща, Бранденбург, Данія, Голландія і за посередництва Франції в містечку Олива неподалік Гданська. Під час проведення конгресу проявилися дві тенденції: по-перше – австрійські та бранденбурзькі дипломати намагалися не допустити укладення сепаратного миру між Річчю Посполитою й Шведським королівством; по-друге – ряд країн схилялися до розбиття антишведської коаліції та примирення між Стокгольмом і Варшавою. У результаті підписаного в Оливі шведсько-польського договору між обома державами припинялася війна, однак польський король, хоча й отримував частину Пруссії, але зрікався права на шведську корону та віддавав Швеції значну частину території Інфлянт. Оливський конгрес також підтвердив положення бранденбурзько-польського договору 1657 р., чого дуже не хотіли коронні дипломати. Такі поступки Польської корони стали можливими, як стверджував коронний канцлер М. Пражмовський, з огляду на позицію Московської держави, що не хотіла поступатися правом протекторату над Україною і прагнула сама укласти сепаратний мир зі Швецією проти Речі Посполитої [3].

Рішення Оливського конгресу дали можливість Польщі перемогти російські війська під Чудновим восени 1660 р. та примусити Український гетьманат укласти вигідний для коронної влади договір, внаслідок якого для Речі Посполитої стало реальним повернення всієї України під владу польського короля, адже Слободищенський (Чуднівський) трактат означав перекреслення другої Переяславської угоди 1659 р. і новий вихід козацької держави з-під зверхності московського царя. Незважаючи на це, Москва утримувала свій протекторат на Лівобережній Україні, а Польща почала підкорювати правобережну частину гетьманату.

У березні 1661 р. розпочалися мирні переговори між Московщиною й Швецією. Під час спільних засідань зі шведами боярин О. Ордин-Нащокін першим серед російських дипломатів висловив думку про те, що можна досягнути зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу українських земель. Затягуючи переговори зі шведами, Ордин-Нащокін, який був керівником московського посольства, у повідомленнях до царя переконував його укласти мирний договір з Річчю Посполитою. «Якщо заради миру із Швецією ми згодні віддати їм інфлянтські міста, то чому не можемо поступитися Польщі?»[4] — запитував він Олексія Михайловича, маючи на увазі «поступлення» Правобережжям. Однак після цього Ордин-Нащокін був відкликаний до Москви, а переговори зі шведами доручили вести боярину А. Матвєєву, який був прибічником продовження війни з поляками за Україну.

Одночасно на варшавському сеймі 1661 р. було складено інструкцію для комісарів на майбутні переговори з Московською державою. Згідно з нею, польські посли повинні були вимагати від царя, щоб той відмовився від протекції над козаками і всією Україною. Поляки навіть погоджувалися на участь у переговорах українських дипломатів. Зважаючи на спротив Москви в справі «повернення» України Речі Посполитій, тогорічні переговори швидко зайшли в глухий кут. 14 травня 1661 р. було оголошено про їх припинення. Причини такої непоступливості крилися в намаганні як польського, так і московського монархів одержати повний контроль над козацькою Україною шляхом впливу на її гетьманів. Росія в першій половині 60-х рр. мала досить значну підтримку на Лівобережжі в особі І. Брюховецького, тоді як Польща була задоволена обранням на посаду правобережного гетьмана у 1663 р. П. Тетері. Після того як переговори зірвалися, позиції обох держав за три наступні роки, у зв'язку з багатьма обставинами, не тільки не поліпшилися (кожний з урядів вважав, що незабаром настане сприятливий момент для відвоювання всієї території України), а й значно погіршилися.

Похід польського війська з метою завоювання Лівобережної України у 1663—1664 рр. закінчився невдачею, а тому 1 червня 1664 р. в с. Красному, що поблизу Смоленська, знову розпочалися польсько-російські переговори. Позиція Москви щодо України не змінилася — вона мала належати царю. Однак ще наприкінці 1662 р., споряджаючи своє посольство на переговори з представниками польського короля, цар Олексій Михайлович висловив думку, щоб «черкаси» були поділені «по Дніпру і володіли ними Царська Величність по цій стороні (Лівобережжі.— *Т. Ч.*), королівська Величність по тій стороні Дніпра (Правобережжі.— *Т. Ч.*) і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися»[5]. Таким

чином, московським послам уперше надавалися повноваження у разі непоступливості польської сторони обмежити свої вимоги лише територією Лівобережжя. 15 липня 1664 р. царські посланці віддали письмові вимоги королівським комісарам, де вперше на офіційному рівні задекларували свою відмову від Правобережної України [6]. Але представники Польщі не погодилися на такий варіант підписання «вічного миру». Вони відстоювали «нульовий» принцип, за яким слід було повернутися до пунктів Поляновського договору 1634 р. між обома державами. Звичайно, що Москва не бажала навіть слухати про це, і 22 листопада, після майже двадцяти спільних засідань, переговори завершились безрезультатно.

На початку березня 1665 р. Олексій Михайлович відіслав до Варшави своїх представників Г. Богданова і Є. Українцева з пропозицією скликати нову спільну комісію для укладення миру. На знак примирення з Річчю Посполитою московським урядом було звільнено більше півсотні польських полонених [7]. 15 червня Богданов одержав листа від Яна II Казимира до царя, в якому король давав зрозуміти, що Польща згодна йти на «поступки» в справі України [8]. У цьому випадку польський король змушений був поступитися натиску делегатів вального сейму, які ще 31 травня погодилися на те, щоб московська держава володіла Лівобережжям за винятком деяких міст, а також Києва [9].

Багато що змінилося після вересневих подій минулого року, коли московитам рішуче відмовили в їхньому бажанні володіти Лівобережною Україною. За цей час значно погіршилося внутрішнє політичне становище Польщі. Повстання шляхти на чолі з магнатом Є. Любомирським, яке розпочалося на початку весни 1665 р., втягнуло у громадянський конфлікт майже всі верстви польського населення. Крім того, під час боротьби з Яном II Казимиром Любомирський звернувся по допомогу до Австрії, Кримського ханства, Українського гетьманату, а також до головного зовнішньополітичного противника Речі Посполитої – Московської держави. Водночас на Правобережній Україні спалахнув ряд повстань проти гетьмана П. Тетері та польських військ.

Таким чином, восени польський уряд вислав до Москви чергове посольство на чолі з Г. Комаром. В інструкції королівському комісару вказувалося на те, що він може йти на поступки, аж до визнання за Росією всієї Лівобережної України [10]. Тим самим король заохочував свого противника до відновлення спільних зустрічей на найвищому рівні. У свою чергу, серед певної частини російських дипломатів існувала думка (виразником якої був О. Ордин-Нащокін) в обмін на «вічний мир» з Річчю Посполитою віддати королеві всю територію України й залишити за царем лише Смоленськ і Сіверську землю [11].

10 травня 1666 р. у с. Андрусові поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. Через кілька місяців, 18 липня, польські дипломати нарешті одержали лист-інструкцію від короля, де говорилося, щоб Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не віддавати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати, щоб «по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось» [12]. Поляки також пропонували, «щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може» [13]. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, за винятком Києва з околицями. Враховуючи це, в кінці листопада московська делегація запропонувала таке компромісне рішення супротивній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні та поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, на засіданні ради польського сенату 30 грудня вирішили прийняти вимоги Москви щодо закріплення за нею Лівобережжя й підписання 10-, 12- або 16-річного мирного договору [14]. Через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір було підписано [15]. Він увійшов до світової історіографії під назвою Андрусівського — від назви селища, де його уклали [16].

Андрусівське перемир'я стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою та припиняло польсько-російську війну 1654—1667 рр. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського й московського монархів щодо козацької України. Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя — до Речі Посполитої. Влада царя стала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ мав відійти до Польщі в 1669 р., а Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні в один мільйон польських злотих (бл. 200 000 рублів). Укладення російсько-польського перемир'я викликало зростання в українському суспільстві політичного впливу козацької старшини, що спиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханату. Андрусівські домовленості, спрямовані проти військової могутності Туреччини, відображали вимушений компроміс сторін і засвідчували наявність певної геополітичної рівноваги в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Уряд Османської імперії негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами.

Політичні структури гетьманату (як право-, так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я. Дуже

влучно з цього приводу висловився один з церковних діячів того часу, закликаючи козацьку старшину не зважати на польсько-московську угоду: «*...яка сторона або частина України кому коли було б тепер і потім голдовала яким монархам, щоб поміж собою пильно мала згоду і одна одній поради давала, врахувавши, що коли б яку сторону, уховай Боже, неприятелі зламали, тоді б вже жодна сторона не витримала, і мусила б Україна згинути через незгоду, чого не дай Боже*»[17].

У зв'язку з тим, що українці й надалі здійснювали самостійну зовнішню політику, більшість із статей Андрусівського перемир'я не виконувалися, а тому в жовтні—грудні 1667 р. переговори між Польщею й Росією продовжилися у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. В тексті Московського договору говорилося «про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні»[18]. Під час розмов з польськими дипломатами О. Ордин-Нащокін добився від них згоди провадити переговори з урядом П. Дорошенка[19]. Однак ні Андрусівський, ні Московський договори між Варшавою та Москвою так і не були впроваджені в практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою й Османською імперією розпочалася війна (10 січня 1671 р. король Михайло Корибут одержав офіційне повідомлення про початок війни від султана Мегмеда IV), але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королеві.

Через два роки (1669), на других польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нащокін вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під «високу руку» царя. Слід зазначити, що питання про правобережні землі України порушувалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів включно аж до 1714 р. Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались (7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1975, 17 серпня 1678 рр.)[20], але фактично не виконувалися. Так, зокрема, у тексті договору, який ратифікувався 1670 р. в Каджині, відзначалося, що московський цар «жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава проживаючими, помсту чинити не буде за те, що деякі в сторону ЙКМ і РП (його королівської милості і Речі Посполитої.— *Т. Ч.*) вдавалися...»[21]. А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: «Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затверджені»[22].

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвєєв наполягав на тому щоб на переговорах були присутні представники гетьманату [23]. На що поляки відповідали, що московський цар хоче не що інше, як ворогуючих з королем правобережних козаків «прийняти під свою царської величності високу руку» [24]. Після чого Матвєєв висловив таку думку: «*Не питаючи їх, якого великого государя вони, козаки, прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо*» [25].

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини гетьманату під її протекцію. У той же час великий коронний гетьман Я. Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище Українського гетьманату: «*...бо хто ж божевільний починатиме з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з'ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціяни й інші пишуть, що та війна напевне обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять всілякі приготування до тієї війни*» [26]. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я, а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П. Дорошенку та польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків і донських козаків [27].

У результаті прийняття гетьманом П. Дорошенком турецької протекції в центрально-східному європейському регіоні з'явилася третя сила, яка ще з часу володарювання Б. Хмельницького настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу в Україні. Після укладення 10 серпня 1664 р. в угорському містечку Уасварі миру з Австрійською імперією, який залишав під зверхністю Османської імперії Трансільванське князівство і більшість комітатів Угорщини, султан Мегмед IV вирішив безпосередньо втрутитися в події, які розгорталися навколо міжнародного визначення політичного статусу Українського гетьманату. У серпні 1667 р., під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України, яка добровільно прийняла підданство султана [28]. Агмед Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав, що козаки як вільний народ прийняли підданство короля Речі Посполитої за

умови, що він поважатиме їхні права, але король їх порушив, і тому українці попросили захисту в Османської імперії [29]. За висловом відомого польського історика З. Вуйцика, починаючи з 1672 р., «ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі» [30].

Турецький чауш Агмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів, заявив королеві, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримався даних їм обіцянок сюзерена і тому «понад 30 років вже не є справжнім паном України» [31]. Разом з тим, кожний народ може схоронитися «під опікою султана Османської імперії»,— наголошував турок, маючи на увазі Україну, яка перебувала під владою Дорошенка. Через чотири роки новий монарх Речі Посполитої через кримського хана відповідав султанові: «Якщо тоді хан говоритиме, що Україна султана, бо Дорошенко з Україною йому піддався. А як Дорошенко міг те віддати, що не є його? А хіба то Дорошенкова держава? ...Не був ніколи України Паном, а тільки Гетьманом...» [32].

Розпочавши за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з турками. Під час переговорів, які відбувалися у західноукраїнському містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що «наш Цезар (султан.— *Т. Ч.*) якщо щось колись узяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos.* Шкода тоді й згадувати (полякам.— *Т. Ч.*) Поділля й Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали» [33]. Крім того, представники султана під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, а й лівобережною частиною Українського гетьманату [34].

За Бучацькою угодою, до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана: «Держава Українська має належати козакам у старих кордонах» [35],— зазначалося в польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського гетьманату, який мав проходити по річкам Горинь і Лабунь. За Бучацькою угодою, всі попередні договори між двома країнами

залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. Хоча у квітні 1673 р. польський сейм не захотів ратифікувати ці домовленості з Туреччиною.

Разом з тим відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України, відкривала перед лівобережною частиною гетьманату й Московською державою можливість повернення її під свою владу. Москва, яка, «склавши руки», дивилась на розгром Польщі турками (хоча, на основі Андрусівського і Московського договорів, мала допомогти їй військами), вирішила, що за Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не будуть порушувати Андрусівського перемир'я. Таким чином, Україна вже була розподілена між трьома монархічними державами.

Попередні військові здобутки не зупинили турецького султана. У 1673 р. «прийшов у Варшаву турський посол, з яким султан до короля писав гордо, прохаючи в нього всієї України» [36],— повідомляв російський резидент до Москви. Зі свого боку, на тогорічній військовій раді у Варшаві 6 березня Я. Собеський заявив, що для того, аби повернути Правобережжя, потрібно розпочати переговори з гетьманом П. Дорошенком, «дозволивши йому на час Україну» [37]. У травні 1674 р. московський резидент В. Тяпкін описав ситуацію, яка виникла в Польщі під час виборів нового короля [38]. За його словами, польська шляхта звинуватила опозицію на чолі з литовським коронним гетьманом К. Пацом у тому, що, поки вони затягували вибори, московський цар заволодів всією Україною (малося на увазі тимчасове відходження правобережних полків під владу лівобережного гетьмана І. Самойловича). Під час дебатів виступив австрійський посол і запитав у поляків: «Адже Україна (Правобережна.— *Т. Ч.*) залишилась у ваших руках?!» [39]. На це йому відповіли, що Правобережна Україна на чолі з Дорошенком раніше піддалася султану. «Чого ж ви тоді хвилюєтесь? Хай краще володіє нею государь християнський і ваш союзник» [40],— підсумував австрієць. Одночасно й польський король, і московський цар намагалися добитися переходу гетьмана П. Дорошенка під свою протекцію.

Досить реальною силою, яка впливала на розвиток міжнародних відносин у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, виступав Кримський ханат. З огляду на власні зовнішньополітичні інтереси, ця васальнозалежна від Османської імперії держава неодноразово допомагала різним країнам — супротивникам у боротьбі за Україну. І майже завжди ця допомога надавалася слабшій стороні, адже татарські монархи виношували плани не лише обмежити владу козацьких гетьманів у південно-східних регіонах

України, а й підкорити всі українські землі [41]. Чи не вперше претензії ханату були висловлені представником Криму Сефер-Гази-агою під час переговорів з московськими послами 2 травня 1655 р., коли татарський урядовець заявив, що «зараз гетьман Богдан Хмельницький... хоче бути за ними в підданстві й до віку» [42]. Протягом другої половини 50-х — першої половини 60-х років уряд Кримського ханату намагався різними засобами впливати на розвиток внутрішньополітичної ситуації в Україні.

У 1667 р. Кримський ханат уклав договір з Річчю Посполитою, який передбачав мирне співіснування між Бахчисараєм, Варшавою та Чигирином. Через три роки, у 1670 р., татарський монарх почав домовлятися з Москвою про мирне сусідство між Кримом, Росією та Польщею. Згідно з положеннями майбутнього кримсько-російсько-польського договору, татари зобов'язувалися «війною не ходити, і міст і земель, також і підданих з обох сторін Дніпра не воювати і воїнських людей не посилати» [43]. Окрім того, передбачалося скликання тристороннього дипломатичного з'їзду за участю «виборних людей з України». Але ці домовленості залишилися лише на папері.

Також хани, за дорученням турецьких султанів, виступали посередниками (а деколи — й партнерами) у переговорах Османської імперії з Річчю Посполитою та Московською державою. Починаючи з 60-х рр. XVII ст., Крим проводив дипломатію на нейтралізацію польських і російських впливів на Український гетьманат і підпорядкування гетьманського уряду своїй протекції. Постійні вторгнення кримських військ на українські землі, що закінчувалися багатотисячними «ясирами», знекровлювали їхній економічний потенціал та постійно дестабілізували політичну ситуацію в країні.

На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674) коронні посли почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям, «з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави» [44]. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя й лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіння землями правобережного Подніпров'я.

Журавненське перемир'я між Польщею і Туреччиною втретє за короткий період часу розчленовувало козацьку державу між сильнішими сусідніми країнами. 14 жовтня комісари Є. Велгорський і Т. Карчевський мали аудієнцію в Ібрагім-паші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди. Вони полягали в тому, що,

по-перше, Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана; по-друге, до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі й Білої Церкви разом з цими містами; по-третє, міста Немирів і Кальник мали залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться з султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої повинно було вирушити до турецької столиці не пізніше, ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Мегмедом IV)[45]. 17 жовтня був підписаний остаточний текст угоди. За його основу взяли пункти попереднього турецько-польського трактату 1672 р.

Текст польсько-турецького перемир'я складався з восьми статей[46]. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада поширювалась тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської й паволоцької фортець). Про належність Правобережжя козацькому гетьману, як фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами[47].

До певної зміни зовнішньополітичних декорацій вищеназваними державами призвели події, пов'язані зі смертю в 1674 р. не зовсім успішного короля Речі Посполитої Михайла Корибута-Вишневецького та у 1676 р.– найвдалішого з московських царів допетровської епохи Олексія Михайловича. Їхні наступники спробували, хоча й не кардинально, але дещо змінити правила гри й примусити свого супротивника відмовитися від потенційного виграшу, яким для кожного була Україна. Найвдаліше в цьому напрямку почав діяти обраний 1674 р. і коронований через два роки польський король Ян III Собеський. У 1675 р. він підписав союзницький Яворівський договір з французьким королем Людовіком XIV, що був спрямований на війну з бранденбурзьким електором та проти поширення гегемонії австрійських Габсбургів. Наступного року поблизу Журавно польський король укладає перемир'я з султаном, а ще через рік – мирний договір з австрійським імператором та шведським королем. Усі ці міждержавні акти зміцнювали позиції Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою та Османською імперією.

У свою чергу, Росія, незважаючи на існування андрусівських і московських домовленостей з Польщею, у 1675 р. підписує мирний договір з Австрією, положення якого були спрямовані проти посилення королівських повноважень та збереження традиційних шляхетських вольностей у Речі Посполитій. Відень також обіцяв

вступити до ініційованої росіянами антитурецької ліги після завершення війни з Францією. Одночасно московський уряд остерігався того, що у разі переможного завершення спільної з поляками боротьби проти турків Польща відразу розпочне наступ проти Росії [48]. Саме тому остання розпочинає вишукувати можливість укладення сепаратного миру з Османською імперією. Однак у цьому її випереджає польський король, який 17 жовтня 1676 р. підписав перемир'я з Мегмедом IV.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирилітня польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, яка склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої «права» на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережжя, але вже між Портою – з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною – з іншого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на правий берег Дніпра [49].

10 серпня 1677 р. до Стамбула прибув великий посол короля Я. Гнінський, який одержав завдання вимагати в султана повернення під владу Корони всієї території Правобережної України [50]. Польських урядовців дуже схвилювала політика турецького уряду, що була спрямована на відтворення васальної української державності й проходила під гаслом створення князівства Малої Русі на території Київщини і Брацлавщини [51] під управлінням екс-гетьмана Ю. Хмельницького, який перед тим, з 1669 р., перебував у почесному турецькому полоні.

Після тривалих переговорів між Я. Гнінським, Мустафою-ефенді та Мегмедом IV турецька сторона погодилася підписати т. з. Константинопольський трактат (7 квітня 1678 р.). Власне, це була ратифікація Журавненського перемир'я. Але шостий пункт, який торкався «українського питання», був змінений. Тепер «Україна, взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею» [52]. Отже, знову за територією «від Дніпра до Случі» визнавалися права васальної держави. Обидві «високі сторони» брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося трохи згодом, у 1680 р. [53].

Від часу укладення Бучацького договору Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана – своїм підданим. Втручання Московської держави й

перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого «намісника» в Україні. Але Ю. Хмельницького ще потрібно було «посадовити» в Чигирині, який перебував під владою І. Самойловича та московських воєвод. Гетьманська столиця відігравала важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому влітку 1678 р. турецька армія здійснила чергову спробу захопити Чигирин [54].

Виснаженій у довголітніх війнах з Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст. було не під силу боротися з Османською імперією, яка ще не зовсім втратила свою колишню могутність. Наприкінці грудня 1677 р. до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим. В інструкції послам, яка затверджувалася царем Федором, був цікавий пункт стосовно України. Відзначалося, що вона «з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя» [55]. У зв'язку з цим, як говорилося далі в наказі послам, султан не мав права приймати в підданство гетьманів Війська Запорозького і тим самим претендувати на володіння Україною. Положення цього документа, який був типовим для московської політики «післяпереяславського» періоду, на думку царя, мали засвідчувати начебто законні претензії Московщини на українські землі. Дискусійність такої «легітимності» очевидна, і є проблемою іншого дослідження. Разом з тим, у 1667 р. государі «Всієї Русі» за власним бажанням відмовилися від її більшої, правобережної частини: «...Козаків з другого боку (Правобережжя.— *Т. Ч.*) Його Царська Величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство» [56]. Султан Мегмед IV навіть не допустив російських дипломатів до аудієнції — Порта виконувала план другого «переможного» походу на Чигирин, який відбувся в серпні 1678 р.

У другій половині 1677 р. Ордин-Нащокін запропонував Федору Олексійовичу скликати в Києві з'їзд представників усіх країн, які були зацікавлені в проблемі визначення міжнародного статусу України: «І тепер потрібно з султаном турським царству Московському шукати міцного миру, а королівство Польське від ради спільної не відштовхувати» [57]. Крім того, Ордин-Нащокін передбачав закликати на цей міжнародний форум представників України, Молдавії, Болгарії і Сербії.

Варшавська еліта була занепокоєна можливістю мирного урегулювання російсько-турецьких відносин адже в цьому разі першою постраждала б Річ Посполита. «Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну»,— відзначав познанський воєвода [58]. І це справді було так. У квітні 1678 р. керівники російського посольства Чаадаєв та Українцев

заявили у Варшаві, що не віддадуть полякам ні Києва, ні Білої Церкви (а отже – Правобережжя)[59]. Натомість польський резидент у Москві скаржився на те, що І. Самойлович іменує себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й відбирає «дорошенкові» міста[60]. Але невдовзі уряд Польщі переорієнтовується на те, щоб покращити відносини з Москвою й змусити їх виконувати пункти Андрусівського перемир'я.

17 серпня 1678 р. в Москві був укладений черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р.[61] А 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема «вічного миру». Польща знову вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і «бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають»[62]. Таким чином, як підсумовували російські посли, Польща не мала ніякого права вимагати повернення Києва та українських земель[63]. Поки московські та польські дипломати звинувачували один одного в невиконанні андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І. Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у т. з. «великих згонах» місцевого населення на Лівобережжя.

Одночасно Московська держава шукала шляхів до примирення з Туреччиною. На початку 1679 р. до Стамбула прибули царські посли В. Даудов та Ф. Старков[64], проте їхня місія виявилася невдалою. «...Москва з турками не погодилась, з нами зараз хоче»,— так оцінював тогочасні напрями московської зовнішньої політики Ян III Собеський[65]. Трохи згодом уже Мегмед IV, побоюючись можливості укладення «вічного миру» між Росією й Польщею, звертається за посередництвом до молдавського господаря Ю. Дуки. Той прислав до Москви посольство під керівництвом Я. Білевича. У квітні 1679 р. молдавський представник повідомив російських бояр, що Мегмед IV готовий укласти з ними мирний договір[66]. Головною умовою турецької сторони було встановлення кордону між володіннями обох монархів, який пролягав би по Дніпру. Правобережжя мало належати Порті, а лівобережна частина України – Московській державі. Султан навіть погоджувався віддати цареві Київ. Звичайно, що у Москві з великим задоволенням прийняли дані пропозиції. Разом з тим, ідучи на дипломатичну хитрість, московський уряд зауважив, що в царському підданстві мають перебувати і правобережні козаки. Автоматично це означало відхід Правобережної України до російських володінь. З'їздивши до Стамбула, молдавський капітан Білевич привіз у грудні того ж року відповідь султана, який, певна річ, не погодився відступити царю всю територію України. Серед багатьох причин такої відмови

вказувалось і на те, що Річ Посполита не бажає вирішення даної проблеми на користь російського монарха [67].

Московський цар мав змогу особисто пересвідчитись у цьому – влітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство, очолюване П. Бжостовським та Я. Гнінським [68]. Намаганню обох сторін укласти військовий союз проти Туреччини знову перешкоджало «українське питання». І росіяни, і поляки вже вкотре, забувши про андрусівські домовленості, вимагали один від одного права на володіння всією Україною – як Лівобережною, так і Правобережною. У даному разі Москва вела хитру дипломатичну гру, результатом якої повинен був стати майбутній мир з Османською імперією [69]. Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною. «...Зрадники, жиди, про мир домовляються і нас поганинові на відлов віддають, перед яким з батьківських місць тікати мусимо»,– обурювався з цього приводу Ян III Собеський [70].

26 серпня 1680 р. до Кримського ханату (хан Мюрад-Гірей одержав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним [71]. Заїхавши на Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана І. Самойловича, і включивши до свого складу ще одного члена посольства (писар С. Ракович мав представляти інтереси гетьманату), 25 жовтня посли прибули до татарської столиці Бахчисараю [72]. Більше двох місяців тривали напружені переговори. 3 січня 1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана й кримського хана: «...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру» [73]. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що «у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими» [74]. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном у Стамбулі (квітень, 1682) [75]. Він уже не згадував про те, що частина придніпровських правобережних земель має залишатися незаселеною [76]. Однак цей мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та зміцнити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України. Разом з тим Бахчисарайське перемир'я вперше офіційно зафіксувало розподіл сфер впливу Стамбула та Москви [77]. Водночас, укладення цього договору надавало можливість Османській імперії розпочати війну з австрійським імператором Леопольдом I та сприяло подальшому просуванню турків углиб Центральної Європи.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Ю. Дуці. 14 жовтня 1681 р. польський король повідомляв своїх послів у Москві: «...донеси і те ЙЦВ, що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького.., а не так, як у пактах є.., що Україна козакам належать має» [78]. Саме тому, продовжував король, «*коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб ЙЦМ* (його царська милість.— *Т. Ч.*) *до такого не допускав і з нами найперше спілкувався*» [79]. Безперечно, мир між Портою й Москвою штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем, а також спонукав до тіснішого співробітництва з Австрійським двором. 31 березня 1683 р. Ян III Собеський у Варшаві укладає наступально-оборонний союз проти Османської імперії. Обидва монархи зобов'язувалися надати один одному військову допомогу в разі нападу турків на Відень чи Краків: король мав виставити 40-тисячне, а цісар — 60-тисячне військо [80].

У кінці травня — першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На запитання цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського щодо належності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: «...по вчинених під Журавном договорах польський король Поділля і всю Україну по старих рубежах уступив на сторону султана.., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори і Султан написав Царській Величності Київ з іншими містами» [81]. Наприкінці спільних засідань, відповідаючи на вимоги посланців Леопольда I, царські дипломати заявили: «Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб все завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою ЙЦВ у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано» [82]. Таким чином, московська сторона знову відмовлялася від Правобережжя й погоджувалася на утримання лише Лівобережної України, але разом з Києвом.

Австрійський імператор та римський папа Інокентій XI настійливо добивалися від польського короля підписати мирний договір з царем на запропонованих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського «вічного миру» до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К. Гжимультовським [83]. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки вимагали «учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними» [84]. Москва не

погодилася з таким «сценарієм» спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: «...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних.— *Т. Ч.*), що їх мусить зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий... (грошей.— *Т. Ч.*)»[85]. У цей час імператорська військова рада Австрії розробила план створення могутньої антитурецької коаліції, до якої, крім неї, мали ввійти Польща, Росія, Персія, Україна, Молдавія, Волощина і Трансільванія [86]. Ці задуми невдовзі втілилися в життя, але вже у зовсім іншій міждержавній конфігурації.

Протягом зими 1684—1685 рр. польський король ще мав надію укласти мирний договір з Кримським ханатом, але вона не справдилася. Не надходила обіцяна для боротьби з турками за Правобережну Україну фінансова допомога від Франції. Тільки Апостольська столиця не лише обіцяла, а й надавала посильну матеріальну поміч королю, вимагаючи при цьому укладення мирної угоди з Московською державою.

Ще в березні—травні 1684 р. була організована «Священна ліга» за участю Австрії, Венеції та Речі Посполитої під патронатом римського папи Інокентія IX. Наступально-оборонний союз («*offensivi et defensivi belli societas*») цих держав організовувався лише для війни з Османською імперією, а тому ввійшов до історіографії як антитурецький. Згідно з його умовами, австрійський цісар і польський король мали надавати якнайкраще військо, а венеційський дожа — морський флот. Також учасники «Священної ліги» домовлялися відвойовувати в турків утрачені раніше території. Зокрема, Річ Посполита повинна була повернути Поділля з Кам'янцем і «Україну» («*...fortalitiis eius vindicandis, Sacra vero Rmttas Poloniae, Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent*»)[87]. Однак положення цієї важливої міжнародної угоди все ж таки не сприяли Яну III Собеському в його намірах утвердитися на правобережних землях [88]. Головним чином, цьому заважала мілітарна потуга Туреччини та закулісна гра Австрії. На початку 1686 р. Відень укладає договори з Швецією й Бранденбургом, правителі яких у разі посилення абсолютистських запитів Яна III Собеського мали виступити на поміч польській шляхті. Отже, всі вищеназвані зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польсько-Литовської корони рух до налагодження міцного союзу з Московською державою.

Однак російський уряд не поспішав вступати до антитурецької коаліції держав. Він висунув ряд вимог свого вступу до «Священної ліги». Небажання турецького уряду відмовитися від зазіхань не лише

на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Москву до союзу з Річчю Посполитою. А тому цар запропонував королеві підписати «Вічний мир» за умови його відречення від Лівобережної України, правобережних територій на захід від Києва, Смоленська, а також погодження на царську протекцію над православними Польсько-Литовської держави. Всі ці пропозиції до короля були оформлені російськими дипломатами на основі пропозицій гетьмана І. Самойловича [89]. Активно вмовляли Москву підписати мирний договір з Польщею представники Голландії, яким була вигідна війна обох країн з Османською імперією [90]. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн «Священної ліги» проти Османської імперії, дозволяла царському уряду мати певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині XVII ст.— питання про володіння Україною «з лівого берега Дніпра» [91].

З огляду на це, в лютому 1686 р. у Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в надзвичайно напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини [92]. Крім того, Ян III Собеський у цей час намагався вмовити І. Самойловича відректися від московської протекції. Вже на початку переговорів, 4 березня, Гжимультовський заявив росіянам, що для того, аби він підписав мирний договір, потрібно насамперед повернути Польщі ті землі (йшлося про Засожжя), які «козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали» [93]. І тільки після того, як польський король повідомив своїх дипломатів про невдачу в таємних переговорах з лівобережним Українським гетьманатом, вони почали погоджуватися на компромісні рішення. 6 квітня був підписаний текст договору, що складався з 33 статей [94]. «Вічний мир» став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. «Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України.— *Т. Ч.*)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи»,— проголошувала четверта стаття [95]. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, адже «Їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром... не будуть і не велять приймати у свою оборону» [96]. Але разом з тим не було вирішено проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель уздовж Дніпра, від Стайок до Чигирина — «...ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер» [97]. Отже, московсько-польський договір 1686 р. хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, але не вирішив одного з головних питань територіального спору між

обома державами – проблеми політичного статусу правобережних земель Подніпров'я.

У зв'язку з цим у серпні 1686 р. до польського короля було відправлене московське посольство Б. Шереметьєва, яке за настійливими проханнями лівобережного гетьмана І. Самойловича мало вимагати повернення подніпровських земель під управління Українського гетьманату [98]. Слід зазначити, що після укладення «Вічного миру» гетьман розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною.

У цей час Османська імперія продовжувала війну з Австрійським цісарством за право першості у Центрально-Східній Європі. Після того як у серпні 1687 р. війська турецького візира Сулеймана зазнали поразки від габсбурзьких військ Карла Лотаринзького під Мохачем, Відень нарешті опанував більшу частину Угорщини. У результаті цього стався заколот у середовищі османських воєначальників та зміщення з престолу багаторічного турецького правителя Мегмеда IV, місце якого зайняв Сулейман II. У 1688 р. Відень все ж таки припинив воєнні дії проти турків, адже у цей час розпочався конфлікт між Австрією та Францією. Перед загрозою війни на два фронти цісар іде на переговори зі Стамбулом, до яких з його боку долучаються Польща та Венеція. Одночасно, як уже зазначалося, Річ Посполита проводить сепаратні переговори з турками і Кримським ханатом. Особливу роль у цих дипломатичних комбінаціях відігравало Французьке королівство, яке хотіло спрямувати Варшаву проти Австрійської імперії та її союзників. Ще перед тим Людовік XIV виступав як посередник між польським королем і турецьким султаном у справі повернення Речі Посполитій Кам'янця-Подільського. У цей же час Ян III Собеський знову повертається до ідеї оволодіння Молдавією та Волощиною, що вимагало військової допомоги українського козацтва не лише Правобережжя, а й Запорожжя [99].

Невдовзі Велика Порта, яка залишилась без союзників на міжнародній арені, запропонувала австрійському двору Габсбургів розпочати мирні переговори. Їх було проведено у 1688 р. за участю Австрії, Польщі, Ватикану та Венеції з одного боку і Порти – з іншого. На них знову постала проблема політичного статусу Правобережжя. Річ Посполита вимагала повернення їй всіх земель «між Дніпром і Дунаєм»[100]. Не дивно, що ці переговори зайшли в глухий кут. Аналогічні наслідки мала дипломатична зустріч представників країн «Священної ліги» з турецькими послами у 1690 р.

Влітку 1692 р. до Польщі прибув посланець кримського хана Д. Газі, який запропонував військову допомогу Яну III Собеському у можливій війні проти Москви з метою повернення українських

земель, втрачених поляками у війні 1654–1667 рр. Під час розмови з королем татарський посол намагався визначити ступінь готовності Речі Посполитої до підписання мирної угоди з Османською імперією [101]. У березні наступного року королівські посли виклали умови договору особисто турецькому султану, а вже в серпні король отримав попередню згоду османського уряду на укладення сепаратного миру [102]. Зважаючи на несприятливий для себе розвиток міжнародних подій, турецький султан лише в 1697 р. остаточно погодився з польськими пропозиціями щодо повернення під владу короля Поділля, Брацлавщини та південно-східної Київщини. У своєму володінні султан намагався залишити лише Кам'янець-Подільський [103]. Водночас, продовжувала вести сепаратні переговори з Османською імперією й Московська держава.

Наприкінці XVII ст. всі учасники довголітньої війни відчували велику втому й бажання укласти загальний мир. У вересні того ж року австрійські війська Євгена Савойського завдали відчутної поразки 60-тисячній турецькій армії Мустафи II при Зенті, а тому Стамбул погоджується на мирні переговори [104]. Карловицький конгрес, який розпочався в середині 1698 р., мав вирішити всі спірні територіальні питання між ворогуючими сторонами. У невеличке містечко Карловичі, що в Хорватії, з'їхалися представники всіх країн, які входили до «Священної ліги» (у 1686 р. до цього союзу приєдналась і Московська держава). Протилежну сторону на конгресі представляла Османська імперія. Їй довелося витримати дипломатичний тиск не лише з боку Речі Посполитої, Австрії, Росії й Венеції, а й від членів «Великого союзу» («Аугсбурзької ліги») — Англії, Голландії, Іспанії, Португалії, Саксонії, Бранденбурга (а також Австрії). До цього союзу держав у 1697 р. приєдналася також Франція, а отже, Австрійська імперія могла припинити свої військові дії проти неї й кинути основні сили на боротьбу з Портою.

Дипломатичний принцип *uti possidetis* (володій, чим володієш), запропонований австрійськими представниками, не влаштовував Польщу, адже Поділля та південно-східні землі Київщини перебували в руках турків. Натомість керівник польської делегації Малаховський вимагав повернутися до кордонів, які існували між Річчю Посполитою й Портою в довоєнний період. Після сімнадцятьох спільних засідань 2 грудня 1698 р. турецькі дипломати погодилися віддати польському королю всю територію Правобережної України [105]. У третій статті польсько-турецького договору, який був укладений 16 січня 1699 р., зазначалося: «Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля й Україну, і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує» [106].

Отже, згідно з Карловицьким договором Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо

зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже перебувала під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща добилася вирішення своїх геополітичних інтересів і одержала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Разом з тим, міжнародні відносини останньої чверті століття так і не вирішили питання з подніпровською територією Правобережжя. У травні 1701 р. польські дипломати домагалися від царя Петра І та гетьмана І. Мазепи відступлення Стайок, Трипілля та Трахтемирова й дозволу на заселення Подніпров'я, яке, згідно з договором 1686 р., мало залишатись обезлюдненим [107].

Великі зміни в міжнародному становищі поліцентричного Українського гетьманату викликала Північна війна 1700—1721 рр., яка велася між Росією, Данією, Польщею («Північний союз») з одного боку, і Швецією — з іншого. Головним завданням Північного союзу була боротьба зі шведами за прибалтійські території та протидія поширенню гегемонії Шведського королівства не лише в Північній, а й у Центрально-Східній Європі [108].

Зі вступом у Північну війну російського царя Петра І (серпень 1700) його довголітній васал лівобережний гетьман І. Мазепа відсилає йому на допомогу близько 10 тисяч українських козаків [109]. Але взяти участь у битві під Нарвою наприкінці листопада вони не встигли, а лише відзначилися в локальних сутичках зі шведськими військами біля Пскова. Наступного року Гадяцький полк, кілька тисяч запорожців та підрозділи полковника С. Палія допомагали польсько-саксонській армії атакувати Ригу. Близько 17 тисяч українців на чолі з наказним гетьманом Д. Апостолом наприкінці 1709 р. сприяли витісненню шведів з Псковщини [110]. У боях під Натсбургом (Орєшек) та Нієманцом (Канци) протягом 1702—1703 рр. був задіяний Чернігівський полк, очолюваний Ю. Лизогубом. 12 тисяч козаків під керівництвом наказного гетьмана М. Миклашевського разом з російськими, польськими та литовськими частинами завадили військам Карла XII Густава оволодіти білоруськими землями [111]. За наказом Петра І на початку 1704 р. І. Мазепа посилає на допомогу Августу II п'ятитисячний підрозділ, а навесні того ж року задля упередження шведського наступу гетьман вступає на Правобережну Україну з 40-тисячним військом. Таким чином, протягом п'яти років, починаючи з квітня 1704 р. і до кінця 1708 р., Український гетьманат перебував під єдиною владою, а отже, стосовно цього періоду можна говорити про централізовану зовнішню політику васальнозалежної від російського царя козацької держави.

Вступ шведської армії Карла XII Густава до Речі Посполитої в 1702 р. дивовижно збігся з початком козацького повстання в її східних воєводствах. Наявні джерела не дозволяють говорити про

якийсь конкретний зв'язок між цими подіями, однак можемо вказувати на існування певних домовленостей між представниками шведського короля й правобережними козацькими старшинами. З огляду на плани молодого монарха Швеції розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави (поділ на Сандомирську і Варшавську конфедерації), його інспірація козацького виступу у 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Польські історики Й. Йончак, а за ним А. Камінський відзначали, що саме повстання С. Палія не давало змоги Польщі вчасно вступити у війну з Швецією [113]. Більш того, події на Правобережній Україні відтягували й укладення двостороннього польсько-російського антишведського союзу.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник хелмський воєвода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз з Росією лише в тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, мав вісім пунктів [114]. Перший з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій – узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у четвертому відзначалося, «*...що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українськім замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві ЙМсті* (його милості.– Т. Ч.) *і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці, свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть*» [115]; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. З боку Росії четвертий пункт договору було доручено виконувати лівобережному гетьманові І. Мазепі, який ще в червні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя [116].

Після Андрусова 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. Нарвський договір уже вкотре засвідчував нехтування польським королем і

російським царем інтересів Українського гетьманату, що полягали у прагненні до об'єднання, адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра І й Августа II Сильного на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

У відповідь Швеція підписала т. з. Варшавський договір 1705 р. зі своїм ставлеником С. Лещинським та його прихильниками в Речі Посполитій. Він мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Речі Посполитої, яка ставала васальною державою [117]. Результати довгоочікуваного польсько-російського договору були мінімальними. Протягом 1704–1706 рр. Карл XII Густав здобув ряд важливих перемог на всіх фронтах воєнних дій – у Прибалтиці, Білорусі, Польщі та Литві. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії. Здолавши армію Августа II Сильного, він змусив його 13 жовтня 1709 р. підписати Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції. Окрім того, Август II Сильний був змушений зректися корони на користь С. Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію. Перед тим Карл XII Густав добився ще одного успіху: під його протекцію перейшов правитель Українського гетьманату І. Мазепа.

Однак військова перемога Росії поблизу Полтави стала переломною в ході Північної війни й перекреслила не лише протекторат Швеції над Україною, а й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Сильного на польський трон [118]. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано «Вічний мир» 1686 р. та Вічний оборонний союз 1704 р. і таким чином остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої, включно з правобережними українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на погодження Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник польської делегації К. Волович одразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських

військ та козацтва зі східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії – окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали: звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук [119]. Лише в цьому випадку, як заявляли польські посли, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на віддання прибалтійських і білоруських міст, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна армія Російської імперії на чолі з Петром I була оточена об'єднаними турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу р. Прут. Російський цар був змушений підписати невигідний для себе Прутський мир з турецьким султаном, в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного становища Українського гетьманату. У другому пункті російського варіанту договору від 12 липня говорилося: «в польские дела Его Царское Величество мешаться, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, обеспокоивать и в них вступаться не изволит и от стороны их руку отымает» [120]. Турецький текст цієї статті був трохи інший [121]. Обидва варіанти означали буквально таке: Росія мала відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика [122]. Через деякий час, очевидно під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, даний пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у напрямі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорожжя, а й на Лівобережну Україну [123].

Поразка Російської імперії в Прутській кампанії зменшила не тільки її тріумф від Полтавської битви, а й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу П. Орлика. Але зовсім інші плани щодо цієї території Українського гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Сильним.

Прагнучи реабілітуватися в очах тогочасного міжнародного співтовариства та шляхти Речі Посполитої, польський король (одночасно – курфюрст Саксонії з 1694 р.) з подвійною енергією береться до справи повернення під свою владу «козацьких» Київського, Брацлавського й Подільського воєводств, тим самим намагаючись відновити дію Карловицького договору 1699 р. Його представники на переговорах з турками неодноразово заявляли про «дідичне» право короля володіти цими землями.

Поступово Польсько-Литовська держава потрапила під вплив Російської імперії. Після Полтавської битви й перемоги Петра І над Карлом XII Густавом та І. Мазепою Август II Сильний відновив владу над Польщею. 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою й Росією був укладений мир у м. Торуні, згідно з яким остання зобов'язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві ратифікував «Вічний мир» 1686 р. і визнав встановлені ним польсько-російські кордони. Протягом 1711–1712 рр. за наполяганням польського короля і за попередніми міжнародними домовленостями з Росією відбулося виселення усіх жителів козацьких полків з Правобережжя на Лівобережну Україну [124].

На початку 1712 р. московського царя дуже непокоїла ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі [125]. Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орлику право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня у столиці Порти був підписаний договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з його положеннями, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по рр. Дніпру та Кінських Водах. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління П. Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XII Густава з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану 297 470 рублів, у свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Костантинопольського договору султан Агмед III надав П. Орлику право на володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713 р., у м. Адріанополі було підтверджено статті попереднього договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті, що стосувалися «українського питання», були дещо змінені. Крім того, за Адріанопольським договором Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а Петру І заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та

Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів у межиріччя річок Самари й Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північному Дінцю. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточно міжнародно-правовий статус більшої частини Українського гетьманату був визначений 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже було виведене населення козацьких полків) у кордонах «від Случі до Дніпра».

Отже, революційні події на українських землях, які розпочалися у середині XVII ст., спричинили історичну зміну міжнародних сил. Вони остаточно послабили геополітичну міць Речі Посполитої та Кримського ханату, стримали європейську агресію Османської імперії й політично зміцнили роль Російської імперії, яка поступово розпочинала експансію на захід. Крім цього, національно-визвольна боротьба українців сприяла здобуттю незалежності Пруссії та підсилила позиції Шведського королівства в Центрально-Східній і Північній Європі. Українська революція та постання нової ранньомодерної держави мали великий міжнародний резонанс і значний вплив на розвиток подій у центрі й на сході європейського континенту протягом другої половини XVII ст., а також на початку XVIII ст.

Міжнародно-правовий статус Українського гетьманату в цей час, зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн не лише Центрально-Східної, а й Південно-Східної й Північної Європи, постійно змінювався. Протягом цього часу вітчизняна дипломатія ставала дедалі залежнішою від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Шведського королівства та Кримського ханату, чому сприяло розділення у 60-х рр. XVII ст. колись єдиного гетьманату на дві частини. Проте творці зовнішньої політики поліцентричної Української держави, серед яких і герої нашої книги — гетьмани Правобережної України — за допомогою різних дипломатичних комбінацій та військових дій намагалися зберегти свою владу над нею.

---

[1] *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 — 1714 рр.— К., 2003; *Його ж.* Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць.— К., 2003.— С. 146—173; *Його ж.* Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманатом // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. Ч. І.— Чернівці, 2003.— С. 315—318.

[2] *Черняк Е. Б.* Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII – начале XVIII века // История Европы.– Т. 4.– Москва, 1994.– С. 191; *Геровский Ю. А.* Польша среди европейских государств XVI–XVIII вв. // Вопросы истории.– 1977.– № 12.– С. 144.

[3] *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660.– Lwów, 1922.– S. 302.

[4] Цит. за: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza.– Warszawa, 1959.– S. 87.

[5] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА).– Ф. 79, оп. 1, спр. 24, арк. 24–25.

[6] *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza.– S. 102.

[7] Ibid.– S. 174.

[8] Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД).– Ф. «Архів Радзивіллів», відділ V, т. 118, № 5226.

[9] *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza.– S. 199.

[10] Музей Національний ім. кн. Чарторийських у Кракові, Відділ рукописів (далі – Чарт.) – Од. зб. 2112, арк. 45–46.

[11] *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII в. (Андрусовское перемирье 1667 г.).– Саратов, 1960.– С. 93.

[12] Чарт.– Од. зб. 2109, арк. 109–111.

[13] Там само.– Од. зб. 2107, арк. 73.

[14] Цит. за: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza.– S. 242.

[15] Чарт.– Од. зб. 401, арк. 99–102.

[16] *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.).– Саратов, 1960; *Его же.* Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник.– Вып. 3.– Саратов, 1985.– С. 41–59; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.).– К., 1999.– С. 286–287; *Савич О. А.* Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР.– Кн. 2.– К., 1946.– С. 131–151; *Санин Г. А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР.– 1970.– № 1.– С. 128–136; *Степанков В. С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць.– К., 1991.– С. 112–114; *Чухліб Т. В.* Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656–1667 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба.– К., 1996.– С. 90–97; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza.– Warszawa, 1959; *Ejusd.* Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672.– Warszawa, 1968.

[17] Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями.– Чернигов, 1865.– С. 363.

[18] Acta historica res gestas Poloniae illustranta ab anno 1507 usoue ad annum 1795 // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki.– Vol. 2.– Pars. 1.– Kraków, 1880.– S. 586; *Санин Г. А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР.– 1970.– № 1.– С. 132.

[19] *Флоря Б. Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII.– Ч. 2.– Москва, 2001.– С. 81.

[20] Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ).– Т. 1.– Санкт-Петербург, 1830.– С. 731.
[21] Acta historica.– Vol. 2.– Pars. 1.– S. 561.
[22] Ibid.– S. 495.
[23] *Санин Г. А.* Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX–XVIII ст.– К., 2000.– С. 539.
[24] Там само.
[25] Там само.
[26] Acta historica.– Vol. 2.– Pars. 1.– S. 618–619.
[27] ПСЗРИ.– Т. 1.– № 513.
[28] Traktaty między mocarstwami europeyskiemi od roku 1648 zaszłe.– T. 1.– Warszawa, 1773.– S. 225–266; *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century).– Leiden; Boston; Koln, 2000 – P. 476–489.
[29] *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century).– P. 146.
[30] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності.– Нью-Йорк, 1985.– С. 116.
[31] Цит. за: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699.– Warszawa, 1994.– S. 52.
[32] АГАД.– Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 451–452.
[33] Acta historica.– Vol. 2.– Pars. 2.– Kraków, 1883.– S. 1109.
[34] *Флоря Б. Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.) // Османская империя и страны ... Европы в XVII в.– Ч. 2.– Москва, 2001.– С. 110.
[35] Бібліотека Національна у Варшаві (далі – БНВ).– Відділ мікрофільмів, ф. 6639 (м-ф. 32423), № 615; АГАД.– Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький».– № 77/467; Там само.– Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 222.
[36] Чарт.– Од. зб. 612, арк. 494.
[37] Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными.– Т. 4.– Санкт-Петербург, 1856.– С. 889.
[38] Acta historica.– Vol. 2.– Pars. 2.– S. 1237.
[39] *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину.– Т. 3.– Санкт-Петербург, 1878.– С. 45.
[40] Там само.
[41] *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.– Warszawa, 1987.– S. 200.
[42] Цит. за: Османская империя и страны Центральной... Европы в XVII в.– Ч. 2.– С. 34.
[43] ПСЗРИ.– Т. 1.– № 469.
[44] *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг.– Санкт-Петербург, 1854.– С. 109.
[45] АГАД.– Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 246.
[46] Traktaty między mocarstwami europeyskiemi.– T. 1.– S. 202–204.
[47] БНВ.– Відділ мікрофільмів, № 6639, арк. 172.
[48] *Копреева Т. Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века.– Ленинград, 1952.– С. 18.
[49] *Заруба В. Н.* Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.).– Харьков, 1993.– С. 32.

[50] Zródła do poselstwa Jana Gninskiego wojewody hełmińskiego do Turcyi w latach 1677–1678.– Warszawa, 1907.– S. 238.

[51] *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chmielniczenko. (Książe kozacki). 1640–1679.– Poznań, 1919.– S. 131.

[52] АГАД.– Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 321; *Konopczyński W.* Polska w okresie wojen tureckich.– Kraków, 1924.– S. 20–23.

[53] *Крикун М. Г.* Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слов'янознавства.– 1991.– Вип. 44.– С. 5.

[54] *Панашенко В. В.* 300-річчя героїчної оборони Чигирина від турецько-татарської агресії // Укр. іст. журн.– 1977.– № 8.– С. 126–130.

[55] *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв.– Т. 2.– Москва, 1946.– С. 143.

[56] *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– К., 1991.– С. 56.

[57] *Копреева Т. Н.* Неизвестная записка А. Л. Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века // Проблемы источниковедения.– Т. IX.– Москва, 1961.– С. 197.

[58] Бібліотека Університету Варшавського, Відділ рукописів (далі – БУВ ВР).– Ф. 91, арк. 24.

[59] *Попов А.* Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник.– Москва, 1857.– Т. 8.– С. 294.

[60] *Павлищев Н. И.* Польская анархия при Яне Казимире...– Т. 3.– С. 63.

[61] *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.).– Ч. 3.– Москва, 1897.– С. 150; Zródła do dziejów polskich.– Т. 2.– Wilno, 1844.– S. 58.

[62] *Галактионов И. В., Чистякова Е. В.* А. Л. Ордин-Нащокин – русский дипломат XVII в.– Москва, 1961.– С. 128.

[63] Чарт.– Од. зб. 177, № 19.

[64] РДАДА.– Ф. 79, кн. 192, арк. 202–238; АГАД.– Ф. «Архів Замойських», № 3031, арк. 104–107; *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв...– Т. 2.– С. 162–163.

[65] АГАД.– Ф. «Архів Радзивілів», від. III, кн. 15, № 99.

[66] Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.– Т. 3.– Москва, 1970.– С. 44–47.; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен: в XV кн.– Кн. 3.– Т. XIII.– СПб., 1896.– Сбц. 849.

[67] *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв...– Т. 2.– С. 164.

[68] *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza.– S. 196.

[69] *Копреева Т. Н.* Неизвестная записка А. Л. Ордина-Нащокина...– С. 215.

[70] АГАД.– Ф. «Архів Радзивіллів», від. III, кн. 15, № 88.

[71] *Соловьев С. М.* История России.– Кн. 3.– Т. XIII.– Сбц. 851; *Заруба В. Н.* Украинское козацкое войско...– С. 84.

[72] *Соловьев С. М.* История России.– Кн. 3.– Т. XIII.– Сбц. 854–855.

[73] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора.– Одесса, 1850.– С. 143–144.

[74] Там само.– С. 271–271.

[75] *Бабушкина Т. К.* Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки.– Москва, 1950.– № 33.– С. 159.

[76] РДАДА.– Ф. 89, оп. 1, спр. 3.

[77] *Орешкова С. Ф.* Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности // Османская империя и страны... Европы в XVII в.– Ч. 2.– С. 24.
[78] БНВ, Відділ мікрофільмів.– Од. зб. 123, арк. 297.
[79] Там само.
[80] Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku.– Warszawa, 1985.– S. 104.
[81] Памятники дипломатических сношений...– Т. 6.– Санкт-Петербург, 1862.– С. 595.
[82] Там само.
[83] *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год).– Ч. 3.– Москва, 1897.– С. 155.
[84] Там само.
[85] Чарт.– ТН, од. зб. 181, № 70, арк. 379.
[86] *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683–1699. Дис. ... канд. ист. наук.– Ленинград, 1958.– С. 91.
[87] Traktaty polsko-austriackie...– S. 123.
[88] *Gierowski J.-A.* Historia Polski. 1505–1764.– Kraków, 1983.– S. 318.
[89] *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty» w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej.– Warszawa, 1994.– S. 42.
[90] *Белов М. И.* Россия и Голландия в последней четверти XVII века // Международные связи России в XVII–XVIII вв. (экономика, политика, культура).– М., 1996.– С. 73–75.
[91] *Копреева Т. Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века...– С. 20.
[92] *Греков И. Б.* Вечный мир 1686 года: Автореферат... канд. ист. наук.– Москва, 1950.– С. 25.
[93] *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie...– С. 43.
[94] РДАДА.– Ф. 79, оп. 3, № 14, арк. 1–30; *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– С. 311–325.
[95] *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– С. 315.
[96] Там само.
[97] Там само.– С. 316.
[98] Памятники дипломатических сношений...– Т. 6.– С. 1311–1313.
[99] *Станіславський В.* Запорозька Січ і Річ Посполита. 1686–1699.– К., 2004.– С. 79–80.
[100] *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной 1683–1699.– Ленинград, 1958.– С. 12.
[101] *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.– Warszawa,1987.– S. 229.
[102] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.– Т. 2.– Санкт-Петербург, 1858.– С. 214.
[103] *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире...– Т. 3.– С. 235.
[104] *Кинросс Л.* Расцвет и упадок Османской империи.– Москва, 1999.– С. 382–383.
[105] Памятники дипломатических сношений...– Т. 9.– Санкт-Петербург, 1868.– С. 823; *Королюк В. Д.* Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия // Ученые записки Института славяноведения.– Т. 3.– Москва, 1951.– С. 223.

106 Collectanea z dziejopisów tureckich do historii polskiej służących.– T. 2.– Warszawa, 1825.– S. 196–197.

107 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории.– Ч. 2.– Москва, 1859.– С. 30–34.

108 *Feldman J.* Polska w dobie wielkiej wojny Pólnocnej.– Kraków, 1925; *Ejusd.* Stanisław Leszczyński.– Kraków, 1948; *Konopczyński W.* Dzieje Polski Nowożytnej.– T. 2.– Warszawa, 1936; *Wimmer J.* Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny Pólnocznej.– Warszawa, 1965; *Hassinger E.* Brandenburg-Preussen, Rusland und Schweden. 1700–1713.– München, 1953; *Koroluk W.* Polska i Rosja a Wojna «Pólnocna».– Warszawa, 1954; *Королюк В. Д.* Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну // Ученые записки Института славяноведения (далі – УЗИС).– 1953.– Т. 7; *Его же.* Вступление Речи Посполитой в Северную войну // УЗИС. – 1954.– Т. 7.

109 *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба.– Нью-Йорк; Київ, 2001.– С. 239.

110 Там само.– С. 240.

111 Там само.– С. 241.

112 *Janczak J.* Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Kriey um die Polnischen Krieges 1700–1721.– Berlin, 1962; *Каминьский А.* Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. (в связи с работами В. Конопчиньского и Ю. Фельдмана) // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе.– Москва, 1966.– С. 214.

113 Volumina legum.– T. VI.– Petersburg, 1860.– S. 82–84.

114 Ibid.– S. 85.

115 Чарт.– Од. зб. 529, арк. 188.

116 *Каминьский А.* Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг...– С. 218.

117 Historia dyplomacji Polskiej.– T. II.– Warszawa, 1982.– C. 364.

118 *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714).– Москва, 1990.– С. 56.

119 Письма и бумаги Петра Великого.– Т. XI.– Вып. I.– Москва, 1964.– С. 216.

120 Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О. Бодянского.– Москва, 1847.– С. 50.

121 *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Україна модерна.– 1996.– № 1.– С. 52–53.

122 *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая...– С. 90.

123 *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України...– С. 40–62.

124 *Орешкова С. Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в.– Москва, 1971.– С. 152–158.

Від королівського секретаря до гетьмана

Павло Тетеря
1663 – 1665

Павло Тетеря-Моржковський походив з волинського шляхетського роду Моржковських гербу «Радван». У молоді роки здобував освіту в Мінській уніатській школі та Києво-Могилянському колегіумі, після чого протягом певного часу подорожував країнами Західної Європи, зокрема перебував в Італії. Перед 1648 р. Тетеря обіймав посаду канцеляриста гродського суду м. Луцька. З початком Української революції він переходить на сторону Б. Хмельницького і в 1649 р. бачимо його військовим писарем Переяславського полку, а потім, у 1653–1658 рр.,– переяславським полковником. Протягом 50-х рр. XVII ст. полковник Тетеря брав участь в усіх міждержавних переговорах, що відбувалися в Чигирині, виїжджав з дипломатичними місіями до Польщі, Росії, Молдавії, Трансільванії. У цей час він стає одним з авторів Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р. з Росією та Гадяцької угоди 1658 р. з Польщею.

З різних причин у 1659 р. П. Тетеря виїжджає з України до столиці Речі Посполитої Варшави. Після Оливського миру 1660 р. головний вектор зовнішньої політики Речі Посполитої був спрямований на схід, а контакти з Москвою, Бахчисараєм і Стамбулом стали визначальними для польської дипломатії [1]. Основним питанням, яке у цей час польські королі вирішували в переговорах з російським царем, турецьким султаном і кримським ханом й узгоджували з австрійським чи французьким королем, була проблема міжнародно-правового визначення (підпорядкування) політичного статусу Українського гетьманату. Разом з тим річпосполитський уряд намагався власними силами добитися повернення козацької держави під свою владу й нав'язати її зверхникам ті відносини, які існували між Варшавою та Військом Запорозьким до 1648 р. Коли стало зрозуміло, що військовими засобами Україну не повернеш, а дипломатичні потуги традиційно є досить довготривалими, польська верхівка запланувала ряд спеціальних операцій, спрямованих на дискредитацію керівних діячів та розкол української еліти.

У травні 1659 р., після від'їзду української делегації з вального сейму, що ратифікував Гадяцьку угоду, полковник Тетеря залишився у Варшаві й вступив на службу при королівському дворі Яна II Казимира. Восени наступного року він за дорученням свого патрона прибув до України і за безпосередньої участі польського представника С. Беневського був обраний в уряді Ю. Хмельницького на посаду генерального писаря. Вже під час Корсунської ради (листопад 1660 р.) завдяки своїм ораторським здібностям та авторитету, здобутому в попередні роки, новообраний генеральний писар зумів переконати присутніх у доцільності відмови від царської протекції й обрання курсу на підпорядкування Українського гетьманату королеві. «Не дай нам, Боже, думати про царя...» [2],— говорили козаки після вдалого виступу на цій раді колишнього сподвижника Б. Хмельницького. Водночас Тетеря промовляв, що козацтво вже й так неодноразово змінювало протекцію, і якщо це трапиться ще раз, то «він не лише печаті (писарської.— *Т. Ч.*) не буде знати, а й усієї України» [3].

Як дослідив В. Газін, у цей період генеральному писарю Тетері не лише з боку польського уряду, а й від імені козацтва, делегованого на Генеральну раду, фактично доручався контроль над усіма діями гетьмана. Козаки наказували йому «керувати молодістю Хмельницького» [4]. Але вже в листопаді гетьманський «регент» повернувся до Варшави. Очевидно, його неприхована пропольська орієнтація й колабораційні виступи були не до вподоби Ю. Хмельницькому (який хоча й не був досвідченим політиком, але виховувався своїм батьком у дусі «козацького патріотизму») та іншій старшині. У Польщі на одного з перших високопоставлених козацьких «колаборантів» чекали великі винагороди: король надає Тетері у володіння маєток у Сіраковщизні, а також підтверджує права на Демидів, Літурівку, Абрамівку, Рилівку, Воронківку. Крім цього, той отримує річпосполитські посади королівського секретаря, хмельницького підчашого, а невдовзі — полоцького стольника [5].

У 1661 р. Ян II Казимир на пораду Є. Любомирського запланував провести великий спільний з'їзд-нараду, де були б присутні найвищі посадові особи Речі Посполитої та Українського гетьманату. На ній планувалося обговорити умови майбутнього польсько-українського договору — поляки дуже боялися чергової «зради» козаків на користь царя. Але гетьман Ю. Хмельницький під різними приводами відмовився від такої непевної, на його думку, «конвокації». У зв'язку з цим королівський уряд робить ставку на «персональне» прихилення до себе окремих старшин шляхом їхнього підкупу. Послам (а також іншій старшині в Україні), які прибували до Варшави, видавалися значні суми грошей з королівської скарбниці. Вони одержували у власність землі, маєтки, хутори, млини та ін.

Також підтверджувалися їхні права на ті маєтності, якими вони володіли перед тим, їм надавалося шляхетство тощо. Самому Хмельниченку було видано привілей на м. Гадяч разом з усіма прилеглими селами і хуторами, а також Суботів, Медведівку, Новосілку. Як гетьману йому також дозволили збирати мито з іноземних купців, що проїжджали територією козацької України [6]. Одночасно до польських воєвод і шляхти в Україні було вислано з десяток королівських універсалів з наказом виганяти козаків з «добр земських». Все це робилося задля того, щоб перетягнути гетьманат на свій бік у війні з Росією, а також не дати можливості українцям укласти союз з Кримським ханатом та використати козацтво у проектованій Яном II Казимиром і його дружиною елекції на зразок *Vivente rege*.

На початку 1662 р. до України вже у статусі королівського секретаря приїжджає П. Тетеря. Метою його повернення було отримане від Яна II Казимира доручення зібрати якомога більше інформації про внутрішню та зовнішню політику уряду Ю. Хмельницького. Після прибуття до Чигирина, де його ще сприймали як впливового старшину, Тетеря відразу ж почав насаджувати тут вигідні для королівського двору настрої. Він переконував гетьмана відмінити виданий незадовго до того універсал щодо усунення польських старост з королівських і шляхетських маєтностей в Україні [7]. Згідно з отриманим наказом, Тетеря постійно звітує до Варшави про політичні кроки гетьманського уряду. У своїх листах до короля він неодноразово висловлював думку про неспроможність володарювання Ю. Хмельницького, а в одному з них відзначав, що якщо «цей жереб (гетьманство.– *Т. Ч.*) паде на мою голову і якщо воля ЙКМті і Рчплитої (його королівської милості і Речі Посполитої.– *Т. Ч.*) будуть потребувати моїх послуг, то я прийму його зі всією доброзичливістю» [8]. Поступово Тетеря з королівського секретаря й номінального генерального писаря перетворюється на такого собі «тіньового» гетьмана. Цьому сприяло й те, що влітку 1662 р. польський монарх надав йому право на «вибирання індукти й евекти у воєводствах окраїнних, тобто Брацлавськім, Київськім і Чернігівськім на пашах і коморах від товарів, що ввозяться і вивозяться...» [9]. Вдячний підданий у вересні повідомляє до Варшави, що єдиним способом утримання козацької України (а отже, земель, з яких він збирав евекту й індукту) під владою короля є якнайшвидша присилка сюди коронних військ [10].

Те, що уряд Яна II Казимира готував обрання П. Тетері на гетьманську посаду, засвідчує кореспонденція між останнім і королівською канцелярією протягом кінця 1662 р., а також інші джерела [11]. Це все робилося заради того, аби взяти під контроль

ситуацію на українських землях та мати час на підготовку до нових військових дій проти Росії. З огляду на це Тетерю було обрано гетьманом Війська Запорозького на Генеральній раді, яка відбулася 1–2 січня 1663 р. У березні до Чигирина з Варшави був відправлений королівський придворний І. Мазепа, який мав вручити Тетері монарші *insignia* – привілеї на гетьманство, булаву, хоругву, бубни, печатку, а також домовитися про час і місце прийняття від нього присяги з умовою «щоб той акт в церкві відправлявся, при службі Божій, яку б отець Митрополит відправляв... ані під жодною протекцією бути неможливо народові слов'янському, як під Паном природнім»[12]. Однак Тетеря, з огляду на низький статус Мазепи (той був усього-на-всього королівським покойовим), відмовився отримувати з його рук клейноди.

Перші кроки П. Тетері на гетьманській посаді засвідчили певні зміни у його ставленні до зовнішньої політики українського уряду. Як дослідили Я. Дашкевич та В. Газін, він спочатку намагався проводити політику лавірування між державами, які оточували гетьманат. Зокрема, він вислав посольства до Бахчисарая та Москви з пропозиціями підписання міждержавних угод, які б гарантували невтручання у внутрішні справи України та визнавали його владу[13]. Кримський хан не погодився виводити свої війська з території козацької держави й запропонував Тетері звертатися до нього лише через польського короля. У свою чергу, московський цар поставив перед правителем Правобережної України жорстку вимогу прийняти його протекцію. З огляду на це новообраний гетьман вирішив усе ж таки використовувати перевірений шлях повного визнання «дідичного» сюзеренітету Речі Посполитої.

Хоча невдовзі, у липні 1663 р., Тетеря заявляв, що взагалі хоче скласти з себе гетьманські повноваження та аргументував це ненадходженням від Польщі військової допомоги, а також «через розладнання мого здоров'я та з багатьох інших причин»[14]. Якби польський король надіслав війська, а також «прислав» (?) нового козацького зверхника, то,– писав Тетеря до Варшави,– він із задоволенням залишить Україну. У відповідь на повідомлення про відправлення необхідної допомоги гетьман вислав до Польщі послів, які мали просити у Яна II Казимира особисто прибути до Чигирина: «ми, українські жителі князівства Руського і Військо Запорозьке, вважаємо для себе особливим нещастям, що позбавлені можливості побачити ЙКМ (його королівську милість – *Т. Ч.*) в наших землях»[15]. Прибуття в Україну польського короля очевидно мало засвідчити високий авторитет гетьмана, а також убезпечити його від виступів опозиції, які вже назрівали. Окрім того, П. Тетеря висловлював надію, що присутність короля зможе швидше об'єднати розрізнені частини Українського гетьманату.

Восени, 22 жовтня, Тетеря особисто зустрівся зі своїм давнім патроном, королем Яном II Казимиром, але вже в статусі правителя правобережної частини гетьманату. Зустріч відбулася в «наметі великім» поблизу Білої Церкви. Гетьман виголосив вітальну промову українською мовою («аби сподобатися своєму люду») та разом зі своїм оточенням склав присягу на вірність польському монарху [16]. Її текст був таким: «Я, Павло Тетеря, присягаю Пану Богу Всемогутньому у Тройці Святій Єдиному, що на тому уряді гетьманства військ ЙКМті [запорозьких] мені підлеглим. Найяснішому Янові Казимирові, королеві польському і шведському, князю литовському, руському etc. і всієї Речі Посполитої, Корони Польської і Великого Князівства Литовського, вірним, зичливим і слухняним буду, всіляких сторонніх протекцій і панів зрікаюся і жодної не маю обирати іншої, окрім короля ЙМСті (його милості.— *Т. Ч.*) і Речі Посполитої Польської...» [17]

Козаки вручили своєму сюзеренові турецького огиря з коштовною збруєю й тисячу талярів золотом. Після цього відбулася спільна українсько-польська військова нарада, на якій, згідно з пропозиціями козацької верхівки, вирішили, що головні сили рухатимуться в напрямку Ржищева і там переправлятимуться через Дніпро для наступу на Лівобережну Україну. Інші ж ітимуть на Бориспіль, а потім уздовж Десни до Остра [18]. За словами самого Яна II Казимира, цей похід відбувався заради «визволення підданих наших з рук ворога (Москви.— *Т. Ч.*) і для утримання цілої України.., для впровадження прав, вольностей і свобод народу Руського, а особливо козаків реєстрових, що здавна слугують нам» [19].

Про велике бажання польського короля бачити на гетьманській посаді саме П. Тетерю свідчать його подальші дії. Відразу ж після прийняття гетьманом присяги він надав йому та його дружині Олені Хмельницькій привілеї на м. Ольховець і брацлавське староство, яке гетьманові відступив С. Чарнецький. Коли в липні 1664 р. Ян II Казимир на чолі польсько-татарської армії перебував на Лівобережжі («майже поблизу кордону Московського») й отримав звістку про повстання на Правобережжі проти гетьмана, то відразу ж дав наказ, «щоб будь-яким способом Тетеря залишився» [20] та відправив на допомогу своєму ставленикові значні військові сили. Коронний канцлер Пражмовський, даючи оцінку тогочасної діяльності свого короля, писав, що той зумів «утримати при Булаві Запорозькій вірну Речі Посполитій людину» [21].

Правобережний гетьман П. Тетеря, який раніше був генеральним писарем в уряді Ю. Хмельницького, розпочав проводити об'єднавчу політику, наслідуючи традиційні методи свого попередника. 22 січня 1663 р. він відправив до Варшави посольство полковника Г. Гуляницького, одним з головних завдань якого було

просити Яна II Казимира надати Тетері допомогу у відвоюванні Лівобережної України. Одночасно український уряд висував ряд політичних вимог: 1) зберігати за козацтвом усі старовинні «права і вольності» і не чинити йому ніяких кривд з боку польських урядовців та шляхти; 2) надати право на самостійні зовнішні відносини з Молдавією та Волощиною; 3) забезпечити об'єднання України; 4) провести мирні переговори між Польщею і Москвою щодо звільнення з російського полону багатьох козацьких старшин, серед яких І. Нечай, Г. Дорошенко, В. Кропивницький, А. Бутенко та ін.; 5) гарантувати постійну допомогу з боку Кримського ханства [22].

21 березня новообраний гетьман вислав до лівобережних полків універсал, в якому закликав підкоритися своїй владі [23]. Крім того, він намагався встановити стосунки з представниками козацької старшини та вищого духовенства «лівого берега» Дніпра. У результаті таких дій він ледве не схилив на свій бік «тогобічного» наказного гетьмана Я. Сомка [24]. Досить велику надію покладав правобережний уряд і на успішне здійснення військових операцій проти «непокірних» лівобережців. Хоча, як відзначали історики, на відміну від Ю. Хмельницького, гетьман Тетеря спочатку відмовився від масштабних походів і віддав перевагу тактиці нападу на міста й селища Лівобережної України невеликими загонами [25]. Наприкінці зими 1662 – весною 1663 р. правобережні полки спільно з татарами оволоділи Кременчуком, Потоком, Переволочною та намагалися здобути Гадяч, Голтву, Лохвицю, Лубни й інші міста. Але через деякий час вони були змушені повернутися на Правобережжя, де розгорталося повстання окремих полків, невдоволених як внутрішньою, так і зовнішньою політикою свого гетьмана.

Розуміючи, що власними силами об'єднати Україну буде складно, Тетеря в серпні 1663 р. закликав на допомогу кримських татар, а також нагадав польському монарху про його обіцянку допомогти в цій справі. Як уже зазначалося, правобережний гетьман разом з військами свого протектора протягом осені 1663 – зими 1664 р. здійснив великий похід на Лівобережну Україну. Об'єднана українсько-польсько-татарська армія, очолювана самим Яном II Казимиром (очевидно, його участь у поході була спричинена великим бажанням узяти реванш після поразок від Б. Хмельницького), налічувала близько 100 тис. осіб [26]. Так, наприклад, під час облоги Глухова, яка розпочалася 23 січня 1664 р., під командуванням короля перебувало 20 000 польської кавалерії та 12 000 рейтарів, 20 000 татар, 20 000 правобережних козаків, 14 000 польських і німецьких піхотинців, 4000 німецьких та 2000 польських драгунів [27]. Ця грандіозна, як на той час, кампанія не принесла бажаних результатів її керівникам. Навпаки, надзвичайна жорстокість її учасників

з польської і татарської сторін до місцевого населення сприяла консолідації українців Лівобережжя, а також масовим виступам правобережців проти гетьмана, який допустив винищення українських земель військами Речі Посполитої та Кримського ханату.

Тогочасна політика гетьмана П. Тетері, яка формулювалася так: «...ми повинні силою зброї Вашої Королівської Милості, Пана нашого милостивого, і за допомогою орди, що прибула нещодавно з Селім-Гіреєм, привести в порядок майже всю Україну» [28],– зазнала краху. А тому погоджуємося з висновками науковців, що поразка цієї військової кампанії означала остаточний провал намірів Тетері відновити єдність Українського гетьманату [29].

Слід зазначити, що діяльність П. Тетері на посаді гетьмана й до сьогодні неоднозначно оцінюється як вітчизняними, так і зарубіжними істориками різних поколінь. Відправна точка для багаторічної дискусії представників багатьох історичних шкіл і напрямів лежить у таких, начебто контраверсійних, проблемних площинах: з одного боку Тетеря був «вірним васалом польського короля, пропольський гетьман і т. д.», з іншого – «визначним державним діячем України, хитромудрим політиком» тощо. Першої точки зору (у її різних інтерпретаціях) дотримувалися такі історики-«тетерезнавці», як М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, І. Крип'якевич, В. Гарасимчук, З. Вуйцик, В. Горобець, Т. Яковлєва [30]; другу позицію відстоювали Е. Юрков, Я. Дашкевич, В. Смолій, В. Степанков, В. Газін [31]. На нашу думку, обидві точки зору мають право на існування. Більше того, переконані, що вони не заперечують одна одну, адже, визнаючи владу польського монарха, П. Тетеря намагався добитися від свого сюзерена автономних владних повноважень задля збереження Українського гетьманату як державного утворення. Хоча на початку свого гетьманування Тетеря й робив спроби відновити традиційну зовнішню політику полівасалітетної підлеглості України, невдовзі з різних причин він був змушений відмовитися від неї на користь лише пропольської орієнтації.

То в чому ж тоді полягав колабораціонізм уряду П. Тетері? Його прояви дослідив у своїй нещодавній праці В. Горобець. На основі віднайденої в польських архівосховищах «Інструкції...» гетьмана Тетері та «всього Війська Запорозького» своїм делегатам на вальний сейм у Варшаві 1664 р., автор простежив характер політичних вимог тогочасної української еліти до «короля і станів Речі Посполитої» [32]. У результаті аналізу цього великого й різнопланового документа, який складається з 75 пунктів, дослідник відзначив, що П. Тетеря під час укладання окремих вимог 1664 р. орієнтувався на текст Куруківської угоди 1625 р. та разом зі своїм

оточенням, куди входили П. Дорошенко, Г. Гуляницький, Т. Носач, С. Зарудний, П. Яненко-Хмельницький, Є. Гоголь, М. Ханенко та інші полковники доби Хмельниччини, «реанімував вимоги станової автономії козацтва, що були актуальними на початку століття (XVII.– *Т. Ч.*)» [33].

Однак нам важко погодитися з тим, що козацька старшина жертвувала політичною автономією заради станової. Переконані, що в даному разі ідея станової автономії не могла підміняти ідею політичної. На нашу думку, вони (ідеї) висувалися одночасно й були складовими одного процесу, а саме, спробами козацької еліти не лише легітимізувати себе як «політичний народ» України, а й дистанціюватися від шляхти як «народу політичного» Речі Посполитої. Найпереконливішим аргументом цьому є постійне піклування керівництва Українського гетьманату про «права і привілеї» всіх станів «руського» (українського) народу. Козацтво стало на захист свобод і вольностей усього українського народу та виконувало «функції протектора Православної церкви... національних, культурно-освітніх запитів усього православного населення Корони Польської та Великого князівства Литовського» [34]. Таким чином, українська еліта не відмовлялася від своїх політичних прав (серед яких чи не найголовнішим було право захисту православних українців) на користь станових, адже якби вона це зробила, то відразу втратила б і набутий з такими великими трудноцами у добу Б. Хмельницького соціальний статус.

На нашу думку, «устроєва реформа» (згідно з визначенням В. Горобця) 1664 р. за своєю суттю більше нагадувала положення майже «капітуляційного» Білоцерківського трактату 1651 р., що, як відомо, був укладений Б. Хмельницьким під великим тиском зовнішнього чинника й майже ніколи не згадувався гетьманом під час подальших українсько-польських переговорів [35]. Похід короля Яна II Казимира 1663–1664 рр. і присутність багатотисячних коронної й ханської армій в Україні також були каталізатором для колабораційних настроїв уряду П. Тетері. З різних причин наприкінці свого гетьманування він відмовився від проведення політики лавірування між Варшавою, Москвою й Стамбулом та не робив спроби віднайти собі нових союзників-протекторів. Гетьман Тетеря цілковито віддав себе в руки Яна II Казимира, визнаючи його своїм «дідичним паном», й тим самим денонсував гадяцькі й чуднівські домовленості Українського гетьманату з Польщею.

З огляду на це, П. Тетеря, за влучним висловом кримського хана, стає «королівським гетьманом, а не козацьким» [36], а потім і взагалі втрачає найвищу в Україні посаду. За спостереженням сучасника В. Коховського, наприкінці свого правління Тетеря «замкнувся в

Чигирині під охороною, і якби король не повернувся з Лівобережжя, то там би й загинув»[37].

З 1665 р. П. Тетеря знову проживав у Варшаві, але не забував про свою батьківщину. У 1667 р. він став членом Львівського Ставропігійського православного братства, якому подарував мощі Святого Меркурія. Документи свідчать, що у 1669 р. колишній гетьман виявляв бажання стати ченцем Києво-Печерського лаврського монастиря. Після оголошеної баніції у червні 1670 р. Тетері довелося втекти з Польщі на територію Молдавії, а згодом — до Османської імперії. Очевидно, що там він розглядався турецьким султаном Мегмедом IV знову як один з претендентів на гетьманську посаду в Україні. Мабуть, саме тому в квітні 1671 р. Тетеря був отруєний польським агентом у Стамбулі[38]. Очевидно, що його поховали в одній з православних церков Адріанополя (суч. м. Едірне, Туреччина).

Отже, лише за допомогою військового походу на землі Українського гетьманату польському монархові вдалося змінити ситуацію у «свавільному» краї. Ця акція відбувалася за великого сприяння гетьмана П. Тетері, який від початку 1663 р. офіційно визнав зверхність над собою «королівської милості». Наступного року він відрядив українських послів на черговий вальний сейм Речі Посполитої і наказав їм відстоювати «вольності» козацької корпорації та українських станів. Пропонувалося запровадити періодичність виборів гетьмана (від сейму до сейму), який мав затверджуватися польським монархом і підлягати лише йому. Сама ж елекція гетьмана мала відбуватися за обов'язкової присутності спеціально призначеного комісара з Варшави. Однак такі «реформаторські» заходи, що загалом вели до втрати Україною завойованих раніше революційних здобутків і добровільне обмеження гетьманом своєї влади, викликали невдоволення серед частини патріотично налаштованої старшини та правобережного козацтва. Очевидно, що Тетеря, який був одним з авторів українсько-російських домовленостей 1654 р. та Гадяцької угоди 1658 р. (у першому документі був окреслений статус гетьмана як васального володаря України, а в другому — як правителя Українського князівства у складі Речі Посполитої), поплатився за те, що відійшов від попередніх завоювань козацтва й намагався відновити дореволюційний стан відносин між володарями булави і польськими королями.

Треба також відзначити, що Павло Тетеря під час свого гетьманування на Правобережній Україні ревно дотримувався одного разу даної монархові присяги й, таким чином, намагався зберегти усталену до початку Української революції геополітичну рівновагу міжнародних сил у Центрально-Східній Європі. Але з часом, уже після втечі з України, Тетеря все ж таки зрозумів свою помилку в

тому, що повністю довірив польському королю вирішувати долю козацької держави. За це він і поплатився не тільки державною кар'єрою, але й власним життям...

---

[1] Historia dyplomacji Polskiej.– T. 2.– S. 218.

[2] Цит. за: *Соловьев* С. М. История России.– Кн. 3.– Т. XI.– Сбц. 93.

[3] Цит. за: *Wójcik* Z. Ukraina w latach 1660–1663. Przyczynek do dziejów możnowladczej polityki.– Warszawa, 1949.– S. 41.

[4] *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665). Дис... канд. істор. наук.– К., 2001.– С. 55.

[5] Volumina legum...– T. IV.– Petersburg, 1859.– S. 360; *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері...– С. 56.

[6] *Wójcik* Z. Ukraina w latach 1660–1663...– S. 61; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665.– К., 2001.– С. 285.

[7] Чарт.– Од. зб. 402, № 68, арк. 421.

[8] Памятники, изданные временною комиссиею.– Т. IV.– Отд. 3.– К., 1859.– С. 244.

[9] Цит. за: *Wójcik* Z. Ukraina w latach 1660–1663...– S. 135.

[10] Чарт.– Од. зб. 402, № 73, арк. 451–452.

[11] Памятники, изданные временною комиссиею.– Т. IV.– Отд. 3.– С. 209–211, 212–214, 218–223, 224–229, 230–233, 234–238, 239–246; *Wójcik* Z. Nieznany dokumenty do biografii Pawła Teteri, Jerzego Chmielnickiego i Józefa Tukalskiego // Przegląd Historyczny.– T. LII.– Z. III.– Warzsawa, 1969.– S. 521–522.

[12] Acta historica.– Vol. 1.– Pars. 1.– S. 215.

[13] *Дашкевич* Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: історичні портрети.– К., 1994.– С. 254; *Газін В.* Політична програма гетьмана П. Тетері // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.– Вип. 7.– К., 2000.– С. 191–192.

[14] Памятники, изданные киевскою комиссиею...– Т. IV.– С. 354.

[15] Там само.– С. 358.

[16] *Wójcik* Z. Jan Kazimierz Waza.– Wrocław, 1997.– S. 158.

[17] *Ejusd.* Nieznany dokumenty...– S. 524–525.

[18] *Kersten* A. Stefan Czarniecki 1599–1665.– Warszawa, 1963.– S. 500.

[19] АГАД.– Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 185.

[20] Там само.

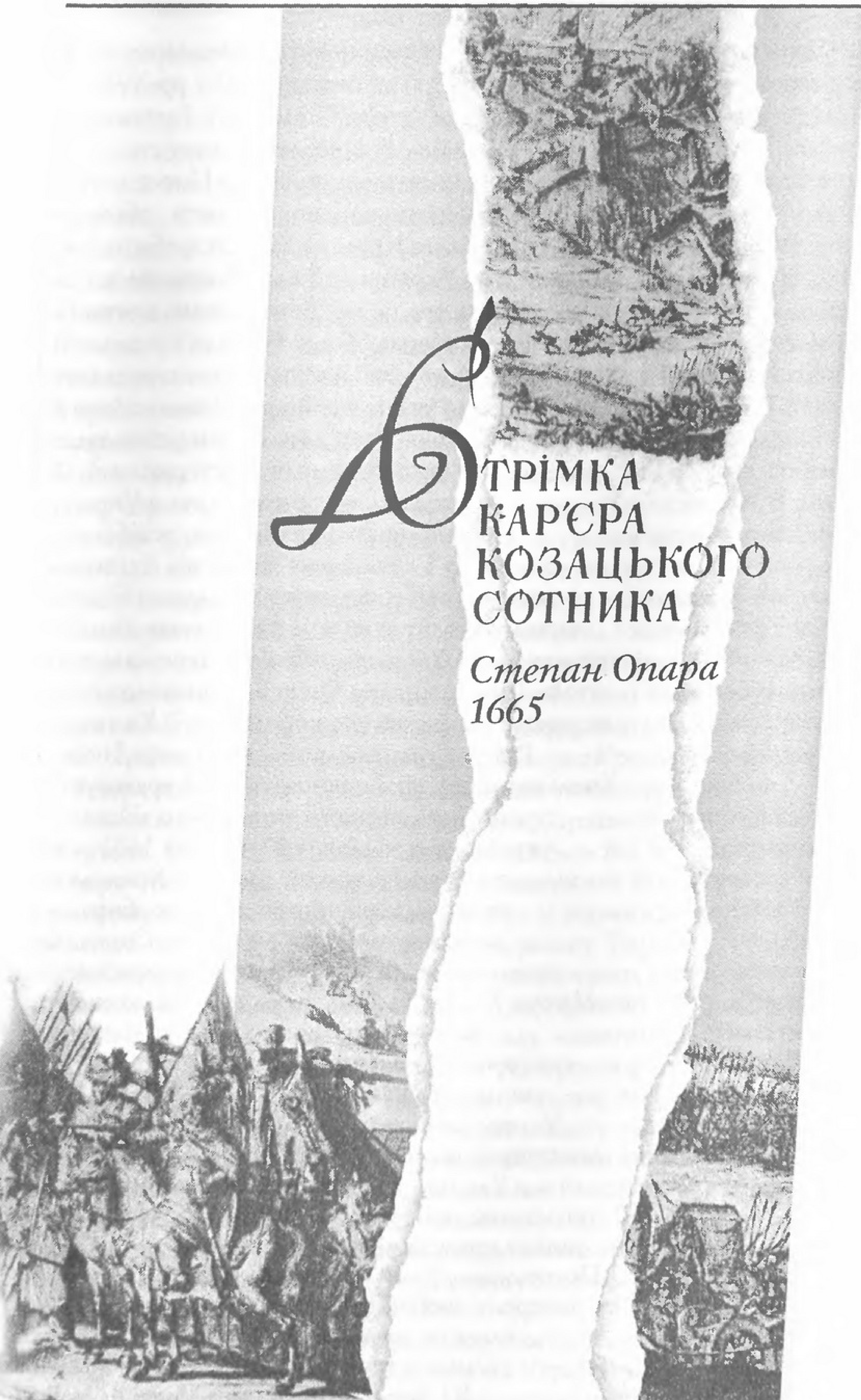
[21] Чарт.– ТН, од. зб. 157, № 4, арк. 19.

[22] Там само.– Од. зб. 402, арк. 473–476; *Газін В.* Політична програма гетьмана П. Тетері.– С. 194.

[23] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ ІР).– № 15412, стовбці Розрядного приказу, Белгородський стіл, арк. 20–21; *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи...– С. 70.

[24] Памятники, изданные временною комиссиею...– Т. IV.– С. 261.

[25] *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері...– С. 71–72.
[26] *Wimmer J.* Wojsko polske w drugiej połowie XVII wieku.– Warszawa, 1965.– S. 141.
[27] *Грамон А.* Из истории Московского похода Яна Казимира 1663–1664 гг.– Юрьев, 1929.– С. 11.
[28] Памятники, изданные временною комиссиею...– Т. IV.– С. 427.
[29] *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері...– С. 128.
[30] *Костомаров М.* Історичні монографії.– Т. 6.– Тернопіль, 1891; *Антонович В. Б., Бец В. А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах.– К., 1885; *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа.– К., 1990; *Липинський В.* Твори.– Т. 2.– Філадельфія, 1980; *Герасимчук В.* Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського.– Ч. 1.– К., 1928.– С. 205–216; *Крип'якевич І.* Історія України.– Львів, 1990; *Wójcik Z.* The early period of P. Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661–1663) // Harward Ukrainian Studies.– 1979/1980.– Vol. 3–4.– P. 958–972; *Горобець В. В.* Еліта козацької України...; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.).– К., 2003.
[31] *Jurkov E.* Paweł Tetera, hetman Ukrainy prawobrzezny w ll. 1662–1665 (rola polityczna). Докт. дис.– Львів, 1928 р. // Львівський обласний держ. архів.– Ф. 26, оп. 4, спр. 678; *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: історичні портрети.– К., 1994.– С. 254–284; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.).– К., 1999; *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи...– К., 2001.
[32] *Горобець В. М.* Еліта козацької України...– С. 422–443.
[33] Там само.– С. 439.
[34] Там само.
[35] *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* [Рецензія] Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 // Український історичний журнал.– 2002.– № 2.– С. 104–114.
[36] *Герасимчук В.* Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського.– Ч. 1.– К., 1928.– С. 206.
[37] Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego / Wyd. Z rękopismu przez E. Raczynskiego.– T. 2.– Poznań, 1859.– S. 265.
[38] *Дашкевич Я.* Павло Тетеря...– С. 284.

Стрімка кар'єра козацького сотника

Степан Опара
1665

Від часу смерті Б. Хмельницького й до середини 60-х рр. XVII ст. уряди Стамбула й Бахчисарая не мали єдиної точки зору стосовно Українського гетьманату. Якщо Порта хотіла безпосередньо підпорядкувати собі його правителів, то Крим намагався зробити так, щоб козацька Україна стала залежною від ханів. Особливо гостро це питання постало в останні роки правління Мегмед-Гірея IV, коли кримський хан став відкрито ігнорувати накази турецького султана щодо участі у війні між Османською й Австрійською імперіями. Це він робив задля можливості безпосередньої участі своїх військ у подіях, які розгорталися в Україні.

Протистояння українських, російських, польських і татарських військ під Чудновим восени 1660 р. призвело до відмови більшої частини козацтва на чолі з легітимно обраним гетьманом Ю. Хмельницьким від Переяславської угоди 1659 р. з царем Олексієм Михайловичем і переходу під зверхність короля Яна II Казимира. Разом з тим, прямий спадкоємець Богдана Хмельницького також був змушений враховувати присутність значного татарського війська на українських землях – 17 вересня 1661 р. він підписав Ставищанський договір з Кримським ханатом, керівництво якого не збиралося виводити свої орди з України. Однак іще незадовго до цього, у травні, кримський посол Магмет Маметша вимагав від московського царя виведення російських підрозділів з усіх «малоросійських» міст. Очевидно, вже відтоді й виникло бажання кримського двору зробити Український гетьманат своїм васалом. Але для досягнення цього ханам необхідно було витіснити з України війська не тільки російського, а й польського монархів. З останнім було важче, адже раніше кримський хан уклав мирну угоду з Річчю Посполитою. Та й Османська імперія, виразником інтересів якої виступав Крим, поки що не давала згоди на початок воєнних дій проти короля.

Однак у травні 1662 р. в листі до гетьмана Ю. Хмельницького хан Мегмет-Гірей IV

пропонував: «...Государя ратні люди чи польського короля почнуть наступати... царь (хан.– *Т. Ч.*) ратних людей до нього гетьмана, на допомогу надішле»[1]. Треба відзначити й те, що майже всі походи Ю. Хмельницького на Лівобережну Україну проводилися за участю татарських орд. Очевидно, великим був вплив кримсько-татарського чинника й на обрання гетьманом П. Тетері, вже після зречення молодшого Хмельницького. Про це свідчить не лише присутність представника Криму Батирша-мурзи на елекційній козацькій раді, а і його свідчення про те, що саме хан Селім-Гірей «учинив гетьманом» Тетерю [2]. Однак на початку свого правління «невдячний» гетьман почав вимагати усунення татарських підрозділів з Правобережної України, чому завадила позиція Польщі. 3 лютого 1663 р. П. Тетеря скаржився на дії татар в Україні королю у Варшаву: «...Орда здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою»[3]. З цих слів стає зрозумілим, що Тетеря слідом за своїми попередниками сприймав відносини гетьманату з ханатом не інакше, як «дружні», а отже, рівноправні. Традиційно це скріплювалося взаємною присягою. Однак практика взаємовідносин між гетьманом і ханом засвідчувала процес поступового підпорядкування династією Гіреїв своїх північних сусідів. «...Мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до Вашої Королівської Милості»[4], «...кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму»[5],– описував П. Тетеря тогочасні стосунки з Селім-Гіреєм та його урядовцями.

Незважаючи на певне охолодження українсько-кримських стосунків, майже 40-тисячне ханське військо під керівництвом Сефера- та Менглі- Гіреїв, а також Дедеш-аги брало участь у спільному поході польського короля Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну. Але, як відзначають дослідники, саме пасивна позиція татар, що не бажали посилення Польщі, призвела до провалу цієї кампанії [6]. Окрім того, татарські воєначальники під час походу намагалися змусити українського правителя відмовитися від протекції польського короля на користь підданства турецькому султану Мегмеду IV, що в даному разі означало б і залежність гетьманату від Кримського ханату. Саме так було у випадку з придунайськими князівствами – Волощиною й Молдавією. «Ляхи не мало не бажають вам добра; зробіть так, щоб і нога польська не доходила до Горині, як розграничив покійний Хмельницький; а якщо насміляться піти, то ми готові їх знищити разом з вами»[7],– говорив у березні 1664 р. Дедеш-ага гетьману Тетері. Наприкінці 1664 р. Селім-Гірей хотів спонукати П. Тетерю до підписання кримсько-українського миру.

Окремо в когорті керманичів козацької України, що підтримували тісні стосунки з татарами, слід відзначити діяльність гетьмана

Степана Опари, який, на думку вчених, першим серед тогочасних вітчизняних діячів практично впровадив у життя «турецько-татарський» напрямок у зовнішній політиці гетьманату [8]. Перебування Опари на посаді правителя правобережної частини Українського гетьманату було недовгочасним порівняно з урядуванням тут інших козацьких достойників. Воно тривало всього протягом двох місяців — з 11 червня до 18 серпня 1665 р. Очевидно, з огляду на такий короткий термін гетьманування, а також зважаючи на обмежену джерельну базу, українські історики майже обійшли увагою вивчення життєдіяльності цього невдалого гетьмана. Саме так охарактеризував С. Опару в чи не єдиному присвяченому йому дослідженні історик Д. Дорошенко [9].

Після втечі П. Тетері до Польщі Правобережна Україна опинилася в досить складній ситуації. Як з внутрішньополітичних причин, так і з огляду на зовнішні подразники, ця частина колись унітарної держави перетворилася на «поле бою» не лише між місцевими старшинськими угрупованнями, а й між сусідніми монархами. Як зазначали історики, на Правобережжі відкривалася можливість для честолюбних та відважних людей пошукати щастя й спробувати захопити осиротілу гетьманську булаву. Найголовнішими претендентами на неї були брацлавський полковник В. Дрозденко (Дрозд), овруцький полковник В. Децик та сотник Медведівської сотні Черкаського полку С. Опара.

Як трапилося так, що один з багатьох сотників Війська Запорозького, минаючи полковий уряд (а це виходило за рамки козацьких звичаїв), оголосив себе найвищим урядовцем на Правобережній Україні? Чому С. Опарі не вдалося протягом тривалого часу втримати гетьманську булаву? Які взаємовідносини були між ним та кримським ханом, що певний час протекціонував гетьманові? На ці та інші запитання, сподіваємося, читач знайде відповіді у цьому нарисі.

Зважаючи на те, що ім'я героя нашого нарису не було занесено до Реєстру Війська Запорозького 1649 р., можемо зробити висновок: Опара, який на початку 60-х рр. був на посаді сотника Медведівської сотні Черкаського полку й виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана Ю. Хмельницького, вийшов на політичну арену десь у середині 50-х рр. XVII ст. Можливо, він був близько знайомий з молодшим сином Б. Хмельницького або перебував у його оточенні. Це й стало причиною того, що наприкінці 1660 р. Ю. Хмельницький призначив медведівського сотника керівником посольства Війська Запорозького до польського короля Яна II Казимира.

У дипломатичній інструкції, наданій С. Опарі перед виїздом до Варшави, перед ним було поставлено такі завдання: 1) просити в короля, щоб той не дозволяв кримському ханові спустошувати Україну; 2) домагатися, аби коронне військо, яке перебувало на

українських землях, не кривдило місцевого населення й не займало на постій козацьких володінь; 3) наголосити про необхідність надання додаткового війська для походу на лівий берег Дніпра, де вже перебував наказний гетьман П. Дорошенко; 4) відрекомендувати Яну II Казимиру московського посла Сухотіна, який прибув до Ю. Хмельницького з грамотою від царя, а також погодити ряд інших дрібних питань [10]. Це посольство не можна назвати вдалим (хіба що сам Опара одержав від короля ряд маєтностей), адже більшість прохань та вимог українського уряду так і не були виконані польською стороною.

Після дипломатичної поїздки до Польщі про сотника Опару не було чутно майже три роки (його ім'я не згадується в доступних нам джерелах). Очевидно, в цей час він перебував на території власної сотні й намагався вберегти її від татарських нападів, польських «пацифікацій» та внутрішніх бунтів. Така цілеспрямована політика С. Опари привела до гуртування навколо нього козаків з навколишніх містечок і селищ — Сміли, Жаботина, Суботова та Кам'янки. Саме вони на чолі з медведівським сотником підтримали лівобережного гетьмана І. Брюховецького в його поході влітку 1664 р. на Правобережну Україну задля підкорення її своїй владі [11]. Дослідник тих подій В. Маєвський стверджує, що підпорядкування С. Опари лівобережному гетьману не мало за мету піддатися московському цареві. «Опара пробував лавірувати між Брюховецьким, поляками і татарами, намагаючись здобути якнайбільше користі» [12],— відзначав польський історик. Підтвердженням цим словам ученого є те, що в листопаді—грудні С. Опара налагодив тісні стосунки з ханом Мегмет-Гіреєм IV [13]. А в січні наступного, 1665 р., погодився на визнання протекції короля Речі Посполитої, якому присягнув наприкінці квітня в Лисянці [14]. Вочевидь, це було зроблено з огляду на існування в той час польсько-татарського миру.

Однак визнання польської протекції, як засвідчили подальші події, було лише спритним політичним ходом С. Опари і стало засобом для унезалежнення правобережної частини Українського гетьманату з татарською допомогою. На середину того ж року сотник розіслав універсали до населення правобережних міст та містечок, де зовсім не згадувалися ні король, ні цар. Підписуючи ці звернення як «старший брат Війська Запорозького», Опара обіцяє українцям такі самі вольності, які вони мали за Б. Хмельницького [15].

З огляду на поспішний виїзд з України гетьмана П. Тетері (червень 1665 р.), що фактично означало його самоусунення від гетьманування, попередні дії Опари забезпечили йому, як «старшому брату», певну популярність серед правобережного люду й сприяли поширенню чуток щодо можливого наступника Тетері саме в його особі. До речі, перед тим П. Тетеря, незважаючи на

підданство медведівського сотника під його владу, негативно оцінював діяльність Опари, лякаючи останнього тим, що якщо він перейде під московську протекцію, то цар видасть його татарам в обмін на П. Шереметьєва, який тривалий час перебував у кримському полоні [16]. Хоча інші джерела (в т. ч. і польського походження) стверджували, що Тетеря хотів «уступити йому (С. Опарі.— *Т. Ч.*) булаву запорозьку» [17].

Хоч як би там було, але 11 червня 1665 р. на чолі двох полків (пішого та кінного, загальною кількістю близько 1000 чол.) С. Опара оволодів важливим у стратегічному відношенні полковим містом Уманню, звідки була вибита московська залога в складі 80 осіб [18]. «...А сказал де Опара уманцам, что идут к нему на помочь два салтана, и естли они не сдадутца, то он будет с татары стоять под городом, а хлеб весь потравит и их выморит. И уманские де жители город ему сдали, а великого государя ратных людей... переимали» [19],— повідомляв до Малоросійського приказу пушкар В. Тихонов. Через деякий час підрозділи Опари оволоділи Лисянкою. Очевидно, саме перебуваючи в Умані, він проголосив себе гетьманом Правобережної України і призначив генеральну старшину [20]. Комендант польського гарнізону Білоцерківської фортеці Я. Стахурський повідомляв короля Яна II Казимира в листі від 7 липня 1665 р.: «Опара ... стягає своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати гетьмана, де й на орду сподівається» [21]. В іншому посланні до канцлера Пражмовського білоцерківський комендант відзначив, що Опара розіслав свої листи правобережним полковникам (у т. ч. білоцерківському й паволоцькому), закликаючи їх на козацьку раду й обіцяючи всім ханську протекцію. Коли офіцери польського гарнізону в Корсуні просили в Опари надати їм провіант, той їм відповів: «ідіть туди, де хліб, а ми Вас у Корсуні не потребуємо» [22]. Отже, бажання С. Опари визнавати польську протекцію є фікцією, підсумовував Стахурський.

У свою чергу запанікував і лівобережний гетьман І. Брюховецький, який повідомляв до Москви, що «Опара изменник новую на Украйне бедным и изнищенным людем кровь вчиняет и мятеж чинит». Він переконував царя Олексія Михайловича, що якщо лівобережні полки відступлять за Дніпро, то Опара «с сее стороны Днепра на ту сторону и в... великороссийские страны войну с ордою принесет» [23]. Також дуже непокоївся про посилення військ Опари татарськими ордами київський полковник В. Дворецький [24]. Саме виступ самопроголошеного гетьмана Правобережжя завадив І. Брюховецькому витіснити з цього регіону польські війська — зробила висновок російська дослідниця Т. Яковлєва [25].

Розуміючи, що кримський хан хоча і є монархом і володарем потужної військової держави, але разом з тим має і свого сюзерена — султана Османської імперії Мегмеда IV, Опара висилає до Стамбула

козацьке посольство, яке прибуло до турецької столиці в середині червня 1665 р. Головним завданням українських дипломатів було добитися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу С. Опарі проти московських залог. Історики припускають, що козацькі посли також просили в султана допомоги в унезалежненні від Речі Посполитої [26]. Деякою мірою Мегмед IV пішов назустріч вимогам козаків – у кінці липня він вислав на допомогу Опарі елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан Мегмедом. Окрім того, Порта не заперечувала проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися загони кримчаків на чолі з мурзами Каммаметом, Батурши, Батиром і Тенешом (всього близько 22 тис.)[27].

Мабуть, десь на початку липня 1665 р. С. Опару все-таки було обрано на козацькій раді гетьманом. Опосередкованим свідченням цьому є те, що в складі його генеральної старшини погодилися бути такі заслужені козацькі політики й військові діячі, як П. Дорошенко (він став генеральним обозним) та С. Фридрикевич* (генеральний осавул). Очевидно, вони б не пішли на порушення козацького звичаєвого права і не підтримали Опару на гетьманстві, якби той не легітимізував себе через обрання на раді правобережного Українського гетьманату. «А которые де черкасы малороссийских розных городов в полку при гетмане (І. Брюховецькому.– *Т. Ч.*), и они де гетмана ни в чем не слушают, и чинитца де од них шатость большая, чаят де тово, что они придадутца к Апаре вскоре. *А Опару де заднепрские казаки обирают гетманом на Тетерино место*» [28],– свідчили наприкінці червня російські урядовці, що перебували в Україні. Невдовзі російський військовий воєвода в Києві М. Львов відзначав, що «...казаки на киевской стороне Днепра выбрали себе гетмана изменника Стенку Опару» [29].

За джерельними даними, в липні під булавою новообраного гетьмана зголосилися бути майже всі полки та міста Правобережної України. Це дуже налякало правлячі кола Речі Посполитої, які різними засобами намагалися завадити зростаючій політичній та військовій силі Опари. Місію протидії задумам С. Опари в Україні взяв на себе керівник однієї з найміцніших на Правобережжі Білоцерківської фортеці Я. Стахурський. Розсилаючи листи до своїх агентів у Чигиринський, Чернігівський та власне Білоцерківський полки, він закликав їх намовляти козаків до непослуху гетьманові.

---

*Самійло Фридрикевич був полковником одного з козацьких реєстрових полків ще перед 1648 р. На початку 60-х років обіймав посаду полковника Білоцерківського полку. Після смерті С. Фридрикевича на його вдові оженився І. Мазепа (*Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.– Т. 5.– К, 1899.– С. 16; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності.– Нью-Йорк, 1985.– С. 50).

Однак Опара відразу ж зреагував на це — він знову засвідчив свою вірність польському королю і в середині липня відіслав до Яна II Казимира посольство на чолі з І. Суботовим [30]. Воно мало просити про затвердження С. Опари на гетьманстві, а також вимагати усунення з України польських залог [31]. На час перебування дипломатів у Варшаві правобережний гетьман наказує не видавати провіанту полякам, що перебували в українських фортецях [32]. Одночасно з дипломатичними заходами Опара робить спробу зміцнити своє становище діями військового характеру. Разом з татарами він планує вирушити до Канева. Метою цього походу мало стати захоплення міста з подальшим перетворенням його на своєрідний плацдарм для переправлення союзницьких військ на лівий берег Дніпра задля прихилення на свій бік лівобережної частини Українського гетьманату [33]. Однак спочатку Опара вирішує захопити містечко Мотовилівку, куди 16 серпня прийшов разом з турками й татарами Кан Мегмед [34]. Після численних штурмів Мотовилівки (татари також атакували Фастів і Васильків), де мужньо оборонялися прихильники його опонентів Дрозденка й Децика, війська Опари змушені були відійти від мурів містечка. Тим паче, що до канцелярії гетьмана надійшли відомості про об'єднання основних сил брацлавського та овруцького полковників. Щоб не допустити цього, Опара вислав у район можливого об'єднання своїх противників Кальницький та Уманський полки разом з п'ятитисячним татарським загоном [35]. Цей наказ гетьман віддав 17 серпня, а вже наступного дня він був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду в район Богуслава. Ось як описував цю подію лівобережний полковник Д. Ярмоленко: «...18 дня серпня той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду; і ще неподалік від наметів стали татарове в строях, і не допустивши до наметів мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як Іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги...» [36] Аналогічні свідчення про арешт Опари вніс до своєї хроніки польський літописець Й. Єрлич [37].

Що ж спричинилось до такого підступного ув'язнення гетьмана С. Опари його вчорашніми спільниками? На нашу думку, тут відіграв свою роль збіг багатьох чинників. Насамперед Опарою був незадоволений Мегмед-Гірей IV та його оточення, яких гетьман сприймав не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислухався до настанов представників хана. Окрім того, вочевидь, кримський володар не міг вибачити гетьманові його звернення до султана в обхід Бахчисарая. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, де він намовляв останнього

до спільного виступу не лише проти короля, а й кримчаків: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де, королю, і нам присягав, а тепер де хочеш воювати»[38]. Невдоволені гетьмануванням Опари були також і поляки, адже, згідно із свідченнями Я. Храповицького, той присилав до короля своїх посланців, які просили «щоб військо коронне не стояло в Україні, а вони б самі стали захищатися від всяких прикрощів»[39].

Окремі українські історики, а за ними і Т. Яковлєва, припускають, що у С. Опари були плани об'єднання Правобережної і Лівобережної України[40]. Це частково підтверджується тим, що він звертався з листами не лише до Дрозденка, а й до І. Сірка. «Чи не можемо ми тут припустити спільної змови, що мала на меті скинення І. Брюховецького з уряду й об'єднання Правобережжя й Лівобережжя з антипольською й антикримською орієнтацією?» — запитував М. Петровський.

Певну роль в усуненні С. Опари відіграв також Я. Стахурський, який постійно підштовхував Кан Мегмеда і татарських мурз до цього[41]. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав і його генеральний обозний П. Дорошенко. Адже вже наступного дня після арешту Опари татари вчинили кілька невдалих спроб захопити козацький табір та звернулися до його оборонців: «...якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом, і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати»[42]. З цих висловлювань можна зробити висновок, що перед цим генеральний обозний П. Дорошенко вже мав якісь розмови з ханськими воєначальниками щодо перебування С. Опари на гетьманській посаді й, можливо, сам (або через своїх представників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість невдалого, як на його думку, попередника. Очевидним також є і той факт, що в момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками, в т. ч. й бунчужним Жилкою»[43], Дорошенка не було затримано — він перебував у татарському таборі не в статусі полоненого, як його нещодавні соратники.

Разом з найближчими старшинами С. Опару відразу ж відправили до Бахчисарая, але тут знову в події втрутився П. Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі в змові проти гетьмана), який «усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання посилали і з дороги вернули (С. Опару.— *Т. Ч.*) і з ним проклятим його суддя Радочинський...»[44] Метою повернення опального гетьмана стало те, що його «Дорошенко для своєї присяги і досконалої дружби до короля хоче відіслати»[45].

Спочатку С. Опару разом з товаришами (Радочинським, Жилкою, Царем) помістили у в'язницю Білоцерківської фортеці під нагляд

його давнього ворога коменданта Стахурського [46]. Щоб визволитися з неволі, Опара на допиті в коронного урядовця обіцяв, що на догоду Речі Посполитій може впровадити в Умані польську залогу та приведе під владу короля Запорозьку Січ. Задля того щоб одержати звільнення й виконати свої обіцянки, ув'язнений гетьман пропонував комендантові залишити заручниками своїх сина й дружину [47].

Втім і це не допомогло Опарі. 10 жовтня 1665 р. під Равою-Мазовецькою посли Дорошенка В. Донець і Д. Пиляй передали колишнього гетьмана королю Яну II Казимиру [48]. Польський історик XVII ст. В. Коховський відзначив, що С. Опару якийсь час тримали ув'язненим у фортеці Мальборк, де він і зустрів свою смерть [49]. Однак сучасні вчені більше довіряють свідченням француза П. Бончі, який у момент передачі Опари був при королівському дворі й доносив 15 жовтня у Францію про намір Яна II Казимира стратити козацького гетьмана. А тому історики роблять висновок про його насильницьку смерть між 10-м і 15-м жовтня 1665 р. [50]. Натомість В. Маєвський на основі інформації поетичного збірника, присвяченого рокошу Є. Любомирського*, доводить, що король мав намір звільнити С. Опару з умовою подальшого виступу останнього проти опозиційних рокошан (цю версію підтримує і М. Нагельський)[51], а отже, на думку польського вченого, Ян II Казимир не міг стратити гетьмана, який усе ж таки помер своєю смертю в польській в'язниці [52].

«Опара ішов і проти царя, і проти короля, адже тим самим наче стояв за незалежність України (в союзі з татарами і під протекцією Порти)» [53],– підсумовував короткочасну діяльність цього гетьмана Д. Дорошенко. Це положення підтверджують і польські історики, відзначаючи, що С. Опара «уособлював щораз більше стремління до незалежності» [54]. Підтримуючи такі висновки відомих учених, хочемо наголосити на тому, що саме гетьман Опара після відмови свого попередника П. Тетері від окремих задумів Б. Хмельницького намагався відродити багато чого з політики великого гетьмана. Одним з перших кроків в економічній сфері стало відбирання «млинів і хуторів» у польської шляхти, яка вже поверталася в Україну з військами Яна II Казимира. Шляхом закликів доби Хмельниччини С. Опарі вдалося на певний час сконсолідувати козацтво правобережної частини Українського гетьманату, яке втомилося від довголітніх внутрішніх та зовнішніх війн. На одній з козацьких рад С. Опара виступив із закликом «одміряти ляхам границю по Случ» [55]. Цей гетьман практично впровадив у життя

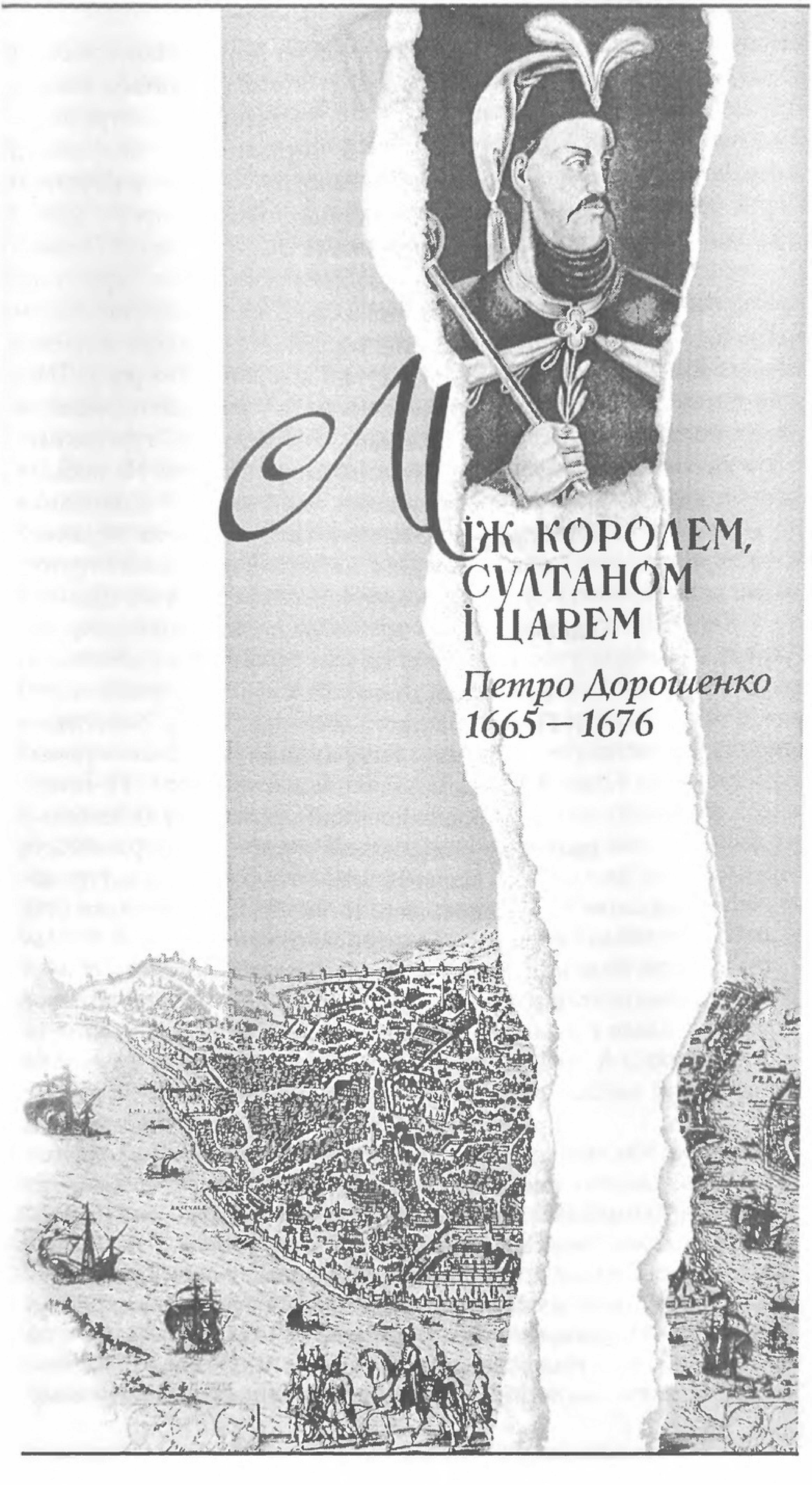
* У «Жалісному слові», поданому під час сейму 1666 р. до короля і складеному після Ченстовської битви (4.IX.1665 р.), були такі слова: «A czemuś puscić chcesz Oparu Rozbójnika? Bo przyrzekł na dworową wiareś, że kozackie przywieść ma supamenty mnogie».

«турецько-татарський» напрям в українській зовнішній політиці козацької доби. Саме шляхом Опари пішов його наступник П. Дорошенко, який добивався незалежності України від Московської держави й Речі Посполитої за допомогою Стамбула та Бахчисарая. Очевидно, саме відвертий радикалізм як внутрішніх, так і зовнішніх політичних заходів не дозволив С. Опарі довше втримати гетьманську булаву. Він став заручником політики Кримського ханату та їхнього зверхника в особі султана Мегмеда IV на примирення з Річчю Посполитою.

---

[1] Цит. за: *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері...– С. 46.
[2] Там само.– С. 61.
[3] Памятники, изданные временною комиссиею.– Т. IV.– Отд. 3.– С. 259–260.
[4] Там само.– С. 259–260.
[5] Там само.– С. 287.
[6] *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері...– С. 123.
[7] Памятники, изданные временною комиссиею.– Т. IV.– Отд. 3.– С. 416.
[8] *Дорошенко Д.* Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі.– Т. II.– Прага, 1939.– С. 43–44.
[9] Там само.– С. 30–44.
[10] Памятники, изданные временною комиссиею.– Т. IV.– Отд. 3.– С. 74–77.
[11] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР).– Санкт-Петербург, 1867.– Т. V.– С. 233–234.
[12] *Majewski W.* Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec – grudzień) // Studia i materiały do historii wojskowosci Polskiej (далі – SMHW).– T. XVIII.– Cz. 1.– Warszawa, 1972.– S. 179.
[13] Акты ЮЗР.– Т. V.– С. 244.
[14] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності.– Нью-Йорк, 1985.– С. 85.
[15] Там само.– С. 49–50.
[16] Акты ЮЗР.– Т. V.– С. 233.
[17] Цит. за: *Majewski W.* Opara Stefan // Polski Słownik Biograficzny.– T. XXIV.– Warszawa, 1979.– S. 113.
[18] Акты ЮЗР.– Т. VI.– Санкт-Петербург, 1869.– С. 275–276; *Петровський М.* Нариси історії України другої половини XVII–XVIII ст.– Харків, 1930.– С. 400.
[19] Акты ЮЗР.– Т. V.– С. 275–276; *Яковлєва Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667).– К., 2003.– С. 455.
[20] *Дорошенко Д.* Степан Опара...– С. 36.
[21] Цит. за: *Дорошенко Д.* Вказ. праця.– С. 36.
[22] Там само.– С. 37.
[23] Цит. за: *Яковлєва Т.* Руїна Гетьманщини...– С. 456.
[24] Акты ЮЗР.– Т. V.– С. 289.
[25] *Яковлєва Т.* Руїна Гетьманщини...– С. 456.

[26] *Majewski W.* Opara Stefan...– S. 113.
[27] Акты ЮЗР.– Т. V.– С. 306–307.
[28] Цит. за: Нариси з історії України.– Вип. IV.– К., 1940.– С. 400.
[29] Акты ЮЗР.– Т. V.– С. 306.
[30] *Chrapowicki J.* A. Diariusz.– T. II.– Warszawa, 1988.– S. 67–68.
[31] *Беляшевский Н.* Расходы Речи Посполитой на казацких послов // Киевская старина.– 1897.– VI.– С. 85–95; *Majewski W.* Opara Stefan...– S. 114.
[32] *Дорошенко Д.* Степан Опара...– С. 38.
[33] Акты ЮЗР.– Т. V.– С. 300.
[34] Там само.– С. 306.
[35] Там само.
[36] Акты ЮЗР.– Т. V.– С. 300.
[37] Latopisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza.– T. 11.– Warszawa, 1853.– S. 106–107.
[38] Акты ЮЗР.– Т. V.– С. 308.
[39] *Chrapowicki J.* Diariusz.– T. II.– S. 52.
[40] *Петровський М.* З історії класової боротьби на Україні в XVII ст. // Записки Ніжинського університету народної освіти.– Кн. XII.– 1932.– С. 39–40; *Яковлєва Т.* Руїна Гетьманщини...– С. 462–463.
[41] *Дорошенко Д.* Степан Опара...– С. 38.
[42] Акты ЮЗР.– Т. V.– С. 308.
[43] Там само.– Т. VI.– С. 60.
[44] Там само.– С. 30.
[45] Там само.
[46] Там само.– С. 30–31.
[47] *Дорошенко Д.* Степан Опара...– С. 40.
[48] *Беляшевский Н.* Расходы Речи Посполитой на казацких послов... – С. 87; *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674.– T. II.– Kraków, 1898.– S. 485.
[49] Historia panowania Jana Kazimierza...– T. 2.– S. 265.
[50] *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego...– T. II.– S. 373–374; *Дорошенко Д.* Степан Опара...– С. 40.
[51] *Nagielski M.* Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku.– Warszawa, 1994.– S. 36.
[52] *Majewski W.* Opara Stefan...– S. 114; Poezia Zwięzku Święconego i rokoszu Lubomirskiego.– Wrocław, 1953.– S. 166.
[53] *Дорошенко Д.* Степан Опара...– С. 41.
[54] *Majewski W.* Opara Stefan...– S. 114.
[55] Цит. за: *Дорошенко Д.* Степан Опара...– С. 40.

Між королем, султаном і царем

Петро Дорошенко
1665 – 1676

Петро Дорошенко був серед тих небагатьох козаків і старшин, котрі разом з Б. Хмельницьким наприкінці 1647 р. подалися на Запорожжя і вже наступного року розпочали повстання, яке вилилося у велику війну українців за звільнення з-під влади Польщі. У ході цієї боротьби була створена Українська козацька держава, а сам Дорошенко став одним з найближчих соратників великого гетьмана Хмельницького. У другій половині 50-х рр. XVII ст. за дорученням гетьмана він веде переговори з польськими, московськими, турецькими та шведськими дипломатами. На посадах чигиринського і прилуцького полковника П. Дорошенко виявив себе не лише як вправний військовий діяч, а й як здібний адміністратор. У 1658 р. серед інших старшин він підписав Гадяцьку угоду з поляками, а наступного року вже перебував на чолі українського посольства в Москві й домагався відміни окремих статей Переяславського договору 1659 р. Виконуючи обов'язки генерального старшини в урядах І. Виговського, Ю. Хмельницького і П. Тетері, Дорошенко проводив активну діяльність у напрямку утвердження української державності.

Перебуваючи з 1665 р. на посаді правобережного гетьмана, П. Дорошенко став утілювати в життя започатковану ще Б. Хмельницьким політику полівасалітетної підлеглості Українського гетьманату для здобуття більшої удільності для козацької держави. Усунувши шляхом змови з татарами свого попередника С. Опару, Дорошенко, очевидно на пораду кримського хана, відразу ж задекларував свою прихильність до протекції «природного» сюзерена українських гетьманів – польського короля. Вже на початку свого правління П. Дорошенко надіслав кілька листів Янові II Казимиру. У них він повідомляв про визнання його зверхності, а також прохав направити універсали до кошового отамана й лівобережного гетьмана, щоб ті швидше повернулися до «королівської ласки». Крім того, Дорошенко просив надати йому

можливість вибирати «українську індукту» на потреби козацького війська [1]. Правобережний гетьман також нагадував про те, що саме завдяки його «старанням» під протекцію короля повернулося населення усього Подністров'я й Побужжя, а тому він хотів би одержати за це «уконтенування» на Військо Запорозьке, яке б могли обрахувати прислані королем спеціальні комісари. Також Дорошенко просив про увільнення від обов'язку утримувати польські залоги в українських містах [2].

Невдовзі з Чигирина до Варшави відправилося українське посольство, яке мало завдання домовитися з монархом Речі Посполитої про те, щоб: 1) коронне військо в Україні жорстоко не поводилося з місцевим населенням; 2) польські жовніри не зупинялися на «квартирування» там само, де й українська піхота; 3) польський гарнізон було виведено з Чигирина; 4) гетьману надали привілей на вибір індукти й різних доходів з Чигиринського староства; 5) прискорили надходження королівських листів на Запорожжя; 6) дали згоду на звільнення з польської в'язниці митрополита Й. Тукальського, колишнього гетьмана Ю. Хмельницького, полковника Г. Гуляницького, а також з московського полону братів Дорошенка — Андрія й Григорія [3].

Зважаючи на те, що бажаної реакції з боку короля на ці прохання майже не було, П. Дорошенко на початку 1666 р. повторно відрядив до столиці Польсько-Литовської держави своїх представників. Вони мали повторити попередні «пункти» від Українського гетьманату та передати Яну II Казимиру лист, в якому гетьман нагадував своєму патрону, що він «мусить щодня проливати піт на услугах короля», і якщо той не прислухається до його прохань, то він складе з себе гетьманський уряд [4]. У відповідь на це король відписав Дорошенку, що той став гетьманом без монаршої згоди й будував відносини з Кримським ханатом без погодження з Варшавою. Виправдовуючись перед королем, український гетьман повідомляв, що одержав цей титул без дозволу польського монарха лише тому, що бачив «велику руїну цілої України», і задля того, щоб «Військо Запорозьке не залишилося без голови». А стосовно союзницьких відносин гетьманату з ханатом Дорошенко зазначав, що це було лише на користь Речі Посполитої [5].

У наданій «Інструкції» від імені «всієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря та осавулів, полковників, сотників, отаманів, товариства і черні Війська Його Королівської Милості» й за дорученням «одностайної» козацької ради на варшавському сеймі 1666 р. обумовлювалися правовий статус Війська Запорозького, права православних українців, питання освіти тощо [6]. Посли мали домагатися, щоб сейм сприяв у справі затвердження королем на гетьманстві Дорошенка, якого згідно з рішеннями ради обрано тепер «єдинодушно і вільними голосами». Саме таким чином П. Доро-

шенко хотів стати не лише першим серед козацького стану («політичного народу»), а й забезпечити собі права легітимного правителя-васала всієї України. І хоча домагання козаків зводилися лише до відновлення умов Зборівської угоди 1649 р., вони, однак, так і не були прийняті польською стороною.

Саме це, на нашу думку, й підштовхувало гетьманський уряд до пошуку кращого протектора для України. А оскільки польський і московський монархи вже показали, на що вони здатні, вибір зупинився на третьому, який хоча й виступав раніше в ролі сюзерена Українського гетьманату, але швидше формального, ніж реального. Це був не хто інший, як «володар усього світу», султан Османської імперії Мегмед IV. Історики засвідчують, що перші спроби П. Дорошенка встановити контакти зі Стамбулом відбулися вже в лютому 1666 р., коли після Лисянської ради гетьман повідомив султана про схильність до визнання його зверхності [7]. Очевидно, це й справді було так, адже у квітні того ж року в листі великого візира Порти Кьопрюлю-заде Фізіля Агмеда-Паші * вказувалося на те, що український гетьман є підданим султана [8]. Восени того ж року поблизу Цибульника Дорошенко, за свідченнями очевидців, присягнув трьом султанам Кримського ханату, «що йому бути з ханами в дружбі, а цесарю турському в підданстві» [9]. Причиною звернення гетьмана до мусульманського володаря (про визнання його зверхності) було небажання польського монарха надати Дорошенкові допомогу для завоювання Лівобережжя, а також початок процесу примирення Польщі й Росії за рахунок розподілу українських земель.

Інформацію про фактичне вирішення питання щодо розподілу сфер впливу над Україною П. Дорошенко одержав улітку 1666 р.— 26 липня він звернувся зі скаргою до короля на те, що його не ставлять до відома про хід польсько-російських переговорів. Однак Ян II Казимир не лише ігнорував прохання гетьмана, а й 13 серпня віддав наказ коронному війську вирушити на Україну. Саме це й підштовхнуло Дорошенка до зустрічі з татарськими воєначальниками біля р. Цибульника та змусило його добиватися унезалежнення Українського гетьманату від Речі Посполитої за допомогою Кримського ханату, з перспективою прийняття турецького протекторату. Водночас П. Дорошенко намагається приховати такі свої заходи від польського монарха, про що переконливо свідчило його тогочасне листування з великим коронним маршалком Я. Собеським. У листі від 1 листопада 1666 р. український гетьман писав: «...як вірний підданий Його Королівської Милості... військ ЙКМці коронних, що в Україні залишаються... не зганяв із становиськ... того без волі ЙКМ вчинити не можу» [10].

---

* Згадка про «підданство» гетьмана у цьому листі не означала встановлення фактичних відносин підданства, а була лише традиційним проявом політики турецьких урядовців, які оголошували підданими всіх, хто звертався до султана по допомогу.

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, гетьман П. Дорошенко реагує блискавично: на початку лютого 1667 р. він відіслав своїх послів до Бахчисарая з пропозицією укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. Козацькі дипломати М. Зеленський та Д. Лесницький також мали домагатися від кримського хана відновлення стосунків з московським царем та участі разом з українцями й росіянами у військових діях проти Польщі [11]. Саме таким чином Дорошенко намагався не допустити остаточного примирення Москви з Варшавою. За допомогою Кримського ханату гетьман хотів замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму.

Дуже промовистими, з огляду на особисту оцінку П. Дорошенком домовленостей в Андрусові, були його слова в одному з листів до кримського хана: «...ми однак довіряти не можемо, щоб краєві нашому, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотіли» [12]. Але зважаючи на те, що хан без свого протектора, султана Мегмеда IV, не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко направив своїх дипломатів до Туреччини.

6 і 9 липня 1667 р. посольство Українського гетьманату на чолі з М. Раткевичем-Портянкою було прийнято султаном. Згідно з твердженнями турецьких істориків, українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50-тисячне військо [13]. Польський посол Є. Радзієвський, що в той самий час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка в розмові з ним після прийому в султанському палаці заявили про те, «що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі» [14]. Автор анонімної реляції про посольство Радзієвського засвідчував, що козаки запевняли султана в намірі «перевернуть поляків догори ногами» [15]. Очевидно, твердження щодо заяви про підданство українців свідчило про повтор П. Дорошенком політичного кроку, який він здійснив у 1666 р.* Вважаємо, що дорошенкові посли також хотіли заручитися військовою допомогою султана та добитися від нього наказу васальнозалежному кримському хану виступити разом з Українським гетьманатом проти Польщі.

---

* Восени на р. Цибульник П. Дорошенко присягнув трьом кримським султанам, «що йому бути з ханом у дружбі, а цесарю турському в підданстві» (Акты ЮЗР.– Т. VI.– С. 177). Ґрунтовніше про це див.: *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // ЗНТШ.– Т. 238.– Львів, 1999.– С. 117–148. А на першу згадку про П. Дорошенка як підданого султана натрапляємо в листі великого візира Порти Кьопрюлю-заде Фізіля Агмеда-паші за квітень 1666 р. Зважаючи на довговічну османську традицію поділяти іноземний світ на підданих собі і тих, з ким імперія перебувала у стані війни, турецькі урядовці (а за ними й деякі історики) віднесли Україну до стану підданих Османській імперії держав і стали трактувати гетьмана П. Дорошенка як підданого султана вже з 1666 р. Хоча з боку Українського гетьманату фактично це було визнано лише в 1669 р.

Після відрядження до Криму й Туреччини посольств, які мали чіткі антипольські інструкції, П. Дорошенко розпочав переговори з московськими представниками – воєводою російського гарнізону в Києві П. Шереметьєвим та стольником В. Тяпкіним. Ті вмовляли українського гетьмана відмовитися від союзу з татарами. На це Дорошенко їм відповідав, що не пориватиме стосунків з Кримом, оскільки хан є союзником Речі Посполитої. У свою чергу, відзначав гетьман, він згідно з Гадяцькою угодою 1658 р. був підданим польського короля [16].

Чи узгоджувалися ці слова правобережного гетьмана із заявою українських послів у Туреччині? Такі начебто взаємозаперечні, на перший погляд, тези, що висувалися в той час гетьманом, вказували на його гнучку політику, що була спрямована на можливість прийняття подвійного протекторату: з одного боку, від турецького султана Мегмеда IV, а з іншого – польського короля Яна II Казимира. Тим паче, що українцям була дуже добре відома аналогічна практика господарів сусіднього Молдавського князівства.

До переговорів з Московською державою Дорошенка штовхала також невдача з організацією виступу до Галичини, щоб спільно з татарами розгромити основні частини польської армії й оволодіти цією територією західноукраїнських земель. Проте цей похід українсько-татарських сил завершився перемир'ям між Польщею та Україною поблизу Підгайців, яке було укладене 19 жовтня 1667 р. [17]. Зважаючи на вторгнення запорозьких козаків на чолі з І. Сірком до Криму, татари відмовилися підтримувати Дорошенка й, по суті, примусили його підписати угоду з поляками про підданство королю: «Взнавши маршалок і гетьман польний коронний (Я. Собеський.– *Т. Ч.*) щиру субмісію Петра Дорошенка, гетьмана війська ЙКМ запорозького, виголосив акт умови, до послуг ЙКМ і Речі Посполитої» [18]. Натомість Дорошенко обіцяв не приймати ніяких іноземних протекцій. Крім того, він зобов'язувався не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків в Україні та не вводити своїх військ до тих міст, де не було впроваджено козацького устрою. В свою чергу, польська сторона дозволяла українським представникам прибути на черговий сейм для оголошення своїх вимог й обіцяла не вводити коронні підрозділи на територію, що належала гетьманату.

Відразу ж після підписання угоди обома сторонами була укладена присяга. З вуст козаків вона звучала так: «Як і пращури наші довершену міць і зверхність від багатовладних мали королів найясніших польських і Речі Посполитої як панів своїх дідичних, так і ми в тім же вірнім підданстві ЙКМ і Речі Посполитій... всілякої посторонньої протекції з посторонніми без відомості ЙКМ всілякої кореспонденції не будемо ані посольства...» [19]. Досягнувши у 1667 р. визнання незалежності від Польсько-Литовської держави, Доро-

шенко вирішив закріпити успіх відповідним договором — саме так оцінював діяльність українського уряду в цей час російський історик Г. Санін [20]. Однак фактично положення Підгаєцького перемир'я не виконувалися жодною зі сторін.

Зовнішньополітичні заходи Дорошенка: посольства про допомогу до Криму й Туреччини, переговори з Росією, похід до Західної України й укладення перемир'я з Польщею — не привели до очікуваних результатів. 28 жовтня 1667 р. Андрусівське перемир'я все ж таки було ратифіковано царем Олексієм Михайловичем у Москві. Крім того, тривав переговорний процес щодо остаточного оформлення попередніх польсько-російських домовленостей у вигляді «вічного миру».

Реакція П. Дорошенка та його оточення на ці дії християнських монархів була вкрай негативною й навіть близькою до панічної. Як засвідчував один з посланців тогочасного московського резидента в Україні В. Тяпкіна Тютєрєв, український гетьман, довідавшись про ратифікацію андрусівських домовленостей у Москві, був дуже засмучений разом з усією старшиною і пролежав «тяжко хворий» протягом двох днів [21]. Після цього, як описував далі своє перебування в Чигирині Тютєрєв, Дорошенко запросив його на службу Божу до церкви, де правили київський митрополит Й. Тукальський і архімандрит Гедеон (Ю. Хмельницький). Під час служби згадувалися польський король і московський цар як захисники християнської віри. Очевидно, такі дії гетьмана мали засвідчити перед посланцем Москви те, що він хоч і шукав захисту в турецького султана, однак не «побусурманився» й сподівався на інше вирішення російсько-польського протистояння за Україну.

У зв'язку з позицією Українського гетьманату положення Андрусівського перемир'я практично не виконувалися, а тому протягом жовтня—грудня 1667 р. польсько-російські переговори тривали у Москві. Поряд з твердою позицією П. Дорошенка іншою причиною продовження переговорного процесу між королем і царем стала небезпека безпосереднього втручання в боротьбу за Україну Османської імперії, яка вирішила зміцнити свої позиції в східноєвропейському регіоні, адже Московський договір, який був укладений між Росією й Польщею в грудні 1667 р., мав чітку антитурецьку спрямованість. Однак разом з тим, згідно з дослідженнями російських науковців, він став «не стільки союзом проти агресії Туреччини, скільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу» [22]. Але звернімося до тексту цього, на жаль, малознаного в українській історіографії договору, який доповнював положення Андрусівського перемир'я.

Вже на початку першої статті Московського договору декларувалася його основна мета — «проти Бусурманського (турецького

султана і кримського хана.— *Т. Ч.*) наступу на Україну, яка під владою Його Королівської Милості і Речі Посполитої перебуває, так і в утриманні Його Царської Величності у результаті цьогочасних Пактів (Андрусівського перемир'я.— *Т. Ч.*) залишається»[23]. Польський король на прохання московського царя пробачав усілякі провинності й відступництва «усім козакам по обидві сторони Дніпра». Далі йшлося, на нашу думку, про головне — «*щоб Козаки Українці* (правобережні.— *Т. Ч.*), *які противляться, за об'явою обох Великих Государів чи кого-небудь з них ту ласку і добродійство вдячно прийнявши, від Бусурман відлучилися і більше з ними не мали жодного порозуміння, але краще до ЙКМ посли свої на Сейм з послушенством прислали. А якщо при Бусурманах, знехтувавши цьогочасним милосердям і жалуванням обох Великих Государів наших, залишилися, і до послушенства ЙКМ і Речі Посполитої повернутися не захотіли: тоді обидва Великі наші Государі примусити їх до того послушенства і відлучення від Бусурман мають*»[24]. Як бачимо, в даному разі монархи погоджувалися на подвійне підпорядкування України з огляду на турецьку загрозу протегування над нею. Згідно з договором, цар обіцяв вислати на Правобережну Україну для допомоги полякам у боротьбі проти турків та українців «кінноти п'ять тисяч, а піхоти двадцять тисяч». Це робилося для «*уняття свавільних людей там в Україні перебуваючих* (очевидно, що це було українське населення, підвладне Дорошенку.— *Т. Ч.*) *у спільному утриманні обом Великим Государям в послушенстві і до покори привести бунтівливих козаків*»[25]. Факт існування між урядом П. Дорошенка й Польщею перемир'я не мав зашкодити спільним діям обох держав проти турків. Про це йшлося в тексті грудневого договору між Москвою та Варшавою.

Зрозуміло чому гетьман Дорошенко та його оточення так різко відреагували на цю угоду, одночасно звинувачуючи як польську, так і російську сторони в нехтуванні інтересами українців. Спочатку дісталося польським послам в Україні. У кінці 1667 р., під час перебування в козацькій столиці, вони вислухали від П. Дорошенка і Ю. Хмельницького «багато грубих слів... і ніякої їм учтивості у Чигирині не було»[26]. Український уряд відмовився виконувати московсько-польські постанови та делегувати своїх послів на вальний сейм до Варшави. Не обійшов своєю увагою Дорошенко й росіян, виклавши в листі від 1 січня 1668 р. до В. Тяпкіна свої думки про участь Московської держави в поділі території Українського гетьманату. З огляду на важливість цього непересічного документа як типового джерела тогочасної політичної думки й розуміння позиції гетьманського уряду, вважаємо доречним процитувати його з мінімальними скороченнями. «...А ось недавно учинили договір з поляками на нашу згубу,— писав Дорошенко,— розірвали надвоє, і

обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викоріняти! Богу дякувати, війна припинилася; але яка з того користь для православної Церкви? От у Вітебську не вільно православним мати ані одного храму; в Полоцьку була одна церква, і ту спалили, а нової будувати не дають! Те саме й по інших містах. Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не попустив нас Господь в таку неволю. Знає король, що *предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло зліпилися з поляками під одним господарем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма* (російського.— *Т. Ч.*) *нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли...»* [27]. Такою різкою й не дуже дипломатичною була відповідь українського гетьмана на укладення Московського договору.

На пропозиції від російської сторони присягнути цареві на вірність брат Дорошенка Григорій відповідав: «Ясновельможний пан Гетьман Війська ЙЦВ Запорозького Петро Дорошенко і без підданства Його Царській Величності є бажаний...» [28]. Сам гетьман у листі до кримського хана Аділ-Гірея від 28 січня 1668 р. говорив про те, що він зараз мусить добре думати над тим, щоб поляки і росіяни «якихось злих задумів над нами і цілою Україною виконати не хотіли» [29]. Щоб цього не сталося, гетьман запропонував ханові здійснити спільний похід на Лівобережну Україну з метою її звільнення від московської присутності та об'єднання під єдиною гетьманською владою.

Ознайомлення козацької старшини з текстом Московського договору змусило їх також звинуватити польського й російського монархів у порушенні попередніх домовленостей з Українським гетьманатом. «...А зараз, як між Великими Государями мир затвердився, і про Малоросійську землю обопільних Задніпровських народах постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам веліли бути, і відомість їм про ту постанову не вчинили, і тим де Великі Государі договірство (з Україною.— *Т. Ч.*) порушили» [30],— відповідали у 1668 р. військовий писар Л. Буслевич та полковник Г. Дорошенко на пропозицію В. Тяпкіна перейти в підданство до московського царя. Разом з тим, члени уряду Дорошенка висловлювали надію на те, що укладені польсько-російські договори не будуть довговічними — як відзначалося в одному з документів, «...звичайно ті договори постійні не будуть» [31].

Така критика українською стороною андрусівських і московських домовленостей та оволодіння П. Дорошенком у 1668 р. Лівобережною Україною, а отже, і значне посилення його влади, змусило Москву й Варшаву піти на деякі поступки українцям. При підготовці т. з. других Андрусівських переговорів між Польщею й Росією останніми в особі О. Ордина-Нащокіна у серпні 1669 р. було запропоновано представникам гетьманату взяти участь у цьому процесі. Причому запрошувалися посли не тільки від Дорошенка, а й від «сіверського» гетьмана Д. Многогрішного.

«...Щоб від крові і від полону люди *в трьох державах* (Росії, Польщі та Україні.– *Т. Ч.*) заспокоєні були, і тоді посли і виборні люди з України при створенні Вічного миру і підписання... мають бути, як між мирними державами до вічної міцності й заспокоєння...»[32] – відзначалося в одному з тогочасних листів Ордина-Нащокіна. На четвертій зустрічі поляків і росіян в Андрусові 13 жовтня 1669 р. було вирішено скласти послання до П. Дорошенка із запрошенням взяти участь у спільній комісії. Але в листі-відповіді від 23 грудня український гетьман відмовився прислати своїх представників, аргументуючи це тим, що буде окремо домовлятися спочатку з Москвою, а потім з Варшавою. Крім того, Дорошенко запропонував андрусівським комісарам перенести місце своїх засідань до Києва й там вирішити всі спірні питання [33].

Пропозиція Дорошенка не була прийнята, й натомість 7 березня 1670 р. польськими й російськими комісарами були підтверджені положення Андрусівського перемир'я та Московського договору 1667 р. «в усіх статтях, комах і точках». У результаті цього було постановлено й надалі скликати спільні дипломатичні комісії за дозволом короля і царя, де, зокрема, обмірковувалися б заходи щодо відриву України від союзу з Османською імперією й «приведення їх до належного послуху»[34]. В свою чергу, гетьман Дорошенко не збирався відмовлятися від протекції турецького султана, відзначаючи, що це є найкращим вирішенням складного міжнародного становища України, адже в іншому випадку їй довелося б самостійно воювати проти Речі Посполитої, Кримського ханату й тієї ж Османської імперії.

Треба відзначити також той факт, що точку зору правобережного гетьмана поділяла більшість старшин його уряду. Ще 27 січня 1670 р., напередодні підтвердження Андрусівського перемир'я, частина козацької еліти в складі наказного гетьмана Я. Лизогуба, лубенського полковника Г. Гамалії, наказного чернігівського полковника І. Пригари, полковників кількох кінних полків М. Раєвського, І. Вербицького, І. Шульги зверталася до сотників, городових отаманів та населення одного з лівобережних полків із закликом підтримати гетьмана П. Дорошенка, який «милістю Божою і своїм щирим старанням

привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одності»[35]. Урядова старшина пропонувала дієвий вихід у відповідь на розподільчі договори Варшави та Москви: «Нехай собі цар московський і король польський, яко християнські монархи, будуть собі здорові. Але нам з вами для чого між собою різнитися? *Коли вони, яко монархи між собою про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба не різнитись, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння отчизни нашої України радитись»* [36].

Крім заходів, спрямованих на опанування загальноукраїнської внутрішньополітичної ситуації (очевидно, що листи від старшини розсилалися по Лівобережній Україні не без відома гетьмана), П. Дорошенко здійснив корекцію своїх зовнішньополітичних задумів — якщо раніше (у другій половині 1667 р.) він запрошував московські війська воювати проти Польщі, то тепер звернувся до великого коронного гетьмана Речі Посполитої з проханням надати йому підрозділи для військових операцій проти росіян. 19 лютого 1670 р. у листі до Я. Собеського Дорошенко пропонував йому участь у поході на Лівобережну Україну, де розміщувалися московські гарнізони [37]. Сучасник тих подій поляк Й. Храповицький у своєму щоденнику згадував, що Дорошенко просив, «щоб Україну (Лівобережну.— *Т. Ч.*) Москві не віддавати й пакти андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко.— *Т. Ч.*) короля, якщо б добра свої дідичні там Москві уступив, то мусив собі протекції де-інде шукати» [38]. Цей запис був датований 30 березня 1670 р. Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків у боротьбі за Лівобережжя свідчив і лист П. Дорошенка до білоцерківського коменданта, де пропонувався план відвоювання в Москви лівобережної частини України. Окрім того, гетьман також прохав польського урядовця звернутися до свого короля, щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я [39].

У першій половині 1670-х рр., згідно з дослідженнями польського історика М. Яворського, Дорошенко уособлював тенденцію до співжиття України з Річчю Посполитою, але на нових умовах, які визнавали б широку автономію українських земель. Гетьман бажав добитися від Речі Посполитої широких релігійних, культурних і політичних прав [40]. Детально ці вимоги гетьманського уряду П. Дорошенка до владних структур Польщі були оприлюднені його послами під час організації проведення українсько-польської Острозької комісії 10 травня 1670 р., а також викладені в інструкції послам від Українського гетьманату на вальний сейм Речі Посполитої [41].

Ще в січні 1668 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, на якій прийняті доленосні, на думку тогочасної української еліти,

рішення для всіх станів козацької держави: *«З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити би осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само, як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя* (московського царя.– Т. Ч.) *і Королівської Величності з цього часу не бувати»* [42]. Щодо міжнародних проблем гетьманату, то султан мав забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союза дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького» [43]. Крім того, українська сторона висувала такі умови підданства османському володарю: 1) султан не має права усувати гетьмана, який обирався на Генеральній раді; 2) прислані в Україну турецькі війська повинні перебувати під командуванням гетьмана; 3) зайняті українсько-турецькими підрозділами землі відходять до гетьманату, й султан не повинен будувати там фортець та утримувати війська; 4) кордони Українського гетьманату в результаті спільних дій мають досягати Перемишля, Мінська й Путивля; 5) султан не має права укладати без згоди гетьмана союзи з Річчю Посполитою та Московською державою; 6) Константинопольський патріарх повинен вільно обиратися на архієрейському соборі й перебувати на престолі до своєї смерті [44]. Якби Мегмед IV не прийняв цих пропозицій, то, як відзначалося в документі під назвою «Статті, на яких П. Дорошенко піддався турському султану, привезені з Царгорода», гетьман з усім «Військом Запорозьким подумає й іншим яким про себе заявить способом» [45]. Тобто гетьманський уряд «лякав» султана тим, що у разі неприйняття запропонованих умов Україна шукатиме собі іншого протектора. Як засвідчили подальші події, султан Мегмед IV погодився лише з окремими пунктами, а саме – не брати з українців данини (яку мала замінити військова служба козаків) та дозволити їм самостійно обирати гетьмана [46].

Які ж причини спонукали П. Дорошенка та його оточення відмовитися від присяги королеві, що була дана три місяці тому, у жовтні 1667 р.? По-перше, принципове рішення щодо орієнтації на султанську зверхність було прийняте гетьманом ще у 1666 р., по-друге, Дорошенко зрозумів, що Андрусівське перемир'я між королем і царем є справою більш довготривалою, ніж очікувалося; по-третє, польська сторона не дотримувалася взятих на себе зобов'язань у Підгайцях, а також постійно порушувала положення Гадяцької та Чуднівської угод. Але, незважаючи на взаємні образи та декларування (хоча й таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П. Дорошенко й надалі продовжував іменувати себе «гетьманом його Королівської Милості Війська Запорозького». Як повідомляв у жовтні 1668 р. С. Яблоновський Собеському, «Військо Запорозьке і поспільство все мило згадують В. М. Пана, називаючи тільки Отцем

і Добродієм»[47]. Хоча натомість існували й інші свідчення серед польських урядовців: «...*козацькі обмани нам відомі, ось і тепер писав Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не висилав коронного війська, а він, Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчинові піддався*»[48]. Однак, незважаючи на це, політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її в підданстві на деякий час спрацювала. Свідченням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П. Дорошенка на гетьманстві в березні 1668 р. Хоча універсал польського монарха й був вручений гетьману лише через рік (ймовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що він був занесений у Коронну Метрику [49] ще 3 березня 1668 р., переконливо свідчив про вірно обрану Дорошенком традиційну козацьку тактику — «лякати короля султаном, а султана королем».

У червні на старшинській раді Війська Запорозького урочисто прийняли турецького чауша Юсуп-пашу, якому українські урядовці повторили рішення січневої ради старшин про бажання бути в підданстві султану [50], а у вересні 1668 р. до Чигирина прибув Гачабаш-паша, який запевнив П. Дорошенка у прийнятті України під турецький протекторат [51]. Але головні події, що засвідчували новий зовнішньополітичний поворот у намаганні українців зберегти власну державу під зверхністю котрогось із сусідніх монархів, розгорнулися у 1669 р. У березні на Генеральній раді поблизу Корсуня офіційно проголошено про «підданство салтану» на зразок залежності від Порти Волоського й Молдавського князівств. Невдовзі гетьман П. Дорошенко прийняв від нового сюзерена Мегмеда IV булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень.

Таким чином, у руках Дорошенка одночасно опинилися й булава від короля, і клейноди від султана. Цей факт промовисто свідчив про намагання гетьмана паралельно заручитися протекціями обох монархів. Треба відзначити, що такої подвійної залежності (більшою мірою номінальної) Дорошенко намагався дотримуватися до кінця свого гетьманства.

У відповідь на таку політику уряду П. Дорошенка поляки скористалися «козирною картою», яку тривалий час тримали в «рукаві»: за їхньою підтримкою від імені частини правобережних полків та Запорозької Січі на противагу Дорошенку гетьманом обирається М. Ханенко. Ще перед тим на користь останнього склав «татарську» булаву П. Суховієнко. Такі дії Речі Посполитої додали великої турботи Дорошенку, який тепер, крім боротьби з Московським царством за Лівобережжя та з Польщею за Правобережжя, мав вирішувати

складні внутрішньополітичні проблеми децентралізації України. Також порушувалися задуми гетьмана залучити польські війська до війни з Росією та використати татарську орду (Ханенка деякий час підтримував хан Аділ-Гірей) для противаги тій же Речі Посполитій на Правобережній Україні.

Ще одним доказом того, що гетьманський уряд Дорошенка проводив політику полівасалітетності, стало висилання «пунктів» від «усього» Війська Запорозького на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався протягом травня—липня 1669 р. (і це після березневої заяви про підданство султанові!). У них знову, в основному, повторювалися вимоги, які були направлені на сейм 1666 р.[52] «Пункти» про потреби Війська та «руського» народу зачитали вже на коронаційному сеймі в жовтні 1669 р., коли на королівському троні Речі Посполитої був затверджений Михайло Корибут-Вишневецький. На цьому сеймі були присутні посли від Дорошенка, екс-генеральний обозний І. Демиденко та писар Чигиринського полку С. Ковальський, що мали при собі інструкцію, як діяти і що говорити на сеймі [53]. Вони зустрілися з новообраним королем і передали йому петицію від Українського гетьманату. Цікаво, що Михайло Корибут прийняв українців, незважаючи на оголошення раніше на останньому з сеймових засідань листа від сілістрійського паші про перехід Дорошенка під султанську протекцію [54]. Крім того, у цей же час у Варшаві перебували посли від «альтернативного» гетьмана М. Ханенка, які також повідомили короля й «стани» Речі Посполитої про «зраду» П. Дорошенка. Останній відразу ж після повернення своїх послів до Чигирина направив до польського короля листа, в якому запевнив його, що не піддався султанові [55]. Це ще раз засвідчило бажання гетьмана не відмовлятися від сюзеренітету короля.

Одночасно з «паралельним» визнанням польської й турецької протекцій, що повинно було нейтралізувати коронні війська від вторгнення до козацької України й розірвати перемир'я між Польщею та Росією задля об'єднання право- і лівобережного гетьманських урядів, П. Дорошенко не забував і про московський напрямок у своїй зовнішній політиці. Військові дії проти російських підрозділів на Лівобережжі не завадили йому розпочати традиційну козацьку дипломатію з російським государем, а саме, обнадіювання царя щодо можливого переходу під його «високу руку». Тим самим передбачалося послабити військовий тиск з боку Москви та якоюсь мірою забезпечити Дорошенку можливість стати повноправним гетьманом «обох сторін Дніпра».

Початок відпрацювання проекту майбутнього переходу під протекцію царя «Всієї Русі» припадає на кінець 1668 р. У листопаді П. Дорошенко після переговорів з російським воєводою Києва

П. Шереметьєвим відрядив до Києва писаря Н. Кононовича, який мав оголосити воєводі «статті», за якими гетьман погоджувався піддатися Олексію Михайловичу. Причиною різкої зміни політичного курсу стали військові невдачі Дорошенка у боротьбі з П. Суховієнком та переорієнтування хана Аділ-Гірея на підтримку останнього. Саме тому у дванадцяти запропонованих «статтях» один з перших пунктів засвідчував бажання П. Дорошенка залучити московські війська для боротьби з татарами. Також козацький зверхник висловлював сподівання, що на польський трон після смерті Яна II Казимира кандидуватиме царевич Олексій та прохав прислати до нього царського представника для укладення «великого» українсько-російського договору [56].

У цей час Дорошенко заявляв Шереметьєву: «...за моїм старанням не тільки сей бік України, де... ми нині проживаємо, під його царської Величності руку віддано буде, але ще і все належне поки панство чи князівство руське кордон проведений був: Перемишль, Ярослав, Галич, Валадимир, ті головні міста князівства руського маю в Бога моїм надію, аж по них обмежений буде, то князівства руського богоспасенного города Києва... під його високу міцну руку віддати» [57]. Невдовзі до Чигирина прибула довірена особа царя – відомий дипломат В. Тяпкін. Йому й були оголошені «таємні» пункти (старшина не хотіла, щоб вони стали відомі широкому загалу з огляду на тогочасні антимосковські настрої в Україні), згідно з якими: 1) цар мав вивести свої гарнізони з українських міст; 2) зберігалася непорушність козацьких «прав і вольностей»; 4) гетьманом «обох сторін Дніпра» повинен бути П. Дорошенко; 5) з українських станів не стягувати податків; 6) лівобережний регіментар І. Брюховецький має віддати свою булаву Дорошенкові [58]. За підрахунками вчених, протягом 1667 – першої половини 1668 рр. гетьман прийняв у Чигирині 8 російських посольств [59].

Протягом 1669 р., в якому Дорошенко, визнаючи королівську, набуває також і султанську протекцію, український гетьман також неодноразово заявляє, що його «сердечною мрією» є об'єднання всієї України під зверхністю московського монарха [60]. З огляду на різні причини, найголовнішою серед яких було російсько-польське примирення, ця «мрія» (яка, на нашу думку, лише декларувалася заради складних дипломатичних комбінацій гетьмана, кінцевою метою яких було унезалежнення своєї влади) так і не здійснилася. Коли в червні 1673 р. до гетьманської резиденції прибув царський посланник Полховський з місією агітувати П. Дорошенка щодо підданства цареві, то гетьман відповів московському дипломату, що государ свого часу не прийняв його до себе, а тому зараз нехай не гнівається про турецьке підданство Українського гетьманату. Окрім того, гетьман висловлював занепокоєння політикою Москви, яка була

направлена на поглиблення мирних стосунків з Річчю Посполитою. «...Невідомо, для чого це цар робить, чи не хочуть вони вдвох з польським королем мене зловити і звести мене з світу? Про своє життя мені байдуже, але чи буде від того краще цареві?»[61] — говорив Дорошенко, заявляючи Полховському, що він лише тоді прийме царську протекцію, коли московський монарх присягне йому дотримуватися укладеного між ними договору про охорону «вольностей» України та її станів. Лише в цьому разі, а також за умови дотримання таємності українсько-російських переговорів, продовжував гетьман, він може позбутися зверхності Мегмеда IV, тим паче, що султан порушив попередні домовленості й почав «перетворювати церкви на мечеті». А з польським королем, заявив Дорошенко, гетьманат взагалі може не укладати нового договору.

Разом з тим Полховському було викладено бачення умов, за яких перехід Українського гетьманату під протекторат царя став би реальністю. В основному вони базувалися на положеннях проекту підданства від 1668 р. і концентрувалися на принципах, виголошених Дорошенком — *«...цар буде козаків обороняти, а командувати ними буде гетьман, який за ту оборону буде по всяк час готовий на послугу цареві. Коли, дасть Бог, уся Україна об'єднається, то цар буде діставати з неї мільйон і більше доходу... Для чого купець і всякий міщанин по містах не мав би платити податків? Що ж до селян, то лиш ті мали б платити до царського скарбу, які не роблять на пана...»*[62]. Таким чином між царем і гетьманом планувалося встановити зв'язки васально-ленного типу, але з певною специфікою, яка полягала у сплаті податків безпосередньо до Москви, а не через залежного господаря. На додачу Дорошенко висловив згоду в разі потреби здати гетьманство, «якщо знайдеться хтось, кращий за мене, хто би й царя не підвів, і себе з Україною не загубив»[63]. Власне ці його слова і були втілені у життя через три роки, коли в жовтні 1676 р. П. Дорошенко передав до Москви турецькі санджаки, тим самим намагаючись забезпечити єдність України під владою І. Самойловича.

Але перед тим Дорошенко ще раз хотів домовитися з Польщею щодо умов підлеглості королеві. На весняний сейм 1670 р. він вислав своїх представників С. Білоцерківського і П. Смярдовського. Українські посли мали отримати відповідь на «супліку» Війська Запорозького на сейм 1669 р. (адже послів, що поверталися з того сейму, було вбито загоном польського шляхтича Карвовського, який, очевидно, й знищив відповідні документи), а також довідатися про час і місце проведення польсько-української мирної комісії з вироблення окремої угоди та запропонувати якнайшвидше її проведення з метою затвердження вже на сеймі 1670 р. Окрім того, вони мали отримати королівську резолюцію у справі належності

Лівобережної України: чи мав Дорошенко її й далі «відвойовувати у Москви, чи покинути останній на поталу?» [64].

Зацікавленість української сторони у швидкому проведенні спільної комісії була продиктована не чим іншим, як бажанням турків поміняти Дорошенка на гетьманстві на користь слабшого і більш поступливого політика, якого вони бачили в особі Ю. Хмельницького. Отже, у травні 1670 р. Дорошенко висилає на комісію (місцем її проведення було призначено Остріг) козацьких представників на чолі з М. Вуяхевичем. Вони мали донести до польських комісарів під керівництвом чернігівського воєводи С. Беневського такі вимоги гетьмана та «всього Війська Запорозького»: 1) гетьманська влада має поширювався на Київське та Брацлавське воєводства, до яких повинні були прилучитися частини Полісся (Пінський, Мозирськй і Річицький повіти), Волинського («по Горинь») та Подільського («по Меджибіж») воєводств; 2) на території Українського гетьманату заборонялися «королівщини», польська шляхта не мала права там не лише проживати, а й мати землі та маєтності; 3) всілякі урядові посади, включно з сенаторськими, у Київському воєводстві повинні належати лише православній шляхті; у Брацлавськім і Чернігівськім воєводствах поперемінно мали урядувати католики і православні; 4) коронне військо могло перебувати в Україні лише за викликом гетьмана; 5) козаки могли вільно пересуватися в межах усієї Речі Посполитої без сплати мита; 6) визнати «вольності» православних і скасувати унію на українських землях; 7) православні єпископати в Луцьку, Львові, Перемишлі та Холмі мали підлягати владі київського митрополита; 8) православна віра та українська («руська») мова повинна була визнаватися як у церквах, так і на трибуналах, судах та сеймах; 9) заснування другої Академії в Києві на правах з Краківською та скасування єзуїтських навчальних закладів в Україні; 10) повернення православній церкві відібраної уніатами власності та дозвіл участі у вальному сеймі Речі Посполитої митрополита і п'яти православних єпископів [65].

Запропонований у 1670 р. проект програми українсько-польського примирення переконливо засвідчив про чергову спробу П. Дорошенка унезалежнитися від коронної влади. Оцінюючи його з історично-правової точки зору, А. Пшибось зазначав, що це був ні унійний зв'язок між Україною та Польщею, ні тим більше, широка автономія першої у складі останньої [66]. Він цілковито погоджувався зі своїм польським колегою В. Конопчинським щодо того, що острозькі пропозиції української сторони були примиренням двох самостійних потуг. Але сподіванням П. Дорошенка так і не вдалося здійснитися, зважаючи на колабораційну політику його супротивника М. Ханенка, який 2 вересня 1670 р. підписав свій варіант угоди з Річчю Посполитою.

В основному Острозька (Ханенка) угода повторювала положення Слободищенського трактату Ю. Хмельницького з Яном ІІ Казимиром і набагато поступалася проекту Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Недарма П. Дорошенко після прибуття його послів з вального сейму 1670 р. (там спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком, а Дорошенка визнано «зрадником» Речі Посполитої) відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й. Шумлянському, що «коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, а й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!»[67]. Гетьман просив повідомити королю Михайлу Корибуту, що з 1667 р. він вірно дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було ні чим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів.

Згідно зі звітом Шумлянського після повернення до Варшави, козаки Дорошенка, ознайомившись з Острозькою угодою найбільше сміялися і глузували з того пункту, де йшлося про те, що польська шляхта і католицьке духовенство можуть повернутися до своїх маєтностей. Вони саркастично питали львівського митрополита: «чому ж пани не їдуть, адже теперішній гетьман Ханенко їм дозволив?»[68].

Щоб остаточно «налякати короля султаном», 1 грудня 1670 р. старшинська рада остаточно ухвалила визнати протекцію Мегмеда IV[69]. Окрім того, Дорошенко виконав свою погрозу й послав до Бахчисараю брацлавського полковника Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Стамбула відправився паволоцький полковник Ярош. Обурений відмовою укласти з ним договір, у листі до Собеського від 7 грудня 1670 р. Дорошенко в досить різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я, що порушувалося, на його думку, насамперед комендантом Білої Церкви та польським полковником Я. Пивом, який повністю вирізав поліське село Ольшанку. «Все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості»[70], – писав Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений шукати іншої протекції, яка б давала «одному війську одного гетьмана».

У лютому 1671 р. після завершення Генеральної ради в Корсуні до короля Речі Посполитої звертаються чигиринський полковник Я. Корицький, канівський – М. Павлович, білоцерківський – С. Бутенко, паволоцький – Г. Гамалія, кальницький – Г. Коваленко, тарговицький – С. Щербина, уманський – Г. Білогруд, корсунський –

Ф. Кандиба, кожен з яких особисто відправляє листа (текст усіх листів був майже ідентичний) до монарха про підтримку політичного курсу П. Дорошенка та власними образами на непоступливість польської сторони — «...Адже тоді (перед 1648 р.— *Т. Ч.*) не тільки гетьман чи полковник, а й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло всілякі утиски й мусіло з такого ярма визволитись. *Вже двадцять років, як не можна згасити тої пожежі.* Зводьте, Ваша Королівська Милість, виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб» [71].

Польський дослідник М. Яворський так визначив військові плани Українського гетьманату в 1671 р.: на першому етапі — опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) й убезпечити себе від наступу литовських військ з Півночі; на другому етапі — об'єднатися з татарськими і турецькими підрозділами для розбиття коронного війська й нав'язування Речі Посполитій договору, в якому б вона зреклася України на користь Османської імперії й визнала гетьмана П. Дорошенка за султанського ленника [72].

Щоб приспати пильність польської сторони, український гетьман і далі листувався з королем Михайлом Корибутом та великим коронним гетьманом Я. Собеським. У кінці березня 1671 р. Дорошенко знову вислав до Варшави пропозиції примирення (вони повторювали Острозький проект), тим самим востаннє пропонуючи Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни [73]. Отримавши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочинає облогу Білої Церкви. Натомість на територію правобережної частини козацької України вступає польська армія на чолі з Собеським, яка, підсилена полками М. Ханенка й І. Сірка, до кінця року заволоділа Брацлавом, Могилевом, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами.

Незважаючи на сутички між обома арміями, П. Дорошенко не полишав задумів укладення «ґрунтовного трактату» з Річчю Посполитою, про що свідчив його лист до короля від 24 серпня 1671 р. Разом з тим, посилення наступу коронних військ змусило гетьмана висловлюватися вже відвертіше: *«непевність ласки ЙКМці... викликає у мене і в Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій, аби визволена з неволі Україна від Прадідів, Дідів, і нинішніх Батьків posteritati віддав»* [74]. На нашу думку, ці слова Дорошенка можна витлумачити таким чином: «прадідами» та «дідами» Дорошенко називав польських монархів, що володіли Україною від часу Люблінської унії 1569 р., а він її від них визволив, але, зважаючи на відсутність сталої династичної традиції, змушений був передати Україну іншому «батькові» — турецькому султанові.

Окрім польського і турецького напрямків забезпечення монаршої зверхності, П. Дорошенком відпрацьовувався й варіант

підлеглості бранденбурзькому курфюрсту. Хоча, очевидно, це був знову лише тактичний хід задля тиску на Річ Посполиту і з метою отримання від неї більших «привілеїв і вольностей». Адже така підлеглість передбачалася лише у разі висунення Фрідрихом I Вільгельмом своєї кандидатури під час чергових виборів польського короля. 28 березня 1671 р. гетьман направив до курфюрста лист, в якому, зокрема, говорилося й про мотивації українського правителя, які спонукали його до відходу від зверхності королів Польсько-Литовської держави: «Бажаючи, одначе, як цеї Батьківщини сини, знову залишитись під природнім Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших заключали угоду за присягою самого ЙМ (його милості.— *Т. Ч.*) Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: *але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитрощів, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім'я наше знищити*» [75]. Подальші слова Дорошенка засвідчували, що він і надалі, незважаючи на договір з султаном, продовжував дотримуватися польської протекції: «...майже всі сусідні держави чули, щиро горнувся через багатьох моїх послів з моїм і всього Війська Запорозького підданством, до Маєстату ЙМ польського короля — колишнього і теперішнього» [76].

Початок у 1671 р. українсько-польської війни наблизив час безпосереднього втручання Османської імперії в події, що розгорталися в Україні. Нарешті турецький султан відгукнувся на прохання П. Дорошенка й розпочав підготовку до великого походу проти Польщі на допомогу своєму українському підданому. Влітку 1672 р. майже 270-тисячна турецька армія (до неї входили підрозділи османських васалів) перейшла Дністер і оволоділа Поділлям. У серпні П. Дорошенко мав аудієнцію у Мегмеда IV, де, очевидно, той дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах. Українські представники були постійно присутні під час підготовки договору між Стамбулом і Варшавою у Бучачі — «перед кожною сесією бували у каймакана (керівника турецьких дипломатів.— *Т. Ч.*)» [77]. Вимоги гетьмана Дорошенка до Речі Посполитої, які він оголосив туркам, були такими: 1) кордони України окреслити по річки Лабунь і Горинь; 2) віддати йому всі гармати, що перебували в польських фортецях; 3) віддати ту частину артилерії, яку руський воєвода забрав з Чигирина; 4) щоб не було іншого митрополита та до юрисдикції Й. Тукальського належали всі православні церкви в Польщі; 5) щоб усі уніатські церкви були знищені, а ті, де були колись православні церкви, а нині збудовано костьоли, були віддані [78]. У листопаді український гетьман отримав грамоту-«нісан» від султана на підтвердження його прав щодо володіння Україною у статусі османського підданого [79]. Цією султанською грамотою закріплювалися положен-

ня Бучацького миру між Польщею і Туреччиною, укладеного в жовтні того ж року. Мегмед IV також вручив П. Дорошенку золоті булаву і кафтан. Турецькі кафтани були вручені і тридцяти козацьким старшинам [80].

Слід відзначити, що положення Бучацького миру, з одного боку, були певною дипломатичною перемогою П. Дорошенка (адже Річ Посполита вдруге у практиці міжнародних договорів відмовлялася від значної частини України на користь суперника та визнавала владу українського гетьмана), з іншого — не виправдали його сподівань на допомогу султана у відвоюванні прав у польського короля та московського царя на всю територію України. Саме з 1672 р. розпочався поступовий відхід Дорошенка від турецької протекції. Виявилося, що Мегмед IV нічим не відрізнявся у своїй політиці щодо Українського гетьманату від своїх «колег»-монархів. Він оголосив провінцією Османської імперії («еялетом») Західне Поділля з центром у Кам'янці. Турецькі гарнізони ввійшли не лише до західноподільських міст, а й до східних — Брацлава та Кальника. Розпочалися утиски місцевого православного населення у релігійній сфері. І хоча після звернення Дорошенка до Мегмеда IV останній у січні 1673 р. видав спеціальний диплом-«берат», в якому говорилося: «в містах і осадах Українського еялету (?), котрі знаходяться під його (П. Дорошенка.— *Т. Ч.*) владою, не сміє ніхто чинити утиски церквам» [81], це не зняло напруги у ставленні українців до присутніх на їхніх землях турецьких військових та урядовців.

Великим розчаруванням для гетьманського уряду стало вирішення спірної проблеми з належністю до української чи турецької юрисдикцій міста Могилева. Султан Мегмед IV, який перед тим хотів включити його до Кам'янецького еялету, все ж таки не встояв перед домаганнями Дорошенка і залишив під його владою полкове місто на умовах: «...Поки він є гетьманом, повинен ними (мешканцями Могилева.— *Т. Ч.*) правити, й ніхто з мого боку не сміє йому в тому перешкоджати й до того мішатися. Хто ж буде по ньому гетьманом, має ту фортецю Могилів з підлеглими їй паланками і з церквами віддати нашим пограничним начальникам, щоб були прилучені до ісламських земель» [82]. Отже, зважаючи на недовговічність терміну перебування на гетьманській посаді тієї чи іншої особи, важливе прикордонне місто козацької України мало з часом відійти до безпосередніх володінь Османської імперії. Не здійснювалася й найголовніша мета П. Дорошенка — об'єднатися з Лівобережною Україною. Адже плани Порти здійснити похід на Київ так і залишилися на папері, не вирішувалося питання щодо надання султаном військової допомоги для підкорення «задніпровської» території Українського гетьманату.

Як свідчили сподвижники П. Дорошенка, той «сам лютує, що піддався турчинові» [83]. В Україні, зокрема на волинських землях,

поширилися чутки про те, що гетьман хоче відмовитися від зверхності султана [84]. Невдоволення султанським протекторатом висловили правобережні козаки на Генеральній раді у червні 1673 р. під Росавою. Уманський полк, та й самі жителі Умані, висловлюючи протест проти «обусурманення» Дорошенка, знову відійшли під владу його противника М. Ханенка, який значно активізував свої дії у 1673 р. Окремі правобережні полковники робили спроби перейти на Лівобережжя під «високу руку» царя. Все це змусило Дорошенка продовжити переговорний процес з представниками Речі Посполитої і вимагати від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це йшлося під час двох зустрічей з Й. Шумлянським (квітень і червень 1673 р.) та неодноразових звернень П. Дорошенка до Я. Собеського й інших польських урядовців [85]. Але навіть під загрозою наступу багатотисячної султанської армії провідні політики Речі Посполитої не йшли ні на які поступки українському гетьману.

З початком 1674 р. у Дорошенка виникає нова проблема у зв'язку з наступом на Правобережну Україну війська лівобережного гетьмана І. Самойловича, який спільно з росіянами хотів відвоювати її для себе. Правобережний гетьманський уряд знову звернувся з проханням про допомогу одночасно і до султана і до короля, які на той час перебували у стані війни між собою. Це ще раз переконливо засвідчувало, що Дорошенко не надавав переваги тій чи іншій протекції, а лише хотів використати їх задля збереження своєї влади над Україною. Черговий прихід Мегмеда IV на Правобережжя у серпні 1674 р. закінчився відступом сил Самойловича і Ромодановського та відновленням гетьманського управління Дорошенка над більшою частиною правобережних земель. 5 вересня гетьман мав прийом у султанському шатрі поблизу Умані. Тут Мегмед IV вручив йому на знак своєї приязні кафтан, оксамитову соболину шапку, кілька породистих коней, а також (вже другу) золоту булаву. Таким чином, П. Дорошенко й надалі погоджувався бути володарем частини України від імені султана Османської імперії.

Невдовзі турки покинули Україну, натомість на її землі черговий наступ здійснило коронне військо на чолі з новопроголошеним королем Речі Посполитої, колишнім великим коронним маршалком Я. Собеським, які відвоювали у Дорошенка Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України. Зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман у грудні 1674 р. вислав до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди [86]. Також у листі від 12 грудня український гетьман прохав польського монарха «*аби її* (Україну.— *Т. Ч.*) *від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою*

своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... народу руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших достатнім уконтенуванням» [87]. Хоч як це дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції Дорошенка й вислав до Чигирина своїх представників – відомого вже єпископа Шумлянського та полковника королівської гвардії, визначного дипломата С. Морштина. Вони мали отримати від гетьмана чіткі й остаточні запевнення в тому, що він назавжди відмовляється від турецької протекції, адже у Варшаві ходили чутки про піддання Дорошенка королю лише на період зими, після чого він знову, як гадалося, повернеться до зверхності султана. Ці чутки мали правдиву основу, адже про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв Стамбул.

Отримавши звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, Дорошенко вирішив відмовитися від укладення двосторонньої угоди з Річчю Посполитою і висунув концепцію скликання тристоронньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголосила гетьмана князем України під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Український гетьманат мав виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами [88]. Турецька протекція (до речі, як і будь-яка інша) була необхідна Дорошенкові лише для того, щоб «мати для себе удільне князівство» [89],– свідчили відомості зі Львова за липень 1675 р. У королівській канцелярії у той час, хоч і жартома, називали українського гетьмана не інакше, як «напівкнязем» [90]. Власне цей жартівливий титул якнайкраще підходив П. Дорошенкові з огляду на те, що він був фактично «удільним» господарем частини України, але не мав на неї династичних прав.

Але і цей проект трансформації гетьманату в Українське полівасалітетне князівство Дорошенкові не вдалося втілити в життя, а тому він знову повернувся до апробованих, хоча (як засвідчувала багаторічна практика) безперспективних договірних стосунків з Польською короною. У лютому 1675 р. він вислав до Варшави разом з польським посольством Й. Шумлянського т. з. Чигиринські пункти, які в основному спиралися на положення Гадяцької угоди. Згідно з ними український гетьман мав перебувати на таких самих правах, як і Великий литовський князь у межах польсько-литовсько-української федерації. Але вже вкотре ці домагання були відхилені королівським урядом. «Нічого не було сказано в листах Вашої Королівської Милості, яким способом мала бути вчинена згода між мною і королем» [91],– писав Дорошенко 25 березня до Яна III Собеського, жалкуючи, що до того часу не було укладено українсько-польської угоди. Водночас гетьман посилає до султана Мегмеда IV

посольство на чолі з генеральним писарем М. Вуяхевичем і полковником Г. Гамалією. Ті мали просити у султана допомоги для походу на Лівобережжя та підтвердження султаном гетьманських повноважень Дорошенка [92]. 28 березня османський монарх видав спеціальний універсал («*ferman*») до «володаря-обранця Християнської нації і трьох частин козацтва», в якому наголошувалося на тому, що у відповідь на прохання українських дипломатів султан «приймає це звернення за умови, що Він (Дорошенко.– *Т. Ч.*) справедливо служитиме згідно наказу, виданого мною. Чесно дотримуватиме своїх слів протягом того часу, який він вирішив перебувати під нашим протекторатом» [93]. Мегмедом IV підтверджувалися попередні васальні зобов'язання Українського гетьманату щодо надання своєму сюзеренові у разі потреби необхідної кількості війська. Натомість у фермані нічого не говорилося про грошову данину.

Невдовзі війська Османської імперії та Кримського ханату прийшли на Правобережжя, але їхні дії спричинили лише до руйнації й так уже знекровленого довготривалими війнами краю та сприяли падінню авторитету гетьманської влади Дорошенка серед мешканців Брацлавщини та Південної Київщини. Це розумів і сам гетьман, який висловлював своє невдоволення турецьким і татарським воєначальникам. «Неслухняність» українського правителя вже давно непокоїла Високий Диван і ханський уряд, які бажали зміни сильного гетьмана на податливішого козацького провідника. По суті, влітку 1675 р. завершилися відносини Чигирина зі Стамбулом, що було спричинене взаємною недовірою обох сторін. 10 жовтня того ж року гетьман Дорошенко складає присягу на вірність московському цареві, а його посольство у Москві просить Олексія Михайловича про збереження за Дорошенком гетьманської посади. В той же час протягом першої половини 1676 р. правобережний володар надсилав листи до Стамбула із запевненням своєї вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі. Отже, як бачимо, наприкінці свого правління український гетьман визнавав одночасну протекцію вже трьох монархів – польського короля, турецького султана і московського царя.

Таким чином, у 1675–1676 рр. зазнала остаточного краху політика гетьманського уряду П. Дорошенка щодо одночасної підлеглості України двом монархам. Причиною цьому були не лише намагання обох сторін – польського короля і турецького султана – інкорпорувати Український гетьманат на Правобережжі, а й діяльність самого гетьмана, який попри великі зусилля так і не зміг сконсолідувати козацьку старшину, «чернь» та «поспільство» навколо ідеї непідлеглості України. «Обидві протекції (короля і султана.– *Т. Ч.*) нічого іншого мали принести тільки те, що зараз маємо»,–

підсумовуючи свою діяльність у сфері зовнішньої політики, відзначив вже наприкінці 1674 р. сам Дорошенко. Хоча ще за два роки перед тим польський дипломат Висоцький говорив, що турки хочуть дозволити, «щоб Україна *indifferenter* залишалася, не буде ні в Оттоманській, ні в нашій (польській.— *Т. Ч.*) протекції»[94].

Турецька протекція (як і будь-яка інша) була необхідна Дорошенкові лише для того, як засвідчували тогочасні документи, щоб «мати для себе удільне князівство». Серед старшинських кіл повноваження українського гетьмана неодноразово порівнювали з монаршими. Фактично на той час, використовуючи апробовану його попередниками зовнішньополітичну модель, гетьман П. Дорошенко став удільним господарем великої частини України. Сучасник і політичний супротивник Дорошенка, правобережний гетьман М. Ханенко у 1669 р. говорив про те, що його ворог «виправляє собі вічне гетьманство у сусідніх монархів» і хоче володарювати на зразок господарів Волоського і Молдавського князівств. Сам Дорошенко та його старшина неодноразово заявляли про своє бажання правити в Україні, так само як молдавські і волоські князі або ж кримські хани. Оцінюючи українські вимоги під час підготовки Острозької комісії 1670 р. польський підканцлер Ольшевський зазначав, що гетьман Дорошенко разом зі своїми прихильниками хоче «народ руський і провінцію руську зробити самостійною і незалежною».

Добровільний перехід одного з найвірніших послідовників принципів зовнішньої політики Б. Хмельницького на бік російського монарха і здача ним булави (це відбулося 16 вересня 1676 р.) І. Самойловичу стали своєрідною відповіддю на питання вирішення династичними дворами Європи та Азії міжнародно-правового статусу України. Хоч такі дії гетьмана Петра Дорошенка, на нашу думку, були спричинені швидше розпачем політичного діяча, ніж наперед запланованою акцією.

---

[1] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 59.

[2] Там само.— С. 59—60.

[3] Там само.— С. 60—61.

[4] Чарт.— Од. зб. 402, арк. 417.

[5] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко...— С. 64.

[6] Чарт.— Од. зб. 402, арк. 615—633; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко...— С. 71—75; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна Модерна.— № 2—3.— Львів, 1999.— С. 311—349.

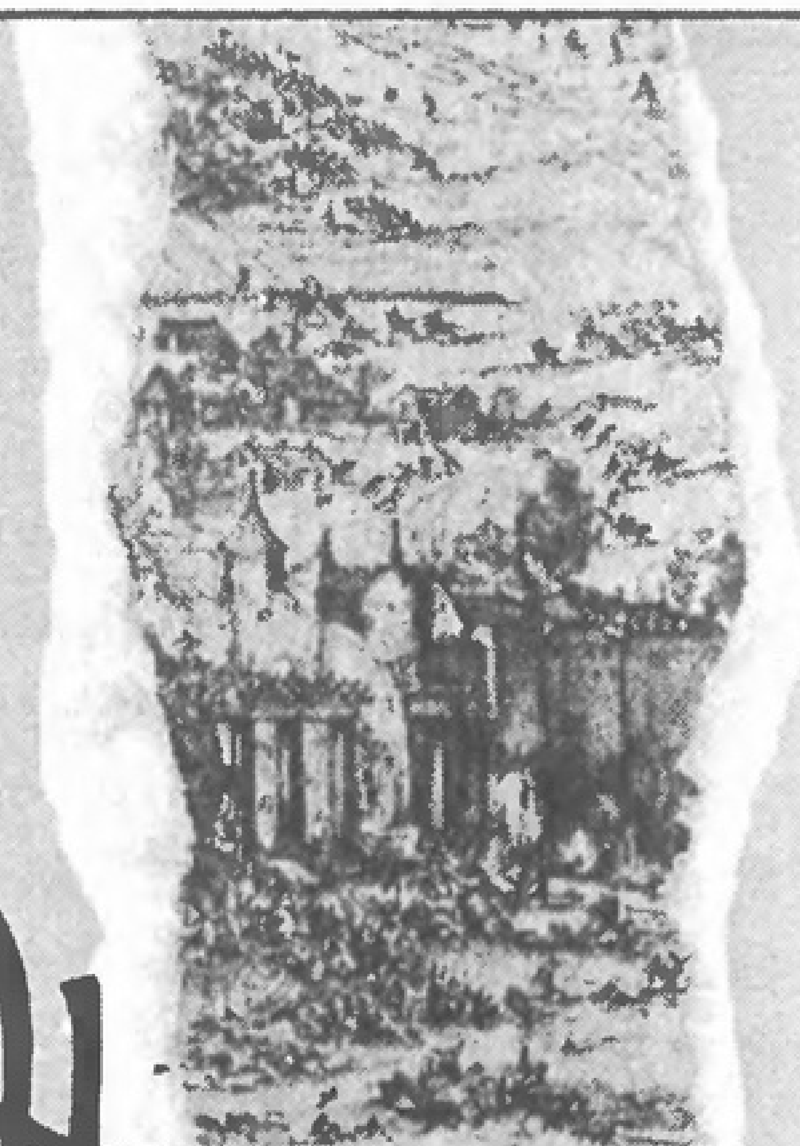
[7] *Соловьев С. М.* История России.— Кн. 3.— Т. XII.— Сбц. 177.

[8] *Dorośenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jego turecka politika.— Praha,

1933.– S. 79; *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // ЗНТШ.– Т. 238.– Львів, 1999.– С. 118.
[9] Акты ЮЗР.– Т. VI.– С. 177.
[10] Чарт.– ТН, Од. зб. 161, арк. 5.
[11] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко...– С. 112.
[12] Acta historica...– Vol. 1.– Pars. 1.– S. 126.
[13] *Dorośenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jego turecka politika.– C. 13; *Silihdar Findiklin Mehmed Aga.* Silihdar Tarihi.– Istanbul, 1928.– C. 472.
[14] Dypłomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI–XVIII stólecia / Oprac. A. Przyboś i R. Zelewski.– Kraków, 1959.– S. 318.
[15] Pamiętnik dziejów polskich / Zebr. S. Barącz.– Lwów, 1855.– S. 80.
[16] Акты ЮЗР.– Т. VI.– С. 237–238.
[17] *Majewski W.* Podhajce, letnia – jesienna kampania 1667 r. // SMHW.– T. VI.– Cz. I.– Warszawa, 1960.– S. 47–93.
[18] Цит. за: *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska.– Kraków, 2000.– S. 128.
[19] Чарт.– Од. зб. 402, арк. 665–667.
[20] *Санин Г. А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР.– 1970.– № 1.– С. 128.
[21] Акты ЮЗР.– Т. VI.– С. 243; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко...– С. 256.
[22] *Санин Г. А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры... – С. 132.
[23] Acta historica... – Vol. 2.– Pars. 2.– S. 585.
[24] Ibid.
[25] Ibid.– S. 586.
[26] Акты ЮЗР.– Т. VI.– С. 245.
[27] Там само.– С. 247–248.
[28] Там само.– С. 240.
[29] Acta historica...– Vol. 1.– Pars. 1.– S. 333–334; *Wójcik Z.* Między Traktatem Andruszowskim a wojna turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672.– Warszawa, 1968.– S. 124.
[30] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории.– Ч. 2.– Москва, 1859.– С. 192.
[31] Там само.– С. 191.
[32] РДАДА – Ф. 79, оп. 1, кн. 128, арк. 319 зв.; *Санин Г. А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры... – С. 296.
[33] Акты ЮЗР.– Т. IX.– Санкт-Петербург, 1877.– С. 98–100.
[34] Цит. за: *Эйнгорн В.* Отставка А. Л. Ордин-Нащокина...– С. 141.
[35] Акты ЮЗР.– Т. IX.– С. 181–185.
[36] Там само.
[37] *Grabowski A.* Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski.– Kraków, 1845.– T. II.– S. 307.
[38] *Chrapowicki J. A.* Diariusz.– S. 197.
[39] *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // SMHW.– T. XI.– Cz. I.– Warszawa, 1965.– S. 71.
[40] Ibid.
[41] Акты ЮЗР.– Т. IX.– С. 196, 300.
[42] Там само.– Т. VII.– Санкт-Петербург, 1872.– С. 30–31.
[43] *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории.– С. 211.

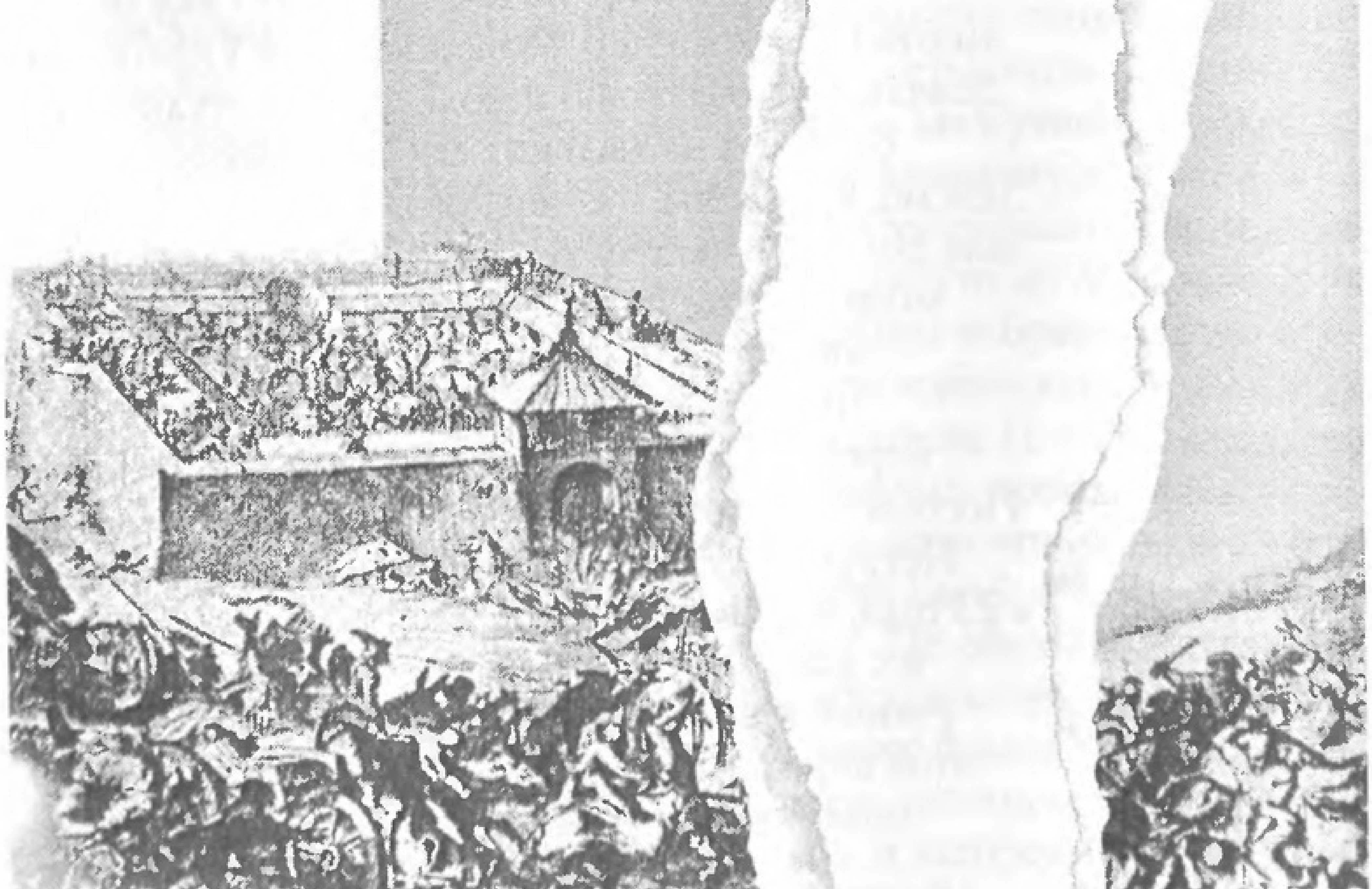
[44] Акты ЮЗР.– Т. VIII.– Санкт-Петербург, 1875.– С. 218–219; *Флоря Б. Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе.– С. 85.
[45] Там само.
[46] Акты ЮЗР.– Т. IX.– С. 172–174.
[47] Acta historica...– Vol. 2.– Pars. I.– S. 417–418.
[48] Цит. за: *Соловьев С. М.* История России.– Кн. 3.– Т. XII.– Сбц. 365; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 181.
[49] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко...– С. 184–185.
[50] Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 154.
[51] Там само.– С. 103, 154.
[52] Акты ЮЗР.– Т. IX.– С. 96, 99.
[53] Чарт.– Од. зб. 602, арк. 677–684.
[54] *Chrapowicki J.* Diaryusz...– S. 176–177.
[55] Ibid.– S. 185–186; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 273.
[56] Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 166–168.
[57] Там само.– Т. V.– С. 233.
[58] Там само.– Т. VI. – С. 251–254; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 160–161; *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории...– С. 190–193.
[59] *Санин Г.* Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х – 70-х гг. XVII в. Дис. ... канд. истор. наук.– Москва, 1970.– С. 238.
[60] Акты ЮЗР.– Т. VIII.– С. 152; Т. IX.– С. 166; *Санин Г.* Взаимоотношения России и Правобережной Украины...– С. 261.
[61] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко...– С. 460.
[62] Там само.– С. 461.
[63] Там само.
[64] Там само.– С. 288.
[65] Акты ЮЗР.– Т. IX.– С. 196.
[66] *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki... – S. 155.
[67] Acta historica... – Vol. II.– Pars. 1.– S. 630.
[68] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 327.
[69] *Dorośenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko...– S. 32–33.
[70] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа.– Т. VII.– Вильно, 1879.– С. 149–150.
[71] Acta historica...– Vol. II.– Pars. I.– S. 623–624.
[72] *Jaworski M.* Kampania Ukrainna...– S. 81.
[73] *Grabowski A.* Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski.– Kraków, 1845.– T. II.– S. 308–309; *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki...– S. 159.
[74] Acta historica...– Vol. II.– Pars. I.– S. 674.
[75] Цит. за: *Крип'якевич І.* Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ.– Т. 117.– Львів, 1914.– С. 127–129.
[76] Там само.
[77] Acta historica...– Vol. II.– Pars. II.– S. 1112.
[78] Ibid.
[79] *Dorośenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko...– S. 39–40; *Флоря Б. Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы...– С. 110.

[80] *Wołiński J.* Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // SMHW.– T. VII.– Cz. 2.– Warszawa, 1961.– S. 326.
[81] Акты ЮЗР.– Т. XII.– Санкт-Петербург, 1882.– С. 760–761.
[82] Там само; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim.– S. 68.
[83] Акты ЮЗР.– Т. XI.– С. 166.
[84] *Grabowski A.* Ojczyste spominki...– T. II.– S. 224.
[85] Ibid.– S. 223; Акты ЮЗР.– Т. XI.– С. 286; Acta historica...– Vol. II.– Pars. I.– S. 854–858.
[86] Чарт.– Од. зб. 423, арк. 111–112; *Wołiński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy...– S. 14–15.
[87] Чарт.– Од. зб. 423, арк. 113; Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW.– T. X.– Cz. 1.– Warszawa, 1964.– S. 245.
[88] Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві, Відділ рукописів (далі – Осолін.).– № 355, арк. 19–20; *Wołiński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy...– S. 17; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко...– С. 533–534.
[89] Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676).– T. X.– Cz. 1.– S. 280.
[90] Чарт.– Од. зб. 423, арк. 241; *Wołiński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy...– S. 20.
[91] Чарт.– Од. зб. 423, арк. 263–266; *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник.– К., 1999.– С. 90–92.
[92] Акты ЮЗР.– Т. XIII.– Санкт-Петербург, 1884.– С. 136.
[93] *Туранли Ф. Г.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. Нова серія.– Вип. 5/6.– К., 2001.– С. 334–340.
[94] Acta historica...– Vol. II.– Pars. 2.– S. 901.

Наймолодший з усіх гетьманів, обраних на Запорозькій Січі

Петро Суховієнко
1668 – 1669

Суховієм величали його сивовусі запорожці, «Ашпат-мурза» – поважно зверталися до нього татарські воєначальники, хоча на час обрання Петра Суховієнка гетьманом (а саме йому давали вищеназвані прізвиська) йому було всього близько 24 років, а до цього він уже встиг побувати кошовим писарем на Запорозькій Січі. Чим же була викликана така повага козаків (а вони, як відомо, найбільше довіряли мудрим, досвідченим і поважним старшинам) до молодика, який не брав участі у переможних битвах Богдана Хмельницького та Івана Сірка і не прожив до моменту обрання й чверті віку?

Народився Петро у 1645 р. в одній з козацьких родин Лівобережної України, ймовірно на Полтавщині [1]. Тут він пройшов «наученіє і воспітаніє своє» в дитячі роки, але невдовзі його батьки переїхали до порубіжних земель, що належали Московській державі, де проживали понад 10 років [2]. Він мав старшого брата (теж Петра), який разом з дружиною мешкав у м. Зінькові поблизу Гадяча [3]. Невідомо, чи був П. Суховієнко одружений *, хоча 1669 р. гетьман П. Дорошенко висловлював бажання віддати за нього свою доньку [4].

Історики ще не дослідили, де і яку освіту здобув П. Суховієнко. Можливо, що в Україні він навчався у початковій школі, а потім студіював в одному з навчальних закладів Московщини. Знаємо, що, окрім «козацького» письма, він добре знав польську, татарську, московську та латинську мови. А отже не виключено, що він навчався в якомусь з університетів Європи. У 1668 р. ніжинський протопоп Симеон Адамович, перебуваючи в Москві, розповідав урядовцям Посольського приказу: «...есть в Запорогах писарь Петрушка Суховей, досужей и ученой человек, в 23 года, и посылан был он в Крым для договоров, и с ханом де и с калгою и с салтаном договор учинил, и из Крыму об нем в Запороги писали, чтоб впредь к ним посылали таких же досужих людей, как он, Суховий, а прежде сего таких

---

* П. Суховієнку в народі дали ще прізвисько «Удовиченко».

умных людей к ним не присылывали»[5]. «Ділом сильний, в річах світових цекав (говорив.– *Т. Ч.*)»[6],– свідчив про молодого гетьмана Правобережної України козацький літописець Самійло Величко.

На арені політичного життя України П. Суховієнко з'явився у 1667 р., виступаючи як кошовий писар Запорозької Січі[7]. Цей рік був дуже важким для козацької держави, зважаючи на укладене в с. Андрусові перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою. Саме воно заклало основи подальшого міжнародного поділу України між оточуючими її країнами. Проти умов Андрусівського перемир'я виступали як правобережний гетьман П. Дорошенко, так і лівобережний правитель І. Брюховецький. Втім, наміри першого укласти тісніший союз з Османською імперією викликали спротив у запорозької старшини.

На початку серпня 1668 р. кошова рада вирішує відправити до татарської столиці Бахчисарая посольство з вимогою допомогти відібрати булаву у П. Дорошенка і віддати її до рук людини, яка б, на відміну від нього, враховувала політичні й економічні прагнення запорожців і була більш прогнозованою для турецького султана та залежного від нього кримського хана[8]. Така людина знайшлася в особі запорозького писаря П. Суховієнка, якому й доручили очолити посольство до Криму.

Прибувши в середині серпня до Бахчисарая, П. Суховієнко уклав військово-політичний договір з кримським ханом Аділ-Гіреєм. Згідно з його статтями, в обмін на зобов'язання запорожців не руйнувати татарських улусів хан обіцяв надати військову допомогу січовикам[9]. У процесі спілкування козацького посольства з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ-Гірею, що той запропонував йому стати гетьманом України під протекторатом Кримського ханства, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, де були зображені «лук з двома стрілами»[10].

Відразу ж після повернення в Україну Суховієнко пише листа до гетьмана П. Дорошенка з пропозицією прибути до Запорожжя на раду, «щоб запорожцям з обох сторін Дніпра вибрати одного гетьмана»[11]. Але досвідчений Дорошенко, передбачаючи можливість свого вбивства на цій раді, відмовив і відписав П. Суховієнку, що згідно з козацьким звичаєм, такі ради завжди проводилися «в городах», а не на Запорожжі. Таким чином, рада запорозького коша обирає П. Суховієнка гетьманом від свого імені, а також частини правобережних і лівобережних полків[12]. Це обрання підтримали близько 6000 запорожців, козаки Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків[13]. Втім, слід відзначити, що підтримка лівобережних козаків стала можливою лише з огляду на присутність в Україні (згідно із запорозько-татарською угодою) майже стотисячної татарської орди.

Окрім цього, відразу після обрання П. Суховієнко відрядив своїх послів до турецького султана Мегмеда IV. Вони мали запевнити його, що новообраний гетьман дотримуватиметься всіх тих домовленостей, які були укладені між ним і гетьманом П. Дорошенком. Мегмед IV підтримав Суховієнка на гетьманстві та пообіцяв йому допомогу хана, а також надання навесні війська для походу на Кодацьку фортецю [14].

Саме так козацька Україна отримала ще одного гетьмана. Нагадаємо, що окрім П. Дорошенка, який був обраний на цю посаду в 1665 р., в Україні діяв ще Дем'ян Ігнатович-Многогрішний (1668–1672), що визнавав зверхність московського царя і мав владу над частиною Лівобережжя. Треба відзначити, що незважаючи на розбіжність поглядів П. Дорошенка, Д. Многогрішного, П. Суховієнка на шлях політичного розвитку України, всі вони прагнули однієї мети — бачити її вільною державою.

Першим кроком П. Суховієнка у ранзі «запорозького» гетьмана стало звернення до свого візаві: «...а писал де к нему, Дорошенку, Суховеенко, что он гетман ханева величества. А он бы, Дорошенко, не писался отнюдь Запорожским гетьманом» [15]. Цей лист був скріплений подарованою Суховієнку ханською печаткою.

Відповіддю П. Дорошенка стала розсилка листів до всіх козацьких полковників з вимогою не піддаватися «без ради і волі Війська Запорозького учиненому гетьману Суховієнку», а також чинити збройний опір татарським загонам, які останній привів до України [16]. Більшість полковників підтримала П. Дорошенка. Вони навіть вимагали від нього негайно скликати «чорну» раду, на якій вони б швидко «поламали своїми мушкетами стріли Суховієнка» [17]. Виконуючи дорошенків наказ, у бою коло Прилук було знищено близько трьох тисяч татар. Крім того, брат П. Дорошенка Григорій відмовився від спільного походу з татарами і настійно вимагав у кримського уряду видати йому Суховієнка.

7 жовтня 1668 р. гетьман П. Суховієнко видав універсал до всього українського народу, який став одним з найвизначніших документів, що переконливо свідчив про патріотичні наміри тогочасної козацької старшини втримати здобуту в ході визвольних змагань національну державність. Універсал засвідчував розуміння українською елітою проблеми міжнародного поділу своєї молодої країни між сильнішими сусідніми державами в результаті Андрусівського перемир'я 1667 р.: «...в спокоение бедные Украины, одна сторона Днепра от Москвы до царского величества, а другая от стороны Польской к его милости предfestленного вовсе отдана, что ей *теми мирами, сиречь разделение,* помалу-малу в крепкие той своей стороны взявши руки, а потом и всеми силами напустивши, тако ее уязвите... мечем или вечным в тяжкую, подобно

египецкую, работу Московскую взятием снести и искоренить пленением вместе...»[18].

А тому, «видя таковы милой своей отчизны уготовленной и тако лютой нестерпимой внутрь болезни», П. Суховієнко закликає як правобережних, так і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «...*и всему единоутробному братству моему посполитому Украинскому*, по сем и том боку Днепра обретаему християнскому народу, объявляю и известую и остерегаю, чтоб вы в союзе и собою милой любви и милости братерской связанные крепко, твердо и неподвижно пребываючи»[19].

Далі молодий гетьман згадував історію українсько-російських політичних стосунків, коли московський уряд нехтував рівноправністю союзу двох держав: «И оттоль что на частокольных везде в войнах головами и перстями вашими себе защищающе, когда к договорам придет вас к ним не токмо не припущают, но и жадные не объявляют речи, для того, что ни о чем ином с ляхами, только вас всегда как бы в руки взявши, вольности поломити, и ни во что обернути, торговались и торгуют; якоже и сие теперешнее мирное постановление (Андрусівське перемир'я.– *Т. Ч.*) на всю Украйну пагубу приносит и перед небощиком Брюховецким, хотя боярин был утаено было. Также и Хмельницкого, которого только словами да подарками и обещаниями, по своей обыклой Московской хитрости, манили... потаение с Ляхами, о изводе войска Запорожского и пагубе всей Украины договариваючи, бывало... снести бедную Украину постановили...»[20]

Турбуючись за подальшу долю своєї вітчизни «матки милой отчизны бедной Украины», П. Суховієнко апелює до національної свідомості українців: «От чего яку милую свою, в ней же родихся, отчизну и вас всих. Единого плоду будучи от сицевой пагубы остерегаю и отвожу; а яко вы ныне с собою, то есть с тою стороною (Правобережжям.– *Т. Ч.*) за помощію Божією совокупились. Тако в том сопряженій крепко обретающееся, ничесаму себе к разрозненію и расколю прелицаемому в грамотах слову и умышленному мечем и огнем и вечною неволею намеренію вредити не подадите...»[21]

Цей важливий у розвитку політичної думки України документ був написаний П. Суховієнком у місті Путивлі, що на Чернігівщині. Він наказав розіслати його до всіх українських полкових і сотенних міст і містечок з метою «чтоб было предо всеми чтено...»[22]. Однак, незважаючи на переконливі аргументи Суховієнка, його заклики до єднання були проігноровані більшою частиною козацької старшини – вже наступного року на Правобережній Україні з'явився ще один гетьман. Ним став уманський полковник Михайло Ханенко, якого проголосили гетьманом від імені польського короля.

У другій половині листопада 1668 р. П. Суховієнко разом з татарськими загонами діє на Полтавщині. Зокрема, він веде переговори зі старшиною м. Лубен щодо розміщення в місті на зиму чотирьох тисяч татар [23]. Але йому в цьому було відмовлено. В цей самий час у Гадячі був заарештований рідний брат гетьмана, Петро, який невдовзі був відпущений за клопотанням отамана містечка Зінькова [24].

Саме наприкінці осені в Україні поширюється чутка, не без допомоги московських представників, про «побусурманення» П. Суховієнка. Рейтарський поручик Ф. Крижановський свідчив про те, що Суховієнко прийняв мусульманську віру під іменем Ашпат-мурзи [25]. Інший росіянин, Я. Хопчинський, повідомляв до Посольського приказу, що татари дали йому ім'я Шамай. Крім того, він свідчив: «отзывается Суховеенко хановым сыном» [26]. Можливо, й справді татари неофіційно, на свій лад, називали Петра Суховієнка Шамаєм, а під час протокольних зустрічей — Ашпат-мурза, але свідчення про його перехід в іслам є вигадкою. Адже як після цього Суховієнко зміг би керувати запорожцями, що впродовж віків боронили православну християнську віру?

З огляду на розуміння чинників, якими керувалися турецько-татарські провідники, відмовляючи у своїй протекції Дорошенку й наставляючи на гетьманство іншу кандидатуру, показовими є рядки листа калги-солтана Крим-Гірея до польного гетьмана Корони Польської Д. Вишневецького від 23 листопада 1668 р.: «...Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким зі мною вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти, не слухаючи Дорошенкових приповідних листів, проти присяги підгаєцької зі мною був і на Україну не наступав».

З початком 1669 р. Суховієнко разом з вірними йому полками і татарськими загонами переправився з Лівобережної України на Правобережжя, де намагався захопити столицю козацької України і резиденцію гетьмана П. Дорошенка — Чигирин. Однак, дійшовши до околиць Чигирина і зваживши на неприступність його мурів, П. Суховієнко уклав договір з Дорошенком, головною метою якого був спільний наступ проти поляків. Однак незабаром він зазнав поразки під Вільшанкою, де його розбили підрозділи полковника С. Корсунця. Через деякий час у сутичці з полками Г. Дорошенка, які поверталися з Лівобережжя, загинуло ще чимало козаків Суховієнка [27].

Коли ж 16 січня загони І. Сірка розбили під Ольховцем татарські війська Батирші-мурзи, то більшість прихильників П. Суховієнка перейшла на бік Сірка. «Коли запорожці, що були при Суховієнку, побачили на другому боці (річки.— *Т. Ч.*) Сірка, Григорія Уляновського і інших січовиків, то перейшли на їх бік...» — свідчив 26 січня

отаман Захар Донець [28]. Таким чином, у Суховієнка залишилась невелика кількість козаків. Сучасники оповідали, що таких було всього близько 15 чоловік [29].

У результаті цієї поразки лівобережні полки, які були під владою «татарського» гетьмана, знову перейшли до П. Дорошенка. Крім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом з архівом, печаткою, прапорами, литаврами і бубнами, які були привезені до Чигирина [30]. Але П. Суховієнко й не збирався здаватися на милість переможця. Навпаки, 25 квітня 1669 р. він зібрав раду на Січі, де його проголосили «запорозьким» гетьманом [31]. Отже, він знову розпочав підготовку до боротьби з Дорошенком.

Кримське ханство продовжувало підтримувати свого ставленика. Хан Аділ-Гірей вислав йому на допомогу орду під проводом солтана Мурата. Також хан звернувся з листом до окремих лівобережних полковників, переконуючи їх, що не варто «заради єдиного гетьмана (Дорошенка.– *Т. Ч.*) бути в неприязні з Кримом» [32].

26 травня П. Суховієнко написав листа з Чортомлицької січі до полковника прилуцького полку І. Маценка, в якому просив останнього не вірити П. Дорошенку, котрий, на його переконання, хоче віддати Україну в турецьку неволю [33]. Водночас, Суховієнко вирішив провести об'єднавчу раду Війська Запорозького. Для цього він відсилає до Чигирина посольство з 8 запорожців, які мали пропонувати П. Дорошенку прибути на раду до урочища Цибульник. На початку літа, а саме 4 червня, вони дісталися до Чигирина. І хоча гетьман Дорошенко не відмовив Суховієнку, але наказав запорожцям передати на Січ, що дату і місце проведення такої ради призначатиме лише він [34].

Після невдалого походу на Лівобережну Україну П. Суховієнко вирішив поширити свою владу на Правобережжя. У першій половині червня направлений ним на козацьких чайках полк запорожців під керівництвом Стефана Сулими оволодів Переволочною. Але вже 15 червня він був вибитий звідти підрозділами Дорошенка [35]. Незважаючи на це, в кінці місяця у результаті воєнних дій та дипломатичних заходів на бік Суховієнка перейшли Корсунський, Уманський, Кальницький і Торговицький полки. Невдовзі, внаслідок битви під Смілою, до нього прилучилися частини Білоцерківського й Паволоцького полків [36].

На допомогу Суховію прибув сам Мурат-солтан з ордою. 7 липня відбувся бій під Чигирином. Незважаючи на те що багато козаків-дорошенківців загинуло, татари разом з полками Суховієнка так і не змогли здобути столицю козацької України. У цей самий час до гетьмана «ханської величності» від Дорошенка втік колишній невдаха – «екс»-гетьман Ю. Хмельницький [37]. Отже, більша частина Правобережної України опинилася під владою 24-річного гетьмана.

Розуміючи, що Суховієнко оговтався від поразки і почав набирати політичної ваги, а також зважаючи на попереднє запрошення, П. Дорошенко запропонував йому прибути на козацьку раду, що мала відбутися на традиційному місці збору — поблизу р. Росави [38].

П. Суховієнко погодився на пропозицію Дорошенка і прислав до нього полковника Оршанського, який мав передати Дорошенку вимоги свого гетьмана. Вони полягали в тому, що Дорошенко мав бути присутнім на раді без супроводу сердюцьких полків, а Суховієнко, натомість, буде без охорони татарських загонів. Однак, унаслідок того, що П. Дорошенко змінив попереднє рішення про місце проведення ради (він вирішив спочатку дати бій татарам), вона взагалі не відбулася.

Замість мирної ради гетьманів Суховієнка і Дорошенка між ними відбулася сутичка поблизу с. Комончі. Літопис Самовидця стверджує, що від полону Дорошенка врятував лише турецький чауш, який дав наказ татарам, що підтримували Суховієнка, припинити боротьбу [39]. Розлючений П. Суховієнко навіть ув'язнив посланця султана, однак це йому не допомогло — татари невдовзі залишили його. Крім того, правобережний гетьман ув'язнив 15 представників Дорошенка, що привезли до нього лист з мирними пропозиціями.

Після цього він разом з Ю. Хмельницьким та уманським полковником Михайлом Ханенком подався до Умані. Саме тут 23 липня 1669 р. відбулася рада козацьких полків Правобережної України, на якій П. Суховієнку запропонували відмовитися від булави на користь М. Ханенка. Зважаючи на конфлікт з турками і татарами (отже, вони не могли підтримувати його), він погоджується підтримувати новообраного на раді Ханенка, який хотів спертися на військову міць Речі Посполитої. Тоді ж Суховієнка було обрано генеральним писарем в уряді Ханенка. М. Ханенко так описував ці події в листі до лівобережного гетьмана Д. Ігнатовича-Многогрішного: «Коли пан Суховій за уряд поклонився, на той хлопотливий гетьманства чин новообраний єсть» [40].

Помінявши гетьманську булаву на писарський каламар, Суховієнко радив Ханенку задля блага всього українського народу зібрати поблизу Чигирина спільну з П. Дорошенком і Д. Многогрішним козацьку раду [41]. Наприкінці серпня, як твердить Самовидець, така рада відбулася поблизу Умані [42]. Проте, очевидно, на ній високі сторони не змогли дійти якогось компромісного рішення.

У вересні — жовтні 1669 р. Суховієнко як генеральний писар взяв участь у боротьбі М. Ханенка з Дорошенком за правобережні міста й містечка. Зокрема, ханенківці відвойовують Торговицю, Звенигородку й Тарасівку. П. Суховієнко намагається підтримати Ханенка й тим, що використовує свої давні зв'язки з Кримом. У цей

час навіть татарський посол у Варшаві називав П. Дорошенка «зрадником» і підтримував гетьманство М. Ханенка та писарство П. Суховієнка [43]. У середині вересня Суховієнко перебував під Корсунем у таборі татарів, які зазнали поразки від Дорошенка та І. Сірка. Очевидці повідомляли, що після корсунських подій «вся орда потягла до Криму, ведучи з собою Суховія як в'язня» [44]. Можливо, що деякий час Суховієнко й перебував у статусі полоненого, однак уже в червні 1670 р. гетьман Ханенко, перебуваючи на Січі, відправив його до Криму з посольською місією. Він мав відвезти хану листи, в яких писано «щоб кримський хан на польського короля війною не ходив» [45].

Втім, уже через два місяці, у вересні, П. Суховієнко з невідомих нам причин забрав 170 єфимків зі скарбниці М. Ханенка і втік на Лівобережну Україну до Д. Многогрішного [46]. Уряд останнього також використовував Суховієнка як спеціаліста з «татарського питання». Знаємо, що лівобережний гетьман готував його до поїздки в Крим на переговори з ханом.

Після старшинського заколоту проти Д. Многогрішного і обрання гетьманом І. Самойловича бачимо П. Суховієнка у колі полковників, які принесли присягу московському царю Олексію Михайловичу [47]. Подальша його доля невідома. Можливо, що він відійшов від активного військово-політичного життя, а може, як свідчать деякі історики, подався до Криму. Лише пожовклі сторінки недоторканих архівних документів зможуть пролити світло на його життя та діяльність після весни 1672 р.

Отже, з одного боку, цей правобережний гетьман став заручником політики татарських ханів, яка полягала в підтримці слабшого козацького провідника на противагу сильнішому, з іншого — його універсали й листи переконливо засвідчили продовження курсу Б. Хмельницького на утвердження Української держави. *«Короля не слухається вся Україна і нічого йому не дає, також його царської пресвітлої величності силам оборонимся і давати їм нічого не будемо»* [48],— проголошував П. Суховієнко під час свого короткочасного гетьманства.

---

[1] Акты ЮЗР.— Т. VII.— Санкт-Петербург, 1872.— С. 98; *Дорошенко* Д. Петро Дорошенко.— С. 211.

[2] Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 84.

[3] Там само.

[4] Там само.— Т. IX.— Санкт-Петербург, 1897.— С. 164.

[5] Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 98.

[6] *Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668—1669 р. // ЗНТШ.— Т. 150.— Львів, 1929.— С. 197—198.

[7] Acta historica.– Vol. II, Pars. I.– S. 470.
[8] *Соловьев* С. История России с древнейших времен...– Т. XII.– С. 371.
[9] Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 82.
[10] Там само.– С. 154.
[11] *Дорошенко* Д. Вказ. праця.– С. 211.
[12] Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 82; Т. VIII.– С. 109.
[13] Там само.– С. 154.
[14] Там само.– Т. VII.– С. 82.
[15] *Дорошенко* Д. Вказ. праця.– С. 218.
[16] Там само.– С. 218.
[17] Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 84.
[18] Там само.– С. 85.
[19] Там само.
[20] Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 85.
[21] Там само.
[22] Там само.– С. 113.
[23] Там само.
[24] Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 157.
[25] Там само .– С. 151.
[26] Там само. – С. 135.
[27] *Дорошенко* Д. Вказ. праця.– С. 220.
[28] Там само.
[29] Архив ЮЗР.– Т. VII.– С. 113; *Дорошенко* Д. Вказ. праця.– С. 221.
[30] Там само.– Т. VIII.– С. 71.
[31] Там само.– С. 180; *Андрусяк* М. Вказ. праця.– С. 215.
[32] Архив ЮЗР.– Т. VII.– С. 179.
[33] Там само.– С. 222.
[34] Там само.– С. 250.
[35] Там само.– Т. IX.– С. 33.
[36] *Окиншевич* А. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині.– К., 1929.– С. 421.
[37] Архив ЮЗР.– Т. IX.– Санкт-Петербург, 1877.– С. 33.
[38] *Окиншевич* Л. Вказ. праця.– С. 422.
[39] Літопис Самовидця.– К., 1971.– С. 106.
[40] Архив ЮЗР.– Т. IX.– С. 44, 63.
[41] Там само.– С. 44.
[42] Літопис Самовидця.– С. 109.
[43] Acta historica – Vol. II.– Pars I.– S. 499.
[44] *Дорошенко* Д. Вказ. праця.– С. 267.
[45] Архив ЮЗР.– Т. IX.– С. 227.
[46] Там само.– С. 284.
[47] Там само.– С. 818.
[48] Там само.– С. 163.

Ставленик «французької» партії

Михайло Ханенко
1669 – 1674

До свого обрання гетьманом Правобережної України Михайло Ханенко брав участь у боях, які вів Уманський полк у складі Війська Запорозького з 1648 по 1657 р. Неординарні військово-організаторські здібності Ханенка сприяли тому, що наприкінці 50-х рр. XVII ст. він став на чолі рідного полку. Восени 1659 р. Ханенко в ранзі уманського полковника був присутній на козацькій раді, де гетьманом ще єдиної козацької України обрали Юрія Хмельницького. В липні того ж року Ханенко підписав листа до полковника І. Безпалого, в якому критикував його за промосковські погляди: «...Народившись разом з нами народом вільним і вирісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає»[1]. Але вже 17 жовтня Ханенко разом з козацькою старшиною підтримав т. з. Переяславські статті-2. Чергова угода між Україною та Московською державою у Переяславі перекреслювала договірні статті гетьмана Б. Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем 1654 р., адже під тиском Москви українська державність значно обмежувалася.

Маємо свідчення, що 1660 р. Ю. Хмельницький призначив Ханенка наказним гетьманом, до завдань якого входило обороняти південно-східні кордони України від наступу польських військ [2]. У лютому того ж року полковник Ханенко вже керував обороною Могилева, що на Дністрі. Війська коронного гетьмана Речі Посполитої С. Потоцького після багатоденної облоги міста відступили, втративши кілька тисяч жовнірів [3]. На козацькій раді наказний гетьман пропонував застосовувати таку тактику: на зиму відступати на Запорожжя, а навесні виходити до східних кордонів з Польщею для проведення військових операцій [4]. Влітку 1660 р. він очолив Уманський полк під час Чуднівської кампанії. Полковник входив до спеціальної козацької делегації, яка спільно з посланцями польської сторони виробила десять пунктів, що загалом повторювали Гадяцьку угоду

1658 р., але не згадували про окреме Руське князівство [5]. Саме тоді полковник Ханенко стає ворогом Москви – російський посол Сухотін повідомив царя про зраду йому правобережної старшини на чолі з Ю. Хмельницьким [6]. Наступного року варшавський сейм нобілітував Михайла, а також членів його родини – Романа, Павла, Сергія та Лаврентія. Уманському полковнику було підтверджено й надано ряд маєтностей. У вересні 1661 р., під час перебування на чолі козацького посольства у Варшаві, М. Ханенко виконував спеціальне доручення короля: на прохання Яна II Казимира він намагався переконати учасників опозиційної шляхетської конфедерації взяти участь у війні з Москвою [7]. А вже наприкінці 1662 р. Ханенко розглядався урядом Речі Посполитої як один з можливих претендентів на гетьманську булаву [8]. У щоденникових записах П. Гордона за 1663 р. читаємо, що з усіх відомих козацьких старшин «на польському боці залишився тільки якийсь Ханенко, що мав свою невелику армію» [9].

За правління П. Тетері полковник М. Ханенко якийсь період знову був наказним гетьманом. Разом зі своїм полком він зводив переправу через Дніпро біля Ржищева для переходу через річку військ короля Яна II Казимира і правобережного гетьмана на Лівобережну Україну [10]. Він підтримував гетьмана й під час повстання на Правобережній Україні, зокрема налагодив контакти з жителями Умані та домовився про здачу міста королівським військам [11]. У той же час, за сприяння Тетері Ханенко влаштовував свого сина Павла «до наук» на королівський двір, де той виховувався під доглядом матері польського монарха [12].

Після обрання у 1668 р. П. Дорошенка «гетьманом обох сторін Дніпра» кіш Запорозької Січі не погодився з окремими аспектами його політичної програми, і насамперед, зі шляхами її досягнення. На противагу йому, запорожці обирають свого гетьмана – П. Суховієнка (Суховія), який з допомогою низовиків і кримських татар зробив не одну спробу скинути Дорошенка. Запорозько-татарського ставленика підтримував на чолі одного з найбільших правобережних полків і М. Ханенко.

Після того як під Корсунем на Генеральній раді правобережної частини Українського гетьманату (березень, 1669) прихильники Дорошенка звернулися по військову допомогу до турецького султана [13], Ханенко звинуватив Дорошенка в «зраді». За досить потужної (але таємної) підтримки польського уряду уманський полковник став готувати себе на гетьманську посаду. «Учинили з Уманським, Кальницьким, Паволоцьким, Корсунським та іншими полками Раду під Уманем і вибрали Гетьманом уманського полковника Ханенка, а писарем у нього Суховія» [14], – повідомляла московського царя 8 вересня 1669 р. канцелярія гетьмана Лівобережної

України Д. Ігнатовича-Многогрішного. До речі, в тогочасній Варшаві не було секретом, що М. Ханенко був ставлеником групи сенаторів і сеймових послів Речі Посполитої, які дотримувалися профранцузької орієнтації. Водночас П. Дорошенка начебто підтримувала «австрійська» партія польської еліти, яка орієнтувалася на Габсбургів.

Ситуацію, що склалася на той час при королівському дворі добре розкрив сучасний історик В. Горобець. Зокрема, він писав, що у Речі Посполитій у 50-х — першій половині 60-х рр. XVII ст. профранцузькі настрої репрезентувала королева Марія Людовіка та її оточення. Вони наполягали на замиренні Польщі зі Швецією при посередництві Франції, виступали проти елекції московського царя на польський трон і бажали бачити на ньому французького принца Людовіка де Конде, а також вказували на небезпеку війни з Україною і Кримом у разі примирення з Московською державою. У свою чергу проавстрійськи налаштовані польські політики домагалися, щоб Польща підписала мирний договір з Москвою та спільно виступили проти Швеції. Таким чином, коли Марія Людовіка, виражаючи інтереси французького монарха Людовіка XIV, виступала за примирення з шведським королем Карлом X Густавом і вимагала вивести з польської території австрійські війська та замиритися з Українським гетьманатом, її політичні противники відкидали французьке посередництво у польсько-шведському примиренні та не хотіли втягувати союзників Речі Посполитої у боротьбу з Росією. Така політична конфігурація європейських панівних кіл, як вже відзначалося, значно впливала на розгортання подій у козацькій Україні.

Одразу по обранні нового гетьмана між його прихильниками та полками Дорошенка зав'язалися військові стосунки. Спочатку Ханенко намагався об'єднатися з силами лівобережного гетьмана Многогрішного. Він направив до нього кілька листів, в одному з яких від 26 серпня 1669 р. писав: «*...Сам, милість твоя, розсудити можеш: чи можливо те, що ніколи у Війську Запорозькому не бувало, щоб гетьмани* (Дорошенко.— *Т. Ч.*) *на вічне собі панство у сусідніх монархів виправляли? Для того, буде ти любиш отчизну, зволь зібрати всі ті задніпровські полки, поспішно до Чигирина йти, а я з цієї сторони з Військом Запорозьким, щоб ми того неприятеля могли попередити, щоб як в нашій Україні знаків турських не бувало...*»[15]. Але Многогрішний відмовив королівському ставленику в допомозі. Тоді Ханенко разом з колишніми гетьманами Ю. Хмельницьким та П. Суховієнком вирушив у похід проти свого політичного противника. Самовидець свідчить, що «мусив Дорошенко в городі Стеблеві зачинитися, якого приступом Ханенко діставав і вже на валу козаки були. А же Сірко діставав... додав оному помочі»[16]. Крім

запорозьких підрозділів І. Сірка та Білгородської орди, на допомогу оточеним військам Дорошенка прибули полки його брата Григорія й канівського полковника Лизогуба.

Ситуація на полі бою різко змінилася – тепер уже Ханенко з десятитисячним військом мав оборонятися. 29 жовтня 1669 р. він був ущент розбитий об'єднаними силами дорошенківців [17]. Разом з кількома сотнями Ханенко ледве встиг видертися з кільця і відступити на Січ, де його згодом було обрано кошовим отаманом [18]. Запорожці не могли пробачити Дорошенку його «братання» з «невірним султаном». Саме тому низове козацтво вирішило підтримати того гетьмана, який, на їхню думку, послідовно продовжував боронити «православну віру, отчизну і козацькі вольності».

Спираючись на запорожців, Ханенко не забував про налагодження добрих стосунків з Кримським ханатом. Навіть татарський посол у Варшаві називав Дорошенка «зрадником» і на офіційному рівні підтримував уряд М. Ханенка [19]. Нунцій Марескоті повідомляв папу римського Климентія X про підданство Дорошенка «ворогові всіх християн» [20]. Формуванню негативного політичного іміджу свого противника сприяв і сам Ханенко. Його листи до польського короля красномовно свідчили про те, що Дорошенко присягнув на вірність турецькому султану Мегмеду IV, хоча сам обвинувачуваний, апелюючи до варшавських урядовців, не погоджувався з такою оцінкою своїх дій.

Незважаючи на свою чітко виражену політичну орієнтацію на Варшаву, Ханенко, продовжуючи полівасалітетну визначеність гетьманату, у 1670 р. започаткував дипломатичні стосунки з Москвою. «Аби твоїм бажанням Військо Запорозьке під руки царські могло знаходитись» [21],– прохав Ханенко царя Олексія Михайловича. Однак, на нашу думку, такий крок гетьман зробив лише для того, щоб убезпечити себе від нападу російських військ та лівобережних полків Многогрішного. Його посольство на чолі з полковником Обидою повернулося на Запорожжя з царською грамотою, яка прощала всі попередні виступи січовиків проти Москви. Разом з тим російський монарх зауважував, що прийме Ханенка під свою зверхність лише в тому випадку, коли той репрезентуватиме всю Правобережну Україну [22].

Найяскравіше колабораціонізм уряду Ханенка проявився під час підготовки та укладення «великого» українсько-польського договору в 1670 р. Власне, у цей час Варшавою щодо України було застосовано досить підступну тактику, коли на противагу занадто вже «удільницькому» проекту угоди, запропонованому П. Дорошенком, поляки за допомогою свого протеже висували власний, який задовольняв панівні кола Польщі. Події навколо підписання Острозької угоди та сам її зміст були ґрунтовно проаналізовані Д. Дорошенком [23],

а тому зупинимося лише на тих її моментах, які характеризують взаємовідносини між королівською та гетьманською (Ханенка) владами.

31 серпня 1670 р. до Острога, де перебували польські комісари, які перед тим не змогли домовитися з представниками Дорошенка, прибуло посольство від М. Ханенка (як кошового отамана Запорозької Січі) на чолі з полковником С. Богаченком у складі Я. Ярошенка, Р. Малюка, І. Полтавця, І. Завіши, С. Білого та В. Олексієнка. Очевидно, цей приїзд було заплановано заздалегідь, адже поява послів не стала несподіванкою для поляків [24]. Крім того, вони відразу ж почали погоджуватися з усіма запропонованими пунктами (стали «щиріше трактувати»), що свідчило про попереднє ознайомлення з ними. Запорожці також заявили, що будуть укладати договір від усієї козацької України. Вже за два дні, 2 вересня, Острозьку угоду було ухвалено (нагадаємо, що переговори з послами Дорошенка тривали з перервами близько п'яти місяців)[25]. Окремі положення цього договору були такими: українці відмовлялися від усіх чужоземних протекцій та не мали права зноситися з іншими державами; новообраний гетьман Війська Запорозького повинен був обов'язково затверджуватися королівським привілеєм; йому та генеральній старшині мали вручатися з рук короля клейноди, після чого вони складатимуть присягу монархові; у військових походах Речі Посполитої козацький гетьман підпорядковувався великому коронному гетьманові тощо [26]. Повний текст Острозької угоди був затверджений на вальному сеймі у Варшаві 22 грудня 1670 р.[27]

Українські історики досить негативно оцінюють рішення комісії в Острозі [28]. Політичні, економічні та конфесійні права українського народу порівняно з попередніми договорами в Гадячі та Чуднові значно обмежувалися, але в боротьбі з гетьманом Дорошенком Ханенко отримував деяку перевагу. Сам король Михайло Корибут так розумів домовленості 1670 р.: «...Щоб в тій вольності і цілості залишалися, як було перед Війною (1648 р.— *Т. Ч.*)» [29]. Отже, понад два десятиліття воєнних дій між українцями та поляками так нічого й не навчили Річ Посполиту — вона знову хотіла повернутися до передреволюційних відносин з Військом Запорозьким.

Але це було неможливо з багатьох причин, серед яких головною була проблема «одержавлення» Війська Запорозького, яке, незважаючи на розкол, продовжувало утворювати поліцентричний Український гетьманат. А тому майже всі домовленості 1670 р. так і залишилися на папері. Про це, зокрема, свідчив лист М. Ханенка до короля від 14 листопада 1671 р., де гетьман звертався до сюзерена: «...прохаємо, аби згідно з цим же трактатом (Острозьким.— *Т. Ч.*), ствердженим конституцією, ми були збережені при наших козацьких вольностях з усіма полками, щоб ВКМ ПНМ (ваша коро-

лівська милість пан наш милостивий.— *Т. Ч.*) своїм панським листом зволив повідомити...»[30]. Отже, протягом року, що минув від часу Острога, ці «вольності» так і не були забезпечені Польською короною.

Добиваючись ще більшого визнання в польського короля, Ханенко намагався утримати кримських ханів від виступів проти Речі Посполитої. Восени гетьман радив королеві, щоб той разом з московським царем об'єднався проти турецького султана, а також попереджав Михайла Корибута, що *«Дорошенко і Многогрішний постановили, щоб ні під Вашою Королівською Милістю, ні під Москвою, але під Турком були, і в чому їм Боже не допоможи, щоб підданства, як Волохи й інші, турку не віддавали...»*[31]. У листах до коронного підканцлера та польного гетьмана М. Ханенко настійливо прохав прислати коронні війська в Україну: «тільки те потрібно, щоб гетьмани (Речі Посполитої.— *Т. Ч.*) на Україну збиралися, а нам, щоб неприятель з володіннями своїми не розповсюджувався, допомагали»[32].

Однак панівні кола Польщі не виявили одностайності в підтримці Ханенка. Коронний гетьман Собеський та підканцлер Ольшевський висловлювалися проти визнання його єдиним гетьманом Правобережної України. Очевидно, саме тому король не віддав булави козацьким послам С. Богаченку, Г. Пелеху, С. Білому, які отримали від нього інші козацькі клейноди та двадцять тисяч злотих[33]. Козацька рада в Корсуні, яка відбулася 2 лютого 1671 р., висловила протест проти дій М. Ханенка та запорожців у зв'язку з Острозькою комісією. На раді зазначалося, що острозькі умови повертають Україну до її стану перед війною, розпочатою Б. Хмельницьким. Старшина, яка підтримувала Дорошенка, відмежувалася від ухвалених в Острозі рішень і заявила, що не допустить приходу польської шляхти на українські землі[34].

У травні 1671 р. коронний гетьман Собеський оголосив про скликання посполитого рушення на Правобережну Україну. На початку липня 14-тисячне польське військо вступило на землі Поділля. М. Ханенко відрядив до Собеського свого посла, який 16 серпня мав розмову з коронним гетьманом і повідомляв, що у військах правобережного гетьмана нараховується 16 тисяч козаків і 5 тисяч калмиків. Ці формування взяли дієву участь у поході польської армії на Правобережжя, про що засвідчував у своїх щоденникових записах французький підданий Ульріх фон Вердум[35].

Щоб ударити в тил полкам Дорошенка, Ханенко чекав на прихід польських військ, сподіваючись на розгром суперника[36]. Після того як Собеський завоював землі понад Бугом (від Меджибожа до Брацлава), до нього у вересні знову прибули посланці від правобережного гетьмана. Ханенко сповіщав, що він з військом отаборився

неподалік Чигирина [37]. До нього приєднався полковник І. Сірко, з яким Ханенко збирався воювати проти білгородських татар – союзників Дорошенка. Щоб заохотити запорожців до боротьби з татарами, Ханенко прохав Собеського прислати на Січ універсал від імені короля [38].

І. Сірко, який був одним з головних винуватців розгрому полків Ханенка під Стеблевим у 1669 р., постійно змінюючи упродовж незначного часу свої політичні орієнтири, нарешті перейшов на бік правобережного гетьмана. Разом вони розбили кримського хана Селім-Гірея, який намагався допомогти Дорошенкові, напали на татарські улуси Білгородщини, а ще згодом навіть здійснили кілька важких і виснажливих спільних походів на турецькі міста Аслам і Джан-Кермен.

Козаки правобережного гетьмана (йому на той час підкорялося шість полків) вступили в Ямпіль, а потім у Брацлав. Польську залогу Ханенко не допустив у Ямпільську фортецю. 8 жовтня 1671 р. український гетьман зустрівся з Собеським у Брацлаві, де відбулася спільна українсько-польська нарада з військових питань. Поляків репрезентували коронний гетьман Я. Собеський і князь Д. Вишневецький, а українців – гетьман Ханенко та його старшина: полковники Сірко, Зеленський, Лисиця, Іскрицький. На ній було прийнято рішення просуватися до м. Кальника, козаки якого підтримували Дорошенка. Другого дня відбувся банкет, на якому було «випито декілька жбанів української горілки та стріляно з усіх гармат польської артилерії» [39].

Наступні події свідчать, що гетьман Ханенко не був слухняним виконавцем у руках польських урядовців. Старшина Ханенка, звертаючись до Собеського, казала: *«доволі того, що ми вам кланяємось і беремо вашу протекцію, але залоги* (у правобережні міста.– *Т. Ч.) не приймемо»* [40]. Все ж полякам, що вдалися до хитрощів, пощастило оволодіти Брацлавом – важливим стратегічним центром Правобережної України. Для проведення наради старшину виманили в табір за мури фортеці, після чого польське військо оволоділо старовинним козацьким укріпленням. Згодом Ханенко разом із Собеським оточили полковий Кальник, обороною якого керував наказний полковник Урбанович. Коронний гетьман не мав великого бажання штурмувати місто, але Ханенко наполягав на цьому [41]. Після безрезультатних переговорів з кальницькою старшиною розпочалося бомбардування фортеці та її тривала облога.

Наприкінці жовтня до українсько-польського табору прибули королівські посли, які привезли М. Ханенку від польського монарха довгоочікувану гетьманську булаву й тисячу червоних золотих. Але коронний гетьман поділив гроші між усією козацькою старшиною. Гетьманові Ханенку дісталося лише триста золотих, Сіркові – двісті.

Одразу ж по цьому зібралася козацька рада, на якій запорожці з рук каштеляна Лужицького вручили своєму отаманові булаву [42]. Цей акт означав офіційне затвердження Польською короною М. Ханенка на гетьманській посаді від «імені його королівської милості».

Коронне військо, яке завоювало близько сорока правобережних міст і містечок, все ж непевно почувалося в чужому краї. Собеському так і не вдалося оволодіти Кальником. Ханенко також був дещо стривожений, тому прохав коронного гетьмана, щоб той дав йому для особистої охорони десять польських хоругв. Між українськими козаками й польськими жовнірами раз по раз виникали збройні сутички. Стали напруженими і взаємини самих ватажків козацтва — М. Ханенка та І. Сірка. Сірко мав більший вплив серед запорожців, ніж Ханенко, який не довіряв своїй старшині. Серед січовиків почалися заворушення, спричинені малою платнею короля. І тому гетьман Ханенко заявив, що готовий віддати свою булаву Дорошенку, якщо той випустить на волю його дружину й старшого сина [43]. Оголошена відставка, на думку гетьмана, мала заспокоїти невдоволених козаків.

Через деякий час багато полкових міст, які перебували під впливом М. Ханенка, почали схилятися під владу гетьмана Дорошенка. Ханенкові козаки звинувачували свого гетьмана в тому, що він допустив розташування польського гарнізону в Брацлаві. В грудні 1671 р. Дорошенко з 27-тисячним військом підступив до Ладижина. Ханенко з козаками зачинився в замковій фортеці. На вимогу видати свого гетьмана Ханенкова старшина 9 грудня відповіла Дорошенку листом, який дуже цікавий з погляду ідеологічних засад тієї частини українського козацтва, котра підтримувала «польського» гетьмана протягом його правління. Докоряючи Дорошенку за союз із турецьким султаном, ханенківці радили йому: «Віддалися від поганської протекції і поклонись королеві, природному своєму панові... Тоді наш побачить Пан твою прихильність і покору, а Військо Запорозьке теж побачить твою до себе зичливість, будь, Ваша Милість, певен, що його Милість Пан Гетьман наш дані собі от короля клейноди і знаки військові положить, і по залученню братерському з нами всіма й військо коронне без труднощів відступлять. А тоді запевно і віра свята, і мила отчизна будуть краще процвітати вольностями своїми...» [44]

У грудні 1671 р. М. Ханенко вислав послів на сеймик Люблінського воєводства, прохаючи внести на сейм Речі Посполитої пропозиції про визнання православної віри не тільки на території України, а й у Короні Польській та Литовському князівстві. Наступним ішов пункт про забезпечення королівською владою навчання українців у Київській академії та відкриття для них шкіл. Ханенко пропонував вищому законодавчому органу шляхетської

республіки забезпечити «вольності» козаків у королівських, магнатсько-шляхетських та духовних маєтностях [45]. 26 січня 1672 р. відкрилася сесія сейму, яка мала вирішити ці та інші питання, проте вже в лютому її було зірвано. В березні, перебуваючи в Ладижині, гетьман запевнив короля Михайла Корибута: «...щиро і вірно стоїмо при достоїнствах ВКМ ПНМ (вашої королівської милості пана нашого милостивого.— *Т. Ч.*) з Військом Запорозьким» [46]. Крім того, він повідомляв до Варшави про прихід в Україну значної кількості молдавських бояр «з жінками і дітьми», які втекли від турецької протекції й просилися під владу короля. Ханенко звертався до польського монарха з проханням про їхню підтримку та призначення над ними гетьманом боярина Д. Сандова. Невдовзі він висилає до Варшави посольство на чолі з М. Булигою, який мав вирішити питання шодо оплати Ханенкового війська [47].

За свідченням літописців, загальне керівництво польсько-українськими військами після від'їзду Собеського до Польщі було покладене на гетьмана Ханенка [48]. На його бік почали переходити окремі козацькі полки. Так, у березні 1672 р. в Корсуні вибухнув бунт проти Дорошенка, у зв'язку з чим козаки прохали заступництва в Ханенка. Знову під владу свого колишнього полковника перейшов Уманський полк. М. Ханенко був підтриманий також Могилівським, Тарговицьким, Брацлавським і Корсунським полками. Він вислав посла до Дорошенка з пропозицією прибути на річку Росаву, де мала відбутися козацька рада [49]. Але Дорошенко, побоюючись втратити булаву, відмовився від цієї пропозиції.

Тим часом Ханенко організовує звернення від козаків Чортомлицької Січі до Михайла Корибута із запевненням їх підданства. 30 квітня низовики писали до короля: «Взявши від предків наших з давнього часу ту науку, аби так завжди стало, статечно і вірно при вроджоному панові, найяснішому монархові Королівства Польського залишалися, чого ми до скону життя нашого (бажаючи того і обіцяючи від наступників наших) хочемо і обіцяємо у вірному ВКМ ПНМ залишатися підданстві...» [50]. У травні гетьман перебував у Варшаві, де разом зі «стариннними» козаками Уманського полку мав зустріч з польським королем у приміщенні сенату Речі Посполитої [51]. Саме тоді ним була складена особиста присяга на підданство Михайлу Корибуту.

Наприкінці літа 1672 р. в Україну з величезним військом прийшов турецький султан Мегмед IV. Для з'єднання з ним під Кам'янець вирушив Дорошенко з полками, які налічували 27 тисяч воїнів. Ханенко з 18-тисячним військом виступив з Ладижина, щоб завадити пересуванню загонів свого противника і його об'єднанню з армією падишаха. Під селом Четвертинівкою, що на правому березі Бугу, відбулася битва, яка завершилася поразкою козаків Ханенка.

Сам гетьман з двома полками ледве встиг відійти до ладижинського замку [52]. Сердюцькі загони Дорошенка й татарська орда тримали в облозі Ладижин чотири тижні, але, так і не здобувши його, змушені були відступити. Гетьман Ханенко з прихильниками втік до Білої Церкви, звідки неодноразово посилав листи до московських воєвод з проханням надати йому військову допомогу [53], видавав універсали до запорожців і жителів м. Переяслава про спільні дії проти «невірних» [54].

Не дочекавшись підтримки з Москви, він поповнив свої загони козаками Білоцерківського полку й вирушив на злуку з коронним гетьманом Собеським, який на Галичині продовжував воювати з турецько-татарськими військами. Спільними силами гетьманам вдалося розбити великі татарські чамбули під Краснобродом, Комарним та іншими західноукраїнськими містечками. 20 липня Ханенко одержав наказ від короля послати під Кам'янець-Подільський «тисячу-півтори добрих молодців» на допомогу місцевому гарнізону [55]. Однак під ударами армії турецького султана 27 липня 1672 р. оборонці Кам'янця капітулювали, після чого майже всі полкові міста Правобережжя присягнули на вірність Дорошенку. Ханенко ж із родиною знайшов притулок у Короні Польській. На деякий час його військово-політична діяльність на теренах Правобережної України припинилася.

У середині липня з Варшави повернулося посольство М. Булиги, яке мало лист Михайла Корибута до гетьмана Ханенка. В ньому, зокрема, говорилося: «словом королівським підтверджуємо всіляких прав і вольностей згідно асекурації, від нас і від вельможних сенаторів, урядників і гетьманів даної, не тільки цілу і непорушну дотримаємо, але у всіляких проханнях так питання релігії, добр і свобод Військо Запорозьке уконтентуємо і через конституцію сеймову затвердимо» [56]. Король дотримав слова і всі запевнення щодо надання «добр і свобод» втілив наступного року у своєму універсалі від 28 березня 1673 р. до «Ханенка, гетьмана війська нашого запорозького, з старшинами і Козаками нам і Рчптій (Речі Посполитій.— *Т. Ч.*) послушними і вірними з боку нашого... полковникам, отаманам, сотникам і всій старшині і черні військовій, як теж городовим обивателям вірним підданим нашим» [57]. У тому ж році на вальному сеймі затвердили фінансування лише для трьох «хоругв» М. Ханенка.

16 жовтня 1672 р. Туреччина й Річ Посполита підписали договір у Бучачі. У його четвертому пункті були слова, присвячені особисто Ханенкові, де проголошувалося: «Козаки, що були з Ханенком, могли вільно повернутися до своїх домівок, але сам Ханенко не смів повернутись» [58]. Певний час ця заборона стримувала гетьмана в його прагненні перебратися до Умані — Дорошенко знову переміг, адже

саме його козакам згідно з турецько-польським договором «уступалася Україна».

Наприкінці жовтня М. Ханенко вже брав участь у поході короля Михайла Корибута під Люблін проти так званої Голомбської конфедерації [59]. Польський король використовував війська Ханенка для розправи зі своїми політичними противниками. Але й у Варшаві Ханенко не припинив самостійної дипломатичної діяльності. На початку грудня він мав розмову з московським послом Протасовим, в якій заявляв про своє бажання перейти під царську протекцію, оскільки в Польщі його недооцінювали. Проте на такі пропозиції гетьмана Москва не реагувала.

Невдовзі король видав універсал до козацького війська Ханенка з дозволом повернутися в Україну. У квітні 1673 р. Ханенко вирушив на Волинь. Джерела свідчать, що при ньому було 12 тисяч козаків [60]. 23 квітня гетьман знову написав листа до царя, прохаючи підданства. Московський уряд відповів, що коли Ханенко стане єдиним гетьманом Правобережної України і з усіма козаками, які перебувають у королівському й турецькому підданстві, буде проситися «під високу руку», то Москва його прохання задовольнить [61]. 11 вересня полки Ханенка й війська Дорошенка зійшлися в бою під мурами Києва з боку Печерського монастиря. Зазнавши поразки, Ханенко подався на Січ, де його раніше завжди підтримували, однак цього разу запорожці невдаху вже не прийняли.

Новий гетьман Лівобережної України І. Самойлович сповістив московського монарха, що з Варшави повернулися посли від Запорозької Січі, які з дозволу короля вимагали в Ханенка передачі гетьманських клейнодів [62]. Останній на це відповідав, що залишив їх у Димері: там, мовляв, перебував польський полковник Ян Пиво, що тимчасово їх захопив, але він стратив його за це.

«Під Хотином, коли Собеський бив з козацькою допомогою турків, турчин найгірше узлився на тих козаків... які трималися поляків з Ханенком і виявилися при хотинській поразці для нього найголовнішими супротивниками» [63],— писав Самійло Величко про Хотинську битву, яка відбулася 10–11 листопада 1673 р. під Хотином, що на Поділлі. Тридцятитисячне військо на чолі з силістрійським бейлербеєм Гусейн-пашею обороняло захоплену раніше турками Хотинську фортецю. Коронний гетьман Ян Собеський на чолі близько сорокатисячного війська, до якого окрім поляків, литовців, волохів і молдаван входили також підрозділи українського козацтва, атакував турецькі позиції протягом 10 листопада. Однак головним і вирішальним став підготовлений штурм вранці наступного дня. Під прикриттям сильного артилерійського вогню піхота Собеського вдерлася до оборонного табору Гусейна-паші й дала змогу драгунам довершити розгром турків. Польська артилерія знищила

міст через Дністер, не залишивши ворогу можливості для відступу. Перемога військ Речі Посполитої була вражаючою — лише чотири тисячі турків змогли вціліти й відійти до Кам'янця. Хотинська перемога стала першою після довгих років поразок польської армії. Вона мала великий європейський резонанс і сприяла обранню Яна Собеського на польський трон. Разом з тим вона не розв'язала довголітнього польсько-турецького конфлікту на Правобережній Україні. Хоча окремі сотні, які раніше були під владою Ханенка, продовжували традиції П. Конашевича-Сагайдачного під стінами подільської фортеці, сам гетьман у цей час перебував далеко від Хотина.

Політична кар'єра правобережного гетьмана наближалася до свого завершення. З півтисячею козаків Ханенко вирушив під Чигирин на допомогу українсько-московським військам Самойловича й князя Ромодановського, що вели боротьбу з полками Дорошенка. На початку березня 1674 р. під Лисянкою війська, які складалися з Київського, Канівського, Лубенського, Білоцерківського полків, а також козаків Ханенка, розбили двохтисячний загін Г. Дорошенка.

Але саме це, як не дивно, прискорило падіння самого Ханенка. 17 березня в Переяславі відбулася козацька рада. «На генеральній раді нашій Ханенко клейноди військові, булаву і бунчук... з рук своїх здав» [64] на користь царського регіментаря й гетьмана «обох берегів Дніпра» І. Самойловича. Перебуваючи у «відставці» і проживаючи на Лівобережній Україні, М. Ханенко навесні 1677 р. написав листа до нового короля Речі Посполитої Яна III Собеського з пропозиціями про співробітництво. Згідно з окремими даними, він хотів запропонувати польському монархові свою кандидатуру на гетьманську посаду. Але це послання перехопив Самойлович. На допиті перед генеральним суддею Ханенко розповів про свої «незаконні» зносини з королем [65]. Остання згадка про колишнього королівського підданого в документальних джерелах датується кінцем 1678 р.— ексгетьман Ханенко перебував у батуринській в'язниці під арештом у командира московських стрільців [66].

Сучасник Михайла Ханенка залишив дуже цікавий опис того, як виглядав правобережний гетьман. «Була це,— свідчив Ульріх Вердум,— людина років сорока, середньої, але кремезної статури з жовтим обличчям і кучерявим, чорним як смола, волоссям, так що виглядав доволі мужикувато, але сміливо й войовничо. Ті, хто постійно спілкуються з ним, кажуть, що він виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не відзначається якимись особливими здібностями...» [67]

У 1671 р. Вердум, який був наближений до польського короля, залишив запис у своєму щоденнику, який стверджував, що Ханенко мав «трьох синів і жінку», старший його син з матір'ю був у полоні

в Дорошенка, «другий попав у полон до татар... одісланий до Царгороду... третій — перебував під доглядом у княгині Замойської, матері короля»[68].

«Він виявляє більше серця, ніж розуму», — ці слова, на нашу думку, найкраще характеризують М. Ханенка як політичного діяча і просто людину. Так, він мав непогані людські якості, бажав щастя своїй рідній землі. Військові здібності Ханенка допомогли йому протягом шести років утримувати булаву. Разом з тим він став заручником політики «французької» партії у сеймі Речі Посполитої, яка використовувала його проти П. Дорошенка. Отже, М. Ханенку не вистачило політичного розуму державного діяча, він так і не зрозумів гетьмана Дорошенка в його прагненні утвердити на території Центрально-Східної Європи єдину Українську державу. Це, однак, у жодному разі не може бути причиною негативного ставлення до Михайла Ханенка — складної і дуже неоднозначної постаті в українській історії.

---

[1] Акты ЮЗР.— Т. XV.— Санкт-Петербург, 1892.— С. 405—406.

[2] *Смолій В., Степанков В.* Переддень Руїни (1650—1670) // Київська старовина.— 1993.— № 6.— С. 10.

[3] Акты ЮЗР.— Т. XV.— С. 318.

[4] Там само.— С. 320.

[5] *Hniłko A.* Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem.— Warszawa, 1922.— S. 96.

[6] Памятники, изданные временною комиссиею.— Т. IV.— Отд. 3.— С. 68—73; Русский биографический словарь.— Т. XXI.— Санкт-Петербург, 1877.— С. 273.

[7] *Janas E.* Konfederacja wojska koronnego w latach 1661—1663. Dzieje i ideołogia.— Lublin, 1998.— S. 78.

[8] *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660—1663.— С. 140.

[9] Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской службы от 1655 до 1661 г.— Ч. II (1661—1684 гг.).— Москва, 1892.— С. 35.

[10] Акты ЮЗР.— Т. XII.— С. 92.

[11] *Majewski W.* Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec — grudzień) // SMHW.— T. XVIII.— Cz. 2.— Warszawa, 1972.— S. 172.

[12] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко.— С. 469.

[13] Русский биографический словарь.— Т. XXI.— С. 63.

[14] Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 109.

[15] Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 46—47.

[16] РДАДА.— Ф. 210, оп. 12, спр. 78, арк. 145—150.

[17] Там само.— Оп. 9, спр. 3, арк. 150; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— Львів, 1991.— Т. 2.— С. 270.

[18] Acta historica.— Vol. II.— Pars. I.— S. 503.

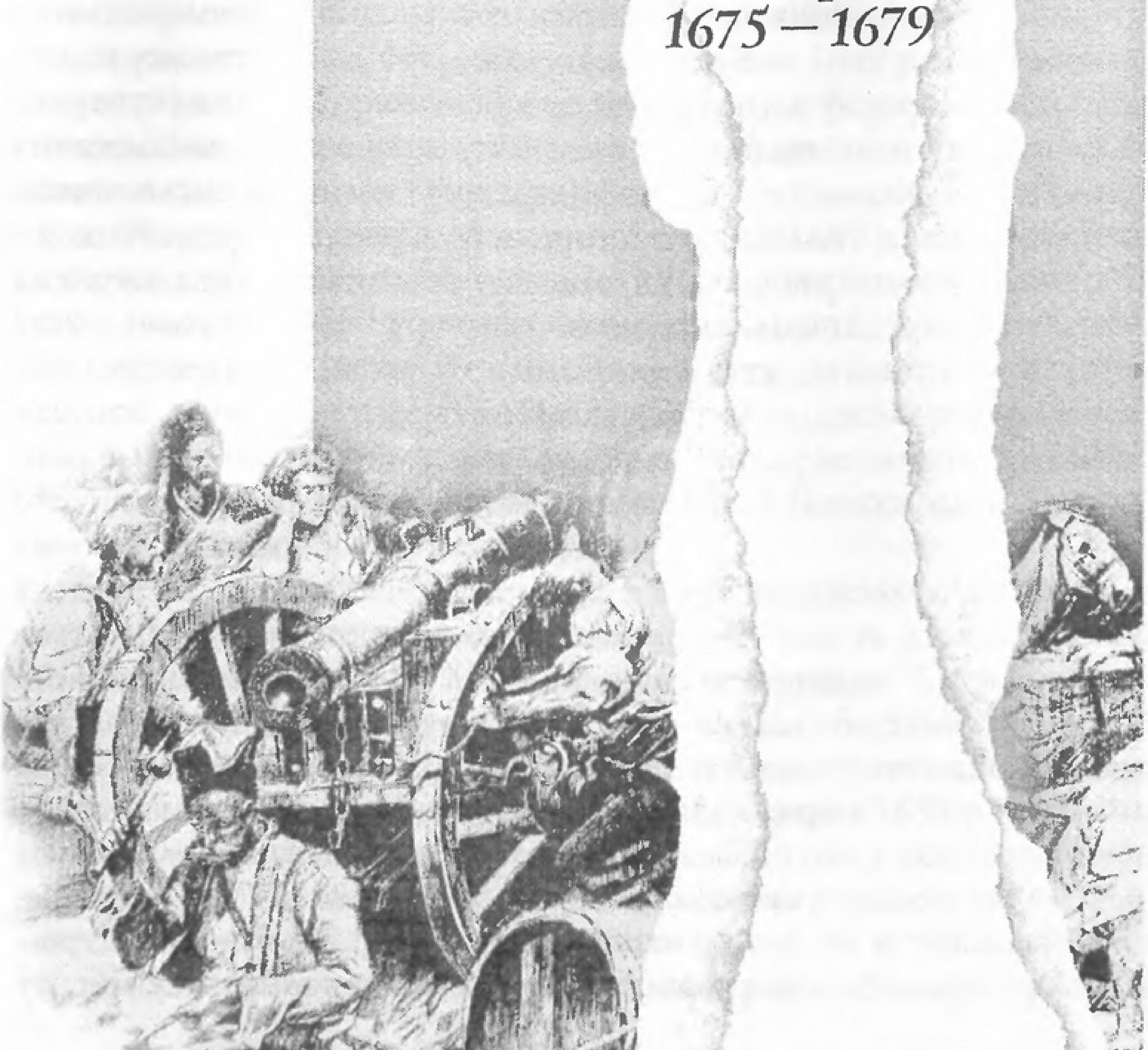
[19] Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osob o Polsce od roku 1548 do 1690.– T. I.– Berlin – Poznań, 1864.– C. 404.
[20] Акты ЮЗР.– Т. IX.– С. 222.
[21] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории.– Т. 1.– С. 230–232.
[22] РДАДА.– Ф. 13, оп. 1, спр. 5, арк. 1–26; *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– К., 1991.– С. 130–134.
[23] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко.– С. 287–317.
[24] Там само.– С. 306.
[25] *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674.– T. 2.– Kraków, 1898.– C. 396; Acta historica.– Vol. II.– Pars. I.– S. 614.
[26] АГАД.– Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 210–215; Акты ЮЗР.– Т. IX.– С. 346–351.
[27] Volumina legum.– T. V.– Petersburg, 1860.– S. 30.
[28] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко.– С. 308; *Степанков В.* Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави.– К., 1994.– С. 308; *Чухліб Т.* Михайло Ханенко // Там само.– С. 321.
[29] АГАД.– Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 210.
[30] *Мицик Ю.* З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис.– 1999.– № 3.– С. 20.
[31] Акты ЮЗР.– Т. IX.– С. 313–314.
[32] Там само.– С. 315–316.
[33] *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– С. 141.
[34] Tag-Register von dem Ffeld-Zug welchen die politische Armee unter dem Commando dess Ober-Feld Herrn und Reichsmarscalks, Herrn Johannis Sobieski durch Podolien an die Ukraina... anno 1671 // Archiwum komisyi historyczney.– T. 1.– Kraków, 1878.– S. 210–261.
[35] Ibid.– S. 213.
[36] *Grabowski A.* Ojczyste spominki...– T. II.– S. 143.
[37] *Jaworski M.* Kampania Ukrainna...– S. 111.
[38] Tag-Register von dem Ffeld-Zug...– S. 224; *Grabowski A.* Ojczyste spominki...– T. II.– S. 146–148.
[39] Tag-Register von dem Ffeld-Zug ...– S. 238.
[40] Acta historica.– Vol. II.– Pars. I.– S. 701.
[41] Літопис Самовидця.– С. 111.
[42] Tag-Register von dem Ffeld-Zug...– S. 257, 258; *Мицик Ю.* З документів українських гетьманів...– С. 20–21.
[43] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко.– С. 387.
[44] Там само.– С. 388.
[45] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.– К., 1992.– С. 205.
[46] *Woliński J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // SMHW.– T. X.– Cz. 1.– S. 239–240.
[47] Ibid.– S. 240–241.
[48] Акты ЮЗР.– Т. IX.– С. 887, 888.
[49] Там само.– Т. XI.– С. 18–20.
[50] *Woliński J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676.– S. 244.

[51] Acta historica.– Vol. I.– Pars. II.– S. 905.
[52] Ibid.– C. 17.
[53] РДАДА.– Ф. 124, оп. 5, спр. 5, арк. 3–11.
[54] АГАД.– Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 222.
[55] *Woliński J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676.– S. 248.
[56] Ibid.– S. 247.
[57] Ibid – T. X.– Cz. 2.– Warszawa, 1964.– S. 255.
[58] Acta historica.– Vol. II.– Pars. II.– S. 1224.
[59] Акты ЮЗР.– Т. XII.– С. 225; *Grabowski A.* Ojczyste spominki...– T. II.– S. 234.
[60] *Эйнгорн В. О.* Сношение малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича.– Москва, 1899.– С. 936, 937.
[61] Акты ЮЗР.– Т. XI.– С. 313.
[62] *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– С. 174.
[63] Акты ЮЗР.– Т. XI.– С. 409, 410.
[64] Там само.– Т. XIII.– С. 43, 44.
[65] Там само.– С. 410.
[66] Tag-Register von dem Ffeld-Zug...– S. 236.
[67] Ibid.
[68] Ibid.

Козацький пращур славетного письменника

Євстафій Гоголь 1675—1679

Гоголь... Звичайно, у свідомості більшості з читачів це прізвище пов'язане з образом видатного письменника Миколи Васильовича Гоголя. Однак не лише відомий культурний діяч XIX ст., «батько» російської прози, репрезентував в історії старовинний шляхетський рід, що з давніх часів проживав в Україні [1]. До нього слід віднести й Євстафія (Остапа) Гоголя, який входив до козацької старшини Війська Запорозького за гетьманування Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка, а також сам перебував на посаді наказного гетьмана Правобережної України з 1675 до 1679 р.

Відразу ж після відмови від гетьманської булави М. Ханенка у березні 1674 р. польський уряд розпочав наполегливі пошуки нової кандидатури на гетьманство. І вже через рік, у квітні 1675 р., на посаді «наказного гетьмана Його Королівської Милості Військ Запорозьких» бачимо полковника з оточення Б. Хмельницького Євстафія Гоголя. Його довголітня державна, політична та військова діяльність (тут треба відзначити величезну працю щодо дослідження біографії пращура великого письменника львівського історика М. Крикуна) [2] розпочалася з вибухом Української революції й була насичена подіями різного характеру [3]. Простежимо генезу ставлення Гоголя до тих чи інших зверхників Українського гетьманату в той час, коли він був на полковому уряді, та розглянемо його відносини з іноземними монархами вже як гетьмана Правобережної України.

Народився Євстафій десь на початку переломного для історичної долі багатьох європейських народів XVII ст. Можливо, що його місцем народження було невеличке подільське село під назвою Гоголі, яке перед тим заснував православний шляхтич з Волині Микита Гоголь [4]. На жаль, його молоді роки залишилися поза увагою середньовічних літописців. Відомо лише, що напередодні 1648 р. він був ротмістром «панцерних» козаків у польському війську

під керівництвом С. Калиновського, яке дислокувалося в Умані [5]. Однак із початком бойових дій між козацькою та польською арміями ротмістр Є. Гоголь разом з підлеглим відділом важкої кавалерії перейшов на бік повстанців. Це було типовим явищем для початкового етапу війни. «Руські (українські.– *Т. Ч.*) козаки,– доносили поляки канцлерові Є. Осолінському про хід Корсунської битви,– які були в таборі, по першім пориві табору, зараз же звернулися проти наших... Князь Вишневецький має 8000 війська, але їм не довіряє, бо русь» [6].

Євстафій Гоголь належав до «найбільш енергійної під національним поглядом, найбільш ще національно життєтворчої частини тодішньої руської шляхти» [7]. Зважаючи на це, він посідав одне з чільних місць серед козацької старшини правобережних полків. У 1648 р. на чолі Кальницького полку, в якому налічувалося близько двох тисяч козаків, стояв полковник Остап. Деякі дослідники вважають, що цим полковником був саме Є. Гоголь [8]. Окремі дослідники також вважають Остапа, який керував кальницькими козаками в поході на фортецю Нестервар, та Є. Гоголя однією особою [9]. Хоча, на нашу думку, Гоголь на той час не міг очолювати Кальницький полк.

Можемо стверджувати, що полковник Гоголь робив усе можливе для створення національних адміністративно-військових інституцій на українських землях Правобережжя. У березні 1649 р. йому довелося виявити неабиякі організаторські здібності для формування загонів з подільських селян і міщан у Подністров'ї [10], оскільки утримання під своєю владою Поділля було одним з найважчих завдань Б. Хмельницького. Зборівський договір, укладений 8 серпня 1649 р. між Чигирином і Варшавою, передбачав встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які відходили під контроль адміністрації Речі Посполитої. Подільське воєводство, за винятком південно-східної частини, відходило до Польщі, проте подільські полки ще протягом усієї осені утримували за собою територію по лінії Сатанів – Бар. Лише на початку 1650 р. вони, керуючись безпосереднім наказом гетьмана, відійшли за визначений кордон.

Гоголь, незважаючи на п'ятий пункт Зборівського договору, де зазначалося, що король пробачав шляхті участь у війні на боці повстанців і обіцяв усілякі «достоїнства й уряди» [11], продовжував вірно служити своєму народові й очолив один з багатьох військових загонів, які боролися за подільські землі. Перемога ж гетьмана Б. Хмельницького над поляками під Батогом 22–23 травня 1652 р. викликала масове повстання українців на Поділлі. Згідно з дослідженнями істориків В. Смолія та В. Степанкова, Гоголь отримав наказ звільнити цей регіон від польської шляхти [12], який він успішно виконав. У серпні тут знову почали створюватися українські владні структури.

Десь на початку 1654 р. Євстафій став керувати Подільським (Могилівським, Подністрянським) полком. Очевидно, що на цю посаду його призначив сам Б. Хмельницький [13]. Існує також припущення, що після страти уманського полковника Й. Глуха Гоголь став його наступником на цій посаді [14]. Близько двохсот представників старшини і козаків Війська Запорозького брали участь у козацькій раді в Переяславі, яка ухвалила рішення укласти договір з московським царем [15]. Імовірно, що на ній був присутній і Є. Гоголь. Однак, незважаючи на переяславсько-московські домовленості, війна за Правобережну Україну тривала. «Восени (1654 р.— *Т. Ч.*) гетьман коронний під Брацлав прийшов з військом, до них же і татари поза Бугом притягнули. Проти них послав Хмельницький наказного свого гетьмана Томиленка з військом козацьким». Це були здебільшого правобережні полки. Допомога татар забезпечила полякам перемогу. Однак «полковник Зеленський брацлавський, Богун вінницький, Гоголь подністровський і інші з козаками відійшли до Умані» [16] .

29 червня 1657 р. Є. Гоголь (у чині подільського полковника) в листі до Б. Хмельницького скаржився на поляків, що поступово завойовували територію Поділля. Він також повідомляв про перемогу над татарським загоном та відправлення одного з полонених до гетьманської резиденції. «Як маємо на тому пограниччі перебувати, не маючи нізвідки (військової допомоги.— *Т. Ч.*), тільки мешкаючи в двох містечках з полком моїм?» [17] — запитував полковник гетьмана. Вже після смерті Хмельницького, у жовтні 1657 р., Є. Гоголь разом з іншою старшиною підписав Корсунський договір України зі Швецією, в якому визнавалася протекція короля Карла X Густава.

Очевидно, що він визнав Гадяцьку угоду з Польщею, але особисто її не підписував. Підтримуючи гетьманування І. Виговського, полк Гоголя восени 1658 р. брав участь у битвах з російським воєводою В. Шереметьєвим під Києвом. Однак невдовзі воєвода вже повідомляв цареві про те, що «гетьман Виговський приїхав у Київ з полковниками — подільським Степаном Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсунським наказним О. Правицьким... великому государю присягти» [18]. Урочистий акт присяги, в якому йшлося про те, щоб бути під царською «високою рукою в вічнім підданстві», був складений козацькою старшиною на чолі з Гоголем 9 листопада у Софіївському соборі [19].

Але незабаром подільський полковник у складі війська І. Виговського знову воює з Москвою. 1 липня 1659 р. Є. Гоголь та інші старшини Українського гетьманату: П. Дорошенко, І. Богун, Т. Носач, І. Силич, Т. Цицюра, Г. Гапонович, М. Ханенко, Ф. Лобода, І. Кравченко — звертаються до самопроголошеного «гетьмана» І. Безпалого з критикою його промосковських поглядів [20]. Це звернення було укладено у таборі під Конотопом, а отже, Гоголь брав участь у Коно-

топській битві, де українці разом з татарами перемогли багатотисячну московську армію.

Коли на Генеральній раді 1659 р. новообраний гетьман Ю. Хмельницький присягав на вірність цареві, Є. Гоголь не приїхав у Переяслав. Разом з іншими правобережними полковниками він був «залишений на кордоні проти ляхів і татар», а підпис за нього під текстом присяги був поставлений сином Б. Хмельницького [21]. Та через деякий час полковник усе ж таки визнає «Переяславські статті-2», а отже і російську протекцію. Як свідчать документи, на цей час Подільський полк складався з шести сотень з центрами в Могилеві (полкова сотня), Ярузі, Ярошеві, Куриліецях, Березівці, Вільхівцях і налічував 1223 козаки [22].

На початку січня 1660 р. Подільський полк спільно з Уманським, Паволоцьким, Кальницьким, Брацлавським та одним лівобережним полками брав участь в облозі і взятті Бара. А в лютому об'єднане польсько-татарське 18-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким оточило подільське місто Могилів, яке перебувало під владою Гоголя. Досвідчений Гоголь успішно керував діями могилівської залоги (всього у місті перебувало близько 8000 козаків), а також «на вилазках польських людей і татар побив багато» [23]. Могилів залишився українським, але польський наступ на Правобережну Україну тривав.

У травні того ж року відбулася козацька рада, на якій Гоголь запропонував нову тактику ведення війни з противником: на зиму відступати з усім військом на Запорожжя, а весною виходити з новими силами на волость і «воювати поляків» [24]. У червні 1660 р. Гоголь приймав у Могилеві скинутого з волоського господарства Костянтина Щербана, про що повідомляв російського воєводу Г. Козловського [25]. Восени того ж року подільський полковник знову відмовився від протекції царя й визнав зверхність польського короля. Гоголь не лише підписав Слободищенський трактат з Річчю Посполитою, а й входив до складу козацької делегації, що вела переговори з представниками польського короля [26].

Наступного, 1661 р., згідно з рекомендаціями Гадяцької комісії щодо виконання однойменного договору, на вальному сеймі полковникові Є. Гоголю та ще тридцяти одному представнику козацької верхівки були надані права шляхти [27]. Однак нобілітований шляхтич не став слухняним виконавцем королівської волі, про що свідчить такий факт: коли польський урядовець С. Беневський наказав подільському полковнику спорядити частину козаків проти турків, той виступив з гнівною промовою на козацькій раді, зазначивши, що не слід старих і заслужених козаків зараховувати до розряду «тяглих» [28]. Протягом 1661–1662 рр. Гоголь неодноразово скаржився гетьману Ю. Хмельницькому на польські війська, «які черкаські міста розоряють» [29].

У січні 1663 р. полковник Гоголь був серед тих, хто обрав на Чигиринській раді гетьманом П. Тетерю. Але невдовзі новообраний гетьман неодноразово скаржився на свого підлеглого в листах до короля: «Гоголь не тільки замарав себе, але і до мене всім, що не робив, викликав таку відразу, що мене майже перестали любити» [30]. Є. Гоголь заслужив таку оцінку тим, що підтримав прихід військ царського ставленика І. Брюховецького на Правобережжя, а також мав зв'язок з провідниками антигетьманського повстання. Після наступу польських військ влітку 1664 р. він назвав себе підданим московського царя та разом зі своїм полком перейшов з Могилева до Брацлава й там укріпився. Але С. Потоцький захопив у Львові двох синів подільського (на той час він очолював ще й Брацлавський полк) полковника, і Гоголь у вересні знову був змушений визнати протекцію польського монарха [31]. П. Тетеря одразу ж вирішив перевірити відданість Гоголя, який уже кілька разів протягом незначного проміжку часу змінював політичні погляди. У листі до канцлера М. Пражмовського правобережний гетьман зазначив, що, перейшовши на його бік, полковник «отримав наказ прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога для того, щоб справою показати свою відданість» [32].

З приходом у 1665 р. до влади П. Дорошенка Є. Гоголь, який знав його ще з часів Хмельниччини, відразу ж перейшов під булаву нового гетьмана. 20 лютого 1666 р. на Раді під Лисянкою були прийняті вимоги козаків на варшавський сейм. Інструкцію, крім гетьмана та генеральної старшини, підписали чигиринський, черкаський, корсунський, білоцерківський, паволоцький, уманський, торговицький, кальницький, брацлавський, а також подільський (ним був Є. Гоголь) полковники [33]. У 1667 р. Гоголь на чолі свого полку всіляко підтримував політику гетьмана Дорошенка щодо протидії рішенням Андрусівського перемир'я між Москвою та Варшавою.

1668 рік був одним з визначальних для гетьманування П. Дорошенка та урядування його полкової старшини. Саме цього року Український гетьманат завдяки великим зусиллям був нарешті об'єднаний в єдиний державний організм. Є. Гоголь у цей час неодноразово виконував доручення гетьмана. Зокрема, взимку він зайняв Канів, а потім приєднався до основних сил Дорошенка, які вели боротьбу з військами І. Брюховецького на Лівобережжі [34].

У березні 1669 р. Гоголь разом з Торговицьким полком С. Щербини та січовиками І. Сірка воював в околицях Очакова, де в полон було захоплено значну кількість татар. Саме тому Гоголь був відсутній на раді біля р. Росави неподалік від Корсуня (представників козацтва від правобережних полків було 500 осіб, лівобережних — 20, Запорозької Січі — 11), на якій більшістю учасників схвалили намір П. Дорошенка визнати зверхність турецького султана [35]. Але той

факт, що подільський полковник продовжував виконувати накази П. Дорошенка, свідчив про його згоду на протекторат Османської імперії.

У серпні коронний гетьман Ян Собеський повідомляв до Варшави про те, що «з Порти до Дорошенка з хоругвою й іншими ознаками влади прямує паша, якого супроводжує Дорошенків брат (Григорій.– *Т. Ч.*) зі своїми брацлавськими і Гоголевими людьми»[36]. Очевидно, що під «Гоголевими людьми» розумілися козаки Подільського полку. Окрім того, згідно з листом Собеського, паша взяв у заручники синів Є. Гоголя і відправив їх до молдавської столиці Ясси.

Восени гетьман Дорошенко, який намагався об'єднати під своєю владою всі українські землі, вислав з Чигирина загони козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Корицьким та полковником Є. Гоголем. Вони мали «визволяти» лівобережні міста з-під влади гетьмана «його царської милості» Д. Многогрішного. Після того як Корицький з Гоголем переправилися через Дніпро, до них приєдналися Лубенський, Миргородський та Полтавський полки, а також три тисячі білгородських татар. 12 жовтня 1669 р. під Лохвицею відбулася вирішальна битва. Д. Многогрішний на чолі Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків (близько 20 000 чол.) розбив козаків Дорошенка, «а Гоголь з іншими утік за Дніпро»[37].

У березні 1671 р. польський уряд не виконав вимог українського посла Петрановського, тому після його повернення до резиденції П. Дорошенка останній домовився з Білгородською та Очаківською ордами про спільний похід[38]. Разом з козацькими підрозділами під керівництвом наказного гетьмана Гоголя вони мали відвоювати в поляків південно-західні території України. Наслідком українсько-татарського походу було звільнення Бара й Меджибожа. На знак помсти за вбивство перед тим своїх послів козаки також спалили всі села, які належали шляхтичу Ковецькому. Однак вже у вересні коронний гетьман Я. Собеський зі значними силами вирушив на Правобережну Україну. Після багатоденної облоги Могилева – резиденції Є. Гоголя – поляки ввійшли в місто. Під час оборони фортеці загинув син полковника[39] (згідно з іншими даними був поранений його пасинок Баляцко)[40], а сам він з незначною кількістю козаків зумів відійти на другий берег Дністра – у Молдавію, де з дозволу господаря Дуки й отаборився. Через кілька днів полковники Є. Гоголь, К. Мігалевський та М. Кияшко відправили листа до Собеського, в якому давали згоду підкоритися гетьману М. Ханенку, котрий визнавав зверхність польського короля. Від коронного гетьмана їм було видано «асекурацію», але полковник з товаришами не скористався нею, оскільки разом з молдавським господарем пішов

до Волоського князівства [41]. Через деякий час Гоголь повернувся до України, де був ув'язнений М. Ханенком [42], але невдовзі знову бачимо його в таборі П. Дорошенка.

За Бучацьким договором 1672 р. між Польщею й Османською імперією, територія Поділля відходила до Порти. Представники гетьмана Дорошенка (можливо, серед них був і Є. Гоголь) також прибули до Бучача й хотіли взяти участь у переговорному процесі, але польські комісари категорично відмовили їм. Річ Посполита не бажала виконувати досягнутих домовленостей. У жовтні 1673 р. під Хотином її війська на чолі з Я. Собеським перемогли багатотисячну армію Гусейн-паші. Останній чекав на допомогу кількох тисяч козаків, яких мав привести Є. Гоголь [43]. Однак достеменно не відомо, чи полковник брав участь у самій битві.

Водночас Бучацький договір «розв'язав руки» московському царю та лівобережному гетьману І. Самойловичу, війська яких на початку 1674 р. розпочали наступ на Правобережну Україну. Полковник Гоголь був серед тих дорошенківців, яким доручалося захищати Корсунь. Однак, відчуваючи наближення військ Самойловича та Ромодановського та зважаючи на їхню перемогу над основними силами Дорошенка, Є. Гоголь з іншою старшиною переходить до лівобережних козаків і на початку березня у Лисянці складає присягу цареві [44]. 17 березня на Генеральній раді в Переяславі він у присутності семи правобережних полковників повторює присягу вірності сюзеренові й відправляє листа до царя з повідомленням про свою покору й проханням оборонити Правобережну Україну від польського наступу [45]. У квітні полковник Гоголь отримав грамоту від Олексія Михайловича «з милостивим словом» [46].

Після цього Могилівський полк розпався на дві адміністративні частини – Подільський та, власне, Могилівський під владою лівобережного гетьмана. Могилівським полковником став ще один соратник Б. Хмельницького – М. Зеленський. Він неодноразово скаржився І. Самойловичу на подільського полковника Є. Гоголя, який «найняв коменданта в Могилеві у Собеського і віднімає рубіж України, отчизни нашої, по Мурахву-ріку» [47]. Таким чином, свою вірність монархові (у даному випадку московському) Гоголь уже вкотре засвідчував тільки на папері. У травні 1674 р. він знову прийняв зверхність Дорошенка, а отже – і турецького султана [48]. Наприкінці червня Гоголь був вигнаний з Могилева представником лівобережного гетьмана М. Зеленським. Щоб поновити свою владу на території Подільського полку, Є. Гоголь звернувся по допомогу до бейлербея Кам'янецького еялету Халіла-паші, а також до сина кримського хана Селамет-Гірея [49]. Для того щоб залучити на свій бік більше військової сили, подільський полковник склав присягу алеппському паші Капланові Мустафі у вірності султанові Мегмеду IV.

Можливо, що влітку Гоголь за наказом Дорошенка очолив українське посольство до Стамбула [50]. Очевидно, це сприяло тому, що татари все ж таки допомогли полковникові влітку того ж року утвердитися в Могилеві. У серпні подільські козаки на чолі зі своїм полковником допомагали туркам здобути Ладижин [51].

Восени 1674 р. Ян Собеський, уже як польський король, вирушив на правобережні землі України, щоб закріпити там свою владу. Учасник походу польський шляхтич Я. Тушинський залишив цікаві свідчення про Є. Гоголя, який «перед козацькою війною бавився розбоєм, потім завжди був при козаках у бунтах, потім піддався туркам, коли ті прийшли під Могилів...» [52]. Коли ж значно чисельніші війська Речі Посполитої підійшли під мури цього міста, український полковник полонив і видав польському полковнику М. Жевуському двох татарських мурз, які від імені султана збирали стації з міського населення. «Відразу по цьому пішов Гоголь до короля присягу чинити» [53],– засвідчував щоденниковий запис. 28 жовтня 1674 р. Ян III Собеський повідомляв канцлера Великого князівства Литовського про підданство йому подільського й брацлавського полковника Є. Гоголя [54].

Перехід зазначених полків на бік короля мав велике значення для зміцнення влади Речі Посполитої на Правобережній Україні. Це переконливо засвідчував універсал Яна III Собеського від 22 листопада 1674 р., який дарував жителям цих полків великі вольності й привілеї. Зокрема зазначалося, що полковнику Гоголю «під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Ожаринці, Ярохов, Яругу, Білу, Михайлівку, Бушу, Рашків, Ямпіль, Чернівці, Кам'янку, Криницю; Цекинівку, Кузьмин, Копайгород, Лучинець, Мурахву, названі з усіма селами і присілками, які до них належать...» [55]. Крім того, козаки, що мешкали в цих містах, звільнялися від «усілякої зверхності панів дідичних... усіляких уставів, данин, чиншу, робіт...». Король заради того, щоб козаки й сам полковник були вірними польській протекції, навіть дозволив їм займатися пивним і горілчаним промислами. Другий королівський універсал надавав містечко і млин у Подільському воєводстві пасинкові Є. Гоголя Баляцкові, якого теж було звільнено від усіх податків і стацій [56]. 6 грудня, згідно зі ще одним привілеєм Яна III Собеського, Гоголь отримав у володіння с. Вільховець [57].

Очевидно, що 22 листопада Гоголем була складена присяга на вірність польському монархові. Її чорновий текст віднайшов у польських архівосховищах М. Крикун. Зміст присяги є дуже цікавим з огляду на його антитурецьку спрямованість: «*Присягаю пану Богові всемогутньому, в святій Трійці єдиному, що найяснішому Янові III, з Божої ласки королеві польському і Великого князівства Литовського, і найяснішим його королівським наступникам, також Речі Посполитій вірним буду до останньої миті мого життя і останньої*

краплі крові моєї та вирікаюсь протекції турецької і татарської, ані приймати її більше не буду, навпаки скільки матиму сил і розуму, спрямую їх на викорінення бусурман з держав його королівської милості...» [58]. Король як справжній сюзерен письмово затверджував зобов'язання захищати свого підданого. «...На фундаменті присяги, сьогодні особисто перед нами виконаної (Гоголем.— *Т. Ч.*).., і ми навзаєм дальшу ласку нашу і протекцію обіцяємо, обіцяємо також і по наступниках наших» [59] — такими монаршими словами закінчувався листопадовий універсал.

4 квітня 1675 р. датовано королівський універсал до Могилівського, Брацлавського, Кальницького, Уманського городових полків, де зазначалося: «для кращого... урядування гетьманом наказним уродзоного Гоголя призначаємо...» [60]. У зобов'язання новопризначеного гетьмана-васала перед королем-сюзереном входило «управляти, запобігати ворожим задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити від безправ'я і розбоїв, чинити кожному справедливість, непослух карати, додержуватися даної королеві присяги, бути щодо нього доброчесним і вірним» [61]. Згідно зі «стародавніми правами і звичаями», правобережним козакам дозволялося скликати Генеральну раду, «щоб на ній викласти свої скарги, якщо б ще хто-небудь чогось потребував...». Окрім вказаних чотирьох полків, під гетьманське управління надавалися також охотницькі полки Артиша, Барабаша та Кваші.

Влітку Гоголь разом з полковником М. Кияшком неодноразово розбивав загони турків під Кам'янцем-Подільським, а восени звернувся зі скаргою на погане постачання своїх відділів особисто до Яна III Собеського («в малій ціні вірне підданство моє королеві») [62]. У грудні він зустрічався з королем та коронним гетьманом Д. Вишневецьким у Львові, де, очевидно, планувалися спільні військові операції проти турків.

У лютому наступного року наказний гетьман брав участь у коронаційних урочистостях Яна III Собеського. Вальний сейм Речі Посполитої знову нобілітував Є. Гоголя, адже після своєї першої нобілітації в 1661 р. він кілька разів зраджував Корону. Разом з наказним гетьманом до «клейноду шляхетства польського» було приведено козацьких полковників С. Корсука (Корсунця — ?), М. Лукейчика, А. Зеленецького (Зеленського — ?), сотників В. Іваненка, Г. Бернашовського, Я. Озаринського, С. Багринського, осавула П. Калкуля, обозних К. Гасаненка й А. Ясеновського [63]. Однак проблема функціонування Українського гетьманату на Правобережжі практично не вирішувалася панівними колами Польщі. Тому, повернувшись з Варшави, Є. Гоголь зібрав старшину і доповів їй, що «поляки недобре з нами товаришують.., а як бачу лядську неправду проти нас і там раджу, що потрібно нам пану гетьману задні-

провському поклонитися»[64]. Отже, знову йшлося про перехід під зверхність московського царя. Старшинська рада навіть відрядила посольство до канцелярії І. Самойловича. Але ці переговори не закінчилися прийняттям якогось рішення. Очевидно, що Ян III Собеський все ж таки якимось чином зумів переконати свого підданого залишитися на боці Речі Посполитої. Від того часу Гоголь почав переманювати до себе на службу козаків лівобережних полків, чого дуже боявся Самойлович. Останній постійно нагадував охотницькому полковнику І. Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних містечок від «наклепів і знаджувань» Гоголя.

Згідно з положеннями Журавненського договору 1676 р. до Польщі відходили землі по Білу Церкву й Паволоч. Решта території Правобережної України залишалася під протекторатом султана[65]. Тому наказний гетьман разом з полками Кобелзького, Корсунця і Шульги (майже 2000 осіб) за рішенням польського сенату від 23 жовтня 1676 р. передислокувався в Димерське староство на Поліссі[66]. Під його управління надавалися Чорногородська, Коростишівська та Димерська фортеці. Варшавський сейм 1677 р. ухвалив постанову «Консервація війська Запорозького», де зазначалося: «нагороджуючи вірних козаків Запорозьких до нас і Речі Посполитої: послуги і на дальшу Речі Посполитій заслугу зберегти, обіцяємо їм, і ухвали Сейму теперішнього постановляємо, місця певні в Україні для осідання і мешкання назначить...»[67]. Також з коронного скарбу козакам Є. Гоголя було видано 60 000 злотих[68]. Димерське староство лежало неподалік від Києва, що сприяло активнішій політиці у справі запрошення на Правобережжя лівобережних козаків.

У березні 1677 р. на «правий берег» Дніпра перейшов колишній переяславський полковник Дмитро Райча. Це дуже занепокоїло царя Федора Олексійовича, і він вимагав від І. Самойловича утримувати «малоросійський народ від переходу до Гоголя»[69]. Через погрози останнього захопити Київ лівобережний володар булави навіть відклав свою поїздку до Москви. Про серйозність цієї проблеми свідчив той факт, що кремлівський уряд вислав І. Самойловичу 10 000 золотих рублів у подяку за перехоплені листи Є. Гоголя до коронного гетьмана С. Яблоновського[70]. До лівобережного гетьмана їх привіз полковник І. Шульга, який перед тим був одним з найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Правобережної України «князя сарматського Малої Русі-України» Ю. Хмельницького Гоголь налагодив з ним зв'язки. З Білої Церкви повідомляли до Варшави, що «тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовилися»[71]. Одночасно козацький провідник намагався встановити стосунки з волоським господарем, для чого відрядив до

нього свого представника. Польську владу занепокоїла така поведінка, адже вона хотіла зробити з Є. Гоголя слухняну маріонетку. Особливо був розгублений воєвода Руського воєводства, який запитував у найвищого урядовця Белзького воєводства про те, що йому робити з непокірним наказним гетьманом [72].

Кінець 1677 р. був нещасливий для гетьманування Гоголя. Від нього на лівий берег Дніпра перейшло близько 2000 осіб. Самойлович вихвалявся, що незабаром до нього прийде сам Гоголь, і стверджував, що з «лядським» гетьманом залишилося тільки тридцять козаків. І справді, незабаром Є. Гоголь написав листа до І. Самойловича, в якому повідомляв про підготовку нового походу турецького султана на Україну, а також про переговори Яна III Собеського з московським посольством з приводу союзу християнських держав проти «невірних». Закінчуючи листа, Гоголь дав згоду визнати владу лівобережного гетьмана: «... зараз самого себе твоїй милості віддаю» [73]. Майже одночасно про можливість турецького нападу на Україну Є. Гоголь повідомив й ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Г. Кирдиновського [74]. Однак наказний гетьман польського короля так і не перейшов на бік Російської корони – відчуваючи наближення смерті, він наприкінці 1678 р. подався до Спасо-Преображенського Межигірського монастиря, де й помер на початку січня наступного року.

Соратника Б. Хмельницького, який протягом двадцяти семи років був полковником Війська Запорозького й останні п'ять років свого життя очолював козацьку організацію Правобережжя, було поховано в Межигірському монастирі, що неподалік від Києва [75]. Багато десятиліть по тому тут зберігалося Євангеліє львівського видання 1644 р. у срібно-золотому обрамленні, подароване Є. Гоголем ченцям незадовго до смерті. Окрім того, певний час тут зберігалися і його гетьманські клейноди. Символічним є те, що у Святодухівській церкві Спасо-Преображенського Межигірського монастиря портрет козацького провідника «в чорних з червоними травами рамах» розміщувався поруч із зображенням Б. Хмельницького [76].

Тривалий час тут також зберігався поминальний синодик родини Гоголів, складений, очевидно, вже після смерті гетьмана. До нього було внесено такі імена: Тимофій, Ганна, Матвій, Іван, Гафія, Мотрона, Осип, Лук'ян, Саватій, Авраамій, Марія, Ірина, Даміан, Марія, Іван, Павло, Остап, Ірина, Віра, Настасія, Ілля, Мартин, Прокіп, Марія, Остап, Григорій, Васа, Василиса, Василь, Гафія, Феодосія, Василь [77]. Тут подаються імена всіх родичів гетьмана і його дружини до часу та, можливо, після його смерті. Згідно з основними принципами складання таких синодиків, він починав запис з основоположників роду – тут Тимофій і Ганна. А далі поминалися їхні діти, діти їхніх дітей і т. д. До речі, у синодику чомусь не згадується Баляцко (чи не тому, що він усе-таки був пасинком Євстафія?).

Ознайомившись з короткою біографією соратника Б. Хмельницького, бачимо, що можна провести багато аналогій між життєдіяльністю історичного Євстафія (Остапа) Гоголя й літературного Тараса Бульби. І перший і другий були полковниками Війська Запорозького. У них було по двоє синів приблизно одного віку. Сини полковника Є. Гоголя навчалися у вищому навчальному закладі Львова. Так само й літературні Остап з Андрієм отримували освіту, хоча й у Києві. У повісті Миколи Гоголя старший син Тараса гине від рук поляків, а молодший переходить на бік братовбивць. Тут простежується пряма аналогія з долею синів пращура письменника: один з них (теж старший) гине у 1671 р. від рук жовнірів під час оборони Могилева, а інший невдовзі, в 1674 р., переходить на бік поляків, які перед тим убили його брата. Саме втікаючи від польської погоні з Могилева, під час переправи через Дністер, старий подільський полковник Євстафій ледве не загинув. Чи не нагадує це відомий сюжет з утечею від «ляхів» гоголівського Тараса Бульби, хоча вже й доповнений описом невдалої переправи козацького ватажка через іншу річку — Дніпро?! Таким чином, можливо, що прототипом відомого літературного героя всесвітньовідомої повісті «Тарас Бульба» був не хто інший, як заслужений козацький старшина, гетьман Правобережжя останньої чверті XVII ст. Євстафій (Остап) Гоголь.

З кінцем гетьманування Гоголя закінчився певний період у відносинах між Українським гетьманатом та Річчю Посполитою, що розпочався з підписання Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату. 1660-ті — кінець 1670 рр. можна охарактеризувати не інакше як періодом процвітання своєрідного «козацького колабораціонізму», або ж відходу частини козацької еліти від більшості досягнень Української революції. Ще воюючи з Б. Хмельницьким, польська влада зрозуміла, що найліпшою політикою відносно України повинні стати проведення військових походів і таємної дипломатії, підкуп старшини та інші заходи, спрямовані на розкол серед козацької верхівки. Варшава також різними засобами впливала на вибір гетьманів, які потім виконували б її волю. Тим самим королі Польсько-Литовської держави намагалися повернути Український гетьманат під свою сюзеренну владу. З огляду на непоступливість в українсько-польських відносинах та полівасалітетну зовнішню політику П. Дорошенка, варшавські урядові кола у 1669 р. ініціюють появу в Україні гетьманського уряду М. Ханенка, а після його переходу на бік московського царя — і гетьманування Є. Гоголя.

Оцінюючи тогочасну політику Речі Посполитої, сучасні польські історики зробили висновок, що ранньомодерна Польща, так само як і тогочасна Росія, «не була тією державою, в межах якої козаччина мала б якийсь розвиток, обидві держави утискали маси українські і хотіли маніпулювати маріонетковими гетьманами»[78]. Саме тому

широко пропонована тоді ідея «трьохнародової» Речі Посполитої так і залишилася лише теоретичним надбанням частини українських та польських інтелектуалів другої половини XVII ст.

Отже, по-різному можна оцінювати діяльність Є. Гоголя на посаді наказного гетьмана від імені польського короля. Однак не підлягає сумніву факт, що він за допомогою прийняття різноманітних іноземних протекцій робив усе можливе для того, щоб не дати загинути козацькому устроєві на Правобережжі. Очевидно, що розуміння політичних прагнень І. Самойловича до об'єднання України під єдиним державним управлінням спричинило до переходу далекого пращура всесвітньо відомого письменника під владу гетьмана лівобережної частини Українського гетьманату.

---

[1] Про історію роду Гоголів див.: *Сенютович-Бережний В.* Рід Гоголів на Волині // Літопис Волині.– Нью-Йорк–Вінніпег–Буенос-Айрес, 1953.– Ч. 1.– С. 50–51; *Оглоблин О.* Проблеми предків Миколи Гоголя // Український історик.– Нью-Йорк–Мюнхен, 1967.– № 3/4.– С. 85–87; *Stilman I.* Nikolaj Gogol and Ostap Hogol // Orbis scriptus Dimitrij Tschizewskij zum 70 Geburstag.– München, 1966.– S. 813–814; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII (Волинь і Центральна Україна).– К., 1993.– С. 112, 147.

[2] *Крикун М.* Подільський козацький полк: періоди існування і полковники // Козацькі війни XVII ст. у свідомості польського та українського народів.– Львів–Люблін, 1996.– С. 116–144; *Його ж.* З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ.– Т. 233.– Львів, 1997.– С. 398–443; *Його ж.* Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна.– Львів, 1999.– Ч. 2–3.– С. 37–58; *Його ж.* Гоголь Остап // Українське козацтво. Мала енциклопедія.– К., Запоріжжя, 2002.– С. 106–108.

[3] *Чухліб Т. В.* Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648–1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць.– К., 1995.– С. 142–160; *Його ж.* Євстафій Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журнал.– 1997.– № 1.– С. 93–104; *Його ж.* Євстафій Гоголь // Полководці Війська Запорозького: історичні портрети.– К., 1998.– С. 64–80; *Його ж.* Євстафій Гоголь // Історія України в особах: Козаччина.– К., 2000.– С. 129–139.

[4] *Крикун М.* З історії української козацької старшини...– С. 399.

[5] *Липинський В.* Твори.– Філадельфія, 1980.– Т. 2.– С. 209.

[6] Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов.– К., 1898.– Т. I.– Ч. III.– С. 25.

[7] *Липинський В.* Твори. Т. 2.– С. 21.

[8] Документи Богдана Хмельницького (1648–1657).– К., 1961.– С. 109.

[9] *Величко С.* Літопис.– К., 1991.– Т. 1.– С. 83.

[10] *Степанков В. С.* Поділля в роки Визвольної війни українського народу // Нариси історії Поділля.— Хмельницький, 1990.— С. 77—78.
[11] Чарт.— Од. зб. 144, арк. 439; Акты ЮЗР.— Т. III.— Санкт-Петербург, 1862.— С. 415.
[12] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності.— К., 1994.— С. 151.
[13] *Крикун М.* З історії української козацької старшини...— С. 405.
[14] *Липинський В.* Твори.— Т. 2.— С. 152.
[15] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет.— К., 1993.— С. 357.
[16] *Софонович Ф.* Хроніка з літописців давніх.— К., 1992.— С. 232.
[17] Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 739.
[18] Там само.— Т. XV.— С. 282; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко.— С. 36.
[19] Там само.— Т. XV.— С. 282—288.
[20] Там само.— С. 405—406.
[21] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории.— Москва, 1858.— Т. 1.— С. 106.
[22] РДАДА.— Ф. 124, оп. 1, 1659, № 19, арк. 1—51; *Крикун М.* З історії української козацької старшини...— С. 410.
[23] Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 138.
[24] Там само.— С. 320.
[25] Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы в 3-х т.— Т. 2.— Москва, 1968.— С. 440; *Крикун М.* З історії української козацької старшини...— С. 411.
[26] Wojna polsko-moskowska pod Cudnowem / Tlum. A. Hnilko.— Warszawa, 1922.— S. 22.
[27] Volumina legum.— T. IV.— S. 359—360.
[28] Polski Słownik Biograficzny.— T. IX.— Wrocław, 1961.— S. 580.
[29] Акты Московского государства.— Т. III.— Санкт-Петербург, 1901.— С. 318—319.
[30] Памятники, изданные временною комиссиею.— Т. VI.— Отд. 3.— С. 317.
[31] Там само.— С. 461.
[32] Там само.— С. 459.
[33] Чарт.— Од. зб. 402, арк. 615—633; *Дорошенко Д.* Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665—1666) // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі.— Т. 4.— Прага, 1942.— С. 134.
[34] Акты ЮЗР.— Т.VII.— С. 30.
[35] *Окиншевич Л.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці комісії для виучування західньо-руського та українського права.— Вип. 6.— К., 1929.— С. 420.
[36] Цит. за: *Крикун М.* З історії української козацької старшини...— С. 421.
[37] Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 81.
[38] Acta historica.— Vol. II.— Pars. I.— S. 645.
[39] Ibid.— Vol. II.— Pars. I.— S. 641. *Grabowski A.* Ojczyste spominki.— T. I — Kraków, 1845.— S. 178.
[40] *Grabowski A.* Ojczyste spominki.— T. 1.— S. 178.
[41] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко.— С. 396.
[42] *Крикун М.* Подільський козацький полк...— С. 136—137.

[43] Acta historica.– Vol. I.– Pars. II.– S. 1313.
[44] *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.– Харків, 1930.– С. 407–408.
[45] Акты ЮЗР.– Т. XI.– С. 408–411.
[46] Там само.– С. 421.
[47] Там само.– С. 470.
[48] Там само.– С. 468
[49] *Крикун М.* З історії української козацької старшини...– С. 429.
[50] Там само.– С. 431.
[51] *Woliński J.* Materialy do dziejow wojny...// SMHW.– T. XII.– Cz. 2.– S. 297.
[52] Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysza Tuszynskiego.– Wrocław, 1954.– S. 58.
[53] Ibid.
[54] Чарт.– Од. зб. 431, арк. 3.
[55] БНВ, Відділ мікрофільмів.– № 1787, арк. 46.
[56] Там само.– Арк. 49.
[57] *Оглоблин О.* Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик.– Нью-Йорк; Мюнхен, 1967.– № 3–4.– С. 86–87.
[58] Цит. за: *Крикун М.* З історії української козацької старшини...– С. 434.
[59] БНВ, Відділ мікрофільмів.– № 1787, арк. 46.
[60] АГАД.– Ф. «Архів Замойських», № 3053, арк. 104.
[61] Цит. за: *Крикун М.* З історії української козацької старшини...– С. 439.
[62] АГАД.– Ф. «Архів публічний Потоцьких», № 47, т. III, арк. 16.
[63] Volumina legum...– T. V.– S. 202.
[64] Акты ЮЗР.– Т. XII.– С. 533.
[65] *Чухліб Т. В.* Правобережна Укараїна в міжнародних договорах у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.– Вип. 3.– К., 1993.– С. 83.
[66] АГАД.– Ф. «Архів публічний Потоцьких», № 48, арк. 1–2.
[67] Volumina legum.– T. V.– S. 224.
[68] *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.– Wrocław, 1963.– S. 17.
[69] Акты ЮЗР.– Т. XIII.– С. 90.
[70] Там само.– С. 142.
[71] Чарт.– Од. зб. 175, арк. 363.
[72] Там само.– Арк. 511.
[73] Акты ЮЗР.– Т. XIII.– С. 436, 580–581.
[74] РДАДА.– Ф. 229, оп. 1, спр. 136, арк. 23–24.
[75] Записки Одесского общества истории и древностей.– Одесса, 1848.– Т. 2.– С. 825.
[76] *Максимович М.* Собрание сочинений.– Т. 2.– К., 1878.– С. 276.
[77] *Кривошея В.* Українська козацька старшина. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії.– Ч. 2.– К., 1998.– С. 42; *Його ж.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків.– К., 2002.– С. 222.
[78] *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660–1663...– C. 67.

Український князь з козацького роду

Юрій Хмельницький
1676 — 1681

Ідея започаткування на основі козацької корпорації Руського (Українського) князівства виникла в теоретичних розробках українських та польських інтелектуалів ще наприкінці XVI ст. А вже з середини наступного століття, під час становлення та функціонування ранньомодерних національних державних інститутів, розпочалися періодичні спроби її практичного втілення. Прагнення володарів Українського гетьманату Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, Д. Ігнатовича-Многогрішного, І. Самойловича зробити свою владу спадковою у вигляді династичного гетьманування-князювання вже частково висвітлювалося вітчизняною історіографією [1]. Однак реального втілення ця ідея набула лише після повернення на гетьманську посаду Ю. Хмельницького у 1676 р., коли турецький султан надав йому титул «руського князя» та збройну допомогу для утвердження нової форми управління Україною.

Османська імперія, яка після завоювання Константинополя претендувала на спадщину римських і візантійських імператорів, у другій половині XVII ст. переживала нелегкий час. Зважаючи на внутрішні проблеми, політична еліта імперії намагалась надати нового поштовху ідеї «священної війни з невірними», зупинивши тим самим кризові явища всередині країни. Серед провідних монарших дворів Європи не без активної участі Апостольської столиці викристалізовувалася думка про відновлення антитурецької «Священної ліги», яка існувала на переломі XVI–XVII ст. Проти Османської імперії було спрямоване й Андрусівське перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою, що започаткувало перегрупування сил у Центрально-Східній Європі і було небезпечне для геополітичних планів турецьких султанів і залежного від нього Кримського ханату.

У двох війнах з Польщею (1667–1672, 1673–1676) та одній з Московською державою і Лівобережною Україною (1676–1681) турецький султан Мегмед IV здобув право поширення своєї протекції на Правобережжя. Слід відзначити,

що одним з головних ідеологічних принципів зовнішньої політики мусульманських володарів від часу заснування імперії було положення — «те, що меч ісламу здобув від гяурів, уже ніколи не може бути добровільно віддане»[2]. Саме тому Висока Порта протягом останньої чверті XVII ст. робила все можливе для того, щоб не віддати землі правобережної частини Українського гетьманату під владу польського чи московського монархів.

Турецький уряд, спираючись на багатовікову практику підкорення завойованих територій та досвід, набутий у відносинах з козацькою Україною (починаючи від Б. Хмельницького й до кінця гетьманування П. Дорошенка), використав щодо Правобережжя два різних підходи у політичних засадах, які утверджували владу султана на цій території України. У першому випадку Порта намагалася відродити призабуту від часу Гадяча ідею утворення васального Українського князівства, яке будувалося б на основі владних інститутів гетьманату, що зберігалися після самозречення П. Дорошенка на території Київщини і Брацлавщини. Другий різновид османської політики щодо підкорення правобережних земель спирався на введення прямого султанського управління у вигляді традиційної адміністративної одиниці імперії — еялету, яка була впроваджена на Західному Поділлі у результаті Бучацького миру 1672 р. між Туреччиною і Польщею.

Кам'янецький еялет, який охоплював територію колишніх Подільського, Могилівського і частково Брацлавського й Уманського полків козацької України, проіснував під султанською владою до 1699 р. Очолював новостворену турецьку провінцію бейлербей, який призначався із Стамбула (у 1672—1675 та 1677—1680 рр. на цій посаді перебував Халіл-паша, 1675—1677 рр.— Ібрагім-паша, 1680—1682 рр.— Агмед-паша, 1682—1684 рр.— Абдурахман-паша, 1684 р.— Махмуд, 1685—1686 рр.— Мустафа, 1686—1688 рр.— Гусейн-паша, 1688—1689 рр.— Агмед, 1689—1699 рр.— Кахраман Мустафа). Еялет поділявся на чотири адміністративні одиниці — санджаки, яким у свою чергу підпорядковувалися менші округи — нахії[3]. Спочатку було утворено кам'янецький, барський і язловецький, а трохи згодом — меджибізький санджаки. У кожному з них налічувалося від трьох до восьми нахій.

Згідно з традиційною османською процедурою, започаткованою ще у XVI ст., першим етапом організації завойованої території став перепис місцевого населення. На подільських землях він був проведений турецькими чиновниками у середині 70-х рр. Вирішення економічних питань стало другим етапом «подільської» політики турків. Українські землі розподілялися між султанськими володіннями, маєтностями санджакбеїв і представниками військово-службової еліти (зіяметами і тіамарами). Трохи згодом підрахо-

вувались очікувані прибутки, які разом з привілейними листами на земельні наділи вносились до спеціальних щоденників (дефтерів)[4]. На початку 80-х рр. процес утвердження турецької адміністрації на Поділлі в основному завершився. Але в наступні роки (1683–1699), згідно зі спостереженнями польського історика Д. Колодзейчика, влада бейлербея головним чином обмежувалась невеликим районом навколо Кам'янця-Подільського, який блокували польські війська та підрозділи українського козацтва, що визнавали владу короля Речі Посполитої [5]. Отже, про відносно мирне існування османської адміністрації на Поділлі можна говорити лише в період з 1676 до 1683 рр.

Зовсім інша ситуація склалася на землях Київщини і Брацлавщини після того як 9 вересня 1676 р. гетьман Правобережної України П. Дорошенко склав присягу на вірність представнику московського царя стольнику Г. Косачову. Через десять днів Дорошенко разом з двохтисячним козацьким підрозділом прибув до табору І. Самойловича і боярина Г. Ромодановського, де віддав лівобережному гетьману дві булави та інші клейноди, прислані колись до нього султаном [6]. Коли звістка про зраду Дорошенка дійшла до Стамбула, то викликала серед панівних кіл Османської імперії досить велике обурення. Один з турецьких літописців писав, що «цей пройдисвіт, що леліяв у своєму серці безстидність і зраду, віддався у підданство москалям і віддав в їхні руки Чигирин, столицю козацької землі» [7]. Але султан не думав зрікатися своїх претензій на Правобережну Україну, міжнародно-політичний статус якої мав визначатися Журавненським договором 1676 р. між Туреччиною і Польщею. Ще влітку 1676 р. Мегмед IV звільнив з в'язниці Ю. Хмельницького, а після офіційного зречення П. Дорошенка проголосив його князем і почав готуватися до походу на Україну, щоб утвердити там владу новопроголошеного володаря.

Очевидно, саме хтось із оточення молодшого сина Б. Хмельницького (серед нього – полковники-хмельничани П. Яненко-Хмельницький, Є. Астаматій та інші), яке перебувало у турецькій столиці, запропонував реанімувати ідею створення Українського князівства на підвладних султанові теренах. Нагадаємо, що вона була започаткована ще наприкінці XVII ст. у теоретичних розробках С. Наливайка та Й. Верещинського. З перших днів революційного вибуху в 1648 р. серед українського населення ходили чутки про започаткування Б. Хмельницьким окремого Руського князівства. Досить близько до втілення цього задуму підійшов у 1658–1659 рр. гетьман І. Виговський, який уклав з представниками польського короля угоду про утворення в межах козацької України Великого Руського князівства, яке було б автономним державним організмом у структурі тепер уже Речі Посполитої «трьох народів». Однак практичного

завершення гадяцькі домовленості так і не набули. Лише Ю. Хмельницькому протягом короткого періоду часу – від початку 1676 р. й до половини 1681 р.– на руїнах колись єдиного Українського гетьманату та за допомогою турецького султана вдалося започаткувати князівську форму управління.

Під час висвітлення цього питання, зважаючи на неможливість пошукової роботи в архівосховищах Туреччини, головним чином спиратимемось на джерела вітчизняного, польського та російського походження. Отже, після відмови від гетьманської булави у 1663 р. Ю. Хмельницький був висвячений в ченці під іменем Гедеона і через деякий час отримав сан архімандрита. Але в лоні православної церкви він перебував недовго. У січні 1668 р. архімандрит Гедеон разом з митрополитом Й. Тукальським брав участь у Генеральній раді Українського гетьманату (а до цього він уже встиг побувати у польському полоні), де мало вирішитися питання про прийняття османського протекторату. У своєму виступі перед козаками він підтримав політику П. Дорошенка і, зокрема, сказав, «що він батьківські всі скарби відкопає і татарам плату дасть, тільки б під рукою великого государя і королівської величності не бути»[8]. Тоді ж Хмельниченко-Гедеон висловив бажання зняти «чернецьке плаття» і повернутися до великої політики. В березні російський воєвода П. Шереметьєв повідомляв до Москви з Києва, що «найбільше Юраско Хмельницький Дорошенка намовляє... в підданстві у турського царя і в послушанні кримського хана»[9]. Отже, з цього часу можна говорити про відновлення активної «світської» діяльності колишнього гетьмана.

Через кілька місяців Ю. Хмельницький порвав з Дорошенком і перейшов на бік його противника М. Ханенка. Тепер він уже «налаштовував Ханенка проти Дорошенка, який прийняв бусурманську протекцію начебто з-за прихильності до короля польського...»[10]. У середині жовтня 1668 р. Ю. Хмельницький був захоплений у полон підрозділом турецького чауша, що допомагав Дорошенку в битві з військами Ханенка під Стеблевим. Деякий час він перебував у Кальницькій в'язниці під охороною татар, після чого його, очевидно, відвезли спочатку до Криму, а потім до Туреччини.

Саме про цей час ідеться у бувальщині, а можливо, й легенді про спробу сміливої втечі Хмельниченка з Семи Веж – турецького замку-фортеці у Стамбулі. Цю, незнану до цього часу серед української громадськості історію записав у першій половині XIX ст. відомий польський дослідник Л. Рогальський і подав в одній із своїх книг, присвяченій історії королівства Яна III Собеського. Отже, цитуємо оригінальний запис: «Побачивши в порту кілька французьких кораблів, Юрій Хмельницький хотів вплав добратися до них і з цією метою виліз через вікно фортеці. Мотузка обірвалася, він

упав, але встав і переліз через високий мур, після чого знову впав. Залитий кров'ю й виснажений, він був схоплений, караний киями, прикутий до стіни в'язниці й кілька років перебував у такому стані...». Отже, якщо вірити цьому свідченню, то не таким уже безвільним і слабохарактерним був молодший син гетьмана Богдана Великого. Адже не кожен міг зважитися на таку сміливу втечу з полону.

П. Дорошенко намагався викупити Хмельниченка за посередництвом татар, але ті не погодилися це зробити з огляду на султанські плани щодо кандидатури правителя України. І справді — весною-влітку 1670 р. до походу на українські землі готувалися війська Буджацької і Ногайської орд під керівництвом силістрійського паші, щоб «змістити Дорошенка і поставити Хмельниченка; бо Юрась просив Цезаря Турецького про Гетьманство, обіцяючи йому якнайшвидше припровадити всіх козаків, як ребеліянтів, так і вірних з цілою Україною»[11]. Водночас турки продовжували тримати в почесному полоні не тільки Ю. Хмельниченка, а, як стверджував великий коронний гетьман Я. Собеський, ще «кільканадцять від козаків витребували претендентів»[12]. Припускаємо, що поряд з кандидатурою сина Б. Хмельницького основними претендентами на гетьманську посаду були й інші родичі Богдана — Павло та Іван Яненки-Хмельницькі, а також, можливо, Павло Тетеря (він теж мав родинні зв'язки з Хмельницькими), який не випадково у цей час втік з Варшави до Стамбула і, мабуть, домагався права на булаву.

Вже восени 1670 р. в Україні ходила чутка про призначення Ю. Хмельницького гетьманом від імені турецького султана. Про це, зокрема, писав священик з Переволочної Г. Мужиловський[13]. Такий поголос, на нашу думку, був спричинений тим, що майже 60-тисячне татарське військо разом з 10-тисячним яничарським підрозділом у вересні увійшло до України й розпочало боротьбу з Дорошенком задля його зміщення з гетьманської посади і «посадження» на неї Хмельниченка, який перебував в обозі турецько-татарської армії. На початку наступного року ця кампанія закінчилася поразкою, а тому екс-гетьман і невдалий претендент повертається до Стамбула, де й перебуває до кінця 1675 р.

На початку 1676 р., відразу ж після отримання звістки про бажання П. Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мегмед IV надав Ю. Хмельницькому титул «князя малоруської України і вождя Війська Запорозького» (в інших документах він також виступав як *«князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького»*, *«князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького»*, *«князь Малоруської України і вождь Війська Запорозького»*, *«князь України»*, *«князь Руський»*, *«князь Малоросійський»*, *«князь Малої Русі»*, *«князь»*)[14]. Як засвідчувала турецька хроніка Рашид-Ефенді, Хмельницький «був запрошений до великого візира, убраний оксамитовим ковпаком і шубою, під-

шитою соболями»[15]. Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка і письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Слід відзначити, що печатка Ю. Хмельницького значно відрізнялася від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалася постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом і надпис навколо – «Печать князівства Малоруського»[16]. Згідно з повідомленнями польського резидента у Стамбулі С. Процького, там був трохи інший напис: «Юрій Хмельницький Князь удільний Руський»[17]. Згодом вона невідомим чином перейшла до І. Самойловича, а той її «при собі затримав, не відсилаючи до В. Г. (великого государя.– *Т. Ч.*), на якій погоня і князівство Малоруське зображено»[18].

13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький, перебуваючи в Адріанополі, видав універсал, в якому закликав усі стани українського суспільства підкоритися його владі[19]. Цей документ на Правобережну Україну мав відвезти призначений Хмельницьким колишній соратник Б. Хмельницького наказний гетьман Є. Астаматій (Євстафій Гиковський, Остаматенко, Стоматенко)[20].

Прибувши на Правобережжя, Астаматій розпочав організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Він також видав універсали від свого імені, де «по Горинь і Димер Україну описав, обидва Костантинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув»[21]. Весною 1677 р. Хмельницький призначив свого писаря Григорія (?) полковником у Могилівський полк, старшим над Корсунським полком був назначений Коваленко. У цей час польські урядовці намагалися не допустити наказного гетьмана Астаматія у Немирів, який він хотів зробити резиденцією для Ю. Хмельницького і столицею Українського князівства.

На початку квітня того ж року Ю. Хмельницький, пояснюючи свій перехід на бік турецького султана, пише до кошового отамана Івана Сірка та запорозького товариства: «...Благодатію и человеколюбієм того ж Спаса нашого Ісуса Христа, Ему ж возможна, нищего *посадити со князя*, смиренного ж вознести, а силнего низложити. Ведомо милостям вашим, как славния памяти отец наш (Богдан Хмельницький.– *Т. Ч.*) не за иное что ревнуя к милой отчизне нашей, толко за права, за волности, Божіим повеленіем на брань поволил, *и коль многие монархи склоняясь искали дружбы; равно и аз тем путем шествуя и радея крепко о святом покое*, о целости милой отчизны нашей, дабы цвела в Божыих церквах и вере святой... Удоволил (Мегмед.– *Т. Ч.*) меня своею милостию и *княжеством нашим Малоросійским укрепил*, в чем, как склонитеся, узнаете»[22]. Окрім того, князь від імені турецького султана пропонував Сіркові

разом з усіма запорожцями перейти до нього та визнати зверхність монарха Османської імперії.

Одним з перших дипломатичних кроків «Великого» посольства Речі Посполитої на польсько-турецьких переговорах 1677–1678 рр. у Стамбулі було вручення Я. Гінським ноти протесту на призначення сина Б. Хмельницького «Dux Cosacorum»[23]. У квітні 1677 р. у новинах з російської столиці повідомляли: *«Хмельницький піддався султану, який дав йому титул Dux в Україні»*[24]. А наступного місяця коронний підканцлер Вармінський у секретній інструкції до польського посла в Москві наказував, щоб він у разі звернення Хмельницького до царя вимагав, аби той *«не вживав титулу princeps Sarmatiae»*[25].

Незабаром, 29 червня 1677 р., Ю. Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. Турецьке керівництво, бажаючи скористатися відомим прізвищем, розсилає від імені Хмельницького універсали, де відзначалося, що населення має підкорятися султану і його намісника, а також «жити спокійно, не побоюючись татарських набігів»[26]. На початку серпня турецьке військо підійшло і стало табором під стінами Чигирина. Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи брали козаки Хмельницького участь в облозі, невідомо — знаємо лише, що український князь у цей час звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном.

Військовий похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші і, особливо, Ю. Хмельницького. «Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскера, хіба я винен, що козаки не дотримують слова»[27],— так описували відступ з України Хмельницького та його нечисленних прибічників очевидці тих подій. Крім того, повідомлялось, що «турецький» гетьман перебуває під постійним наглядом у своїх господарів і не може приймати самостійних рішень. Немирівський староста С. Куницький, згідно з повідомленнями своїх розвідників в оточенні Ю. Хмельницького, свідчив про те, що останній у цей час говорив: «Краще мені в неволі сидіти, ніж у пустелі жити, тому що вся Україна розорена»[28].

Більш вдалим для Османської імперії був другий чигиринський похід (червень–серпень, 1678), під час якого і розгорнулася основна діяльність правителя Українського князівства. У червні Ю. Хмельницький в листі до Яна III Собеського з табору турецької армії поблизу Бендер писав: «Мій найясніший і найсильніший Король Польський! Вітаю з багаторічним пануванням на королівстві польськім... Притому з волі і наказу НіН (найвищого і найяснішого.— *Т. Ч.*) Цезаря Турецького присилаємо через нашого пана, полковника Брацлавського Губаря, наші прохання до Вашого маєстату, бо з волі

Бога Всемогутнього і Трійці Святої були постановлені пакти під Журавном між поляками і турками, тому і посилаю, щоб виконували... Щоб з Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Полк Кальницький нам належить... крім Паволочі і Білої Церкви. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмінський підписав»[29]. До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бершадський, який перед тим отримав призначення у Брацлавський полк. Представником Хмельницького у Туреччині тимчасово став Є. Астаматій. Султан підтримував ці заходи українського князя і гетьмана, але був дуже незадоволений, отримавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків, Хмельницький мав тільки «старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка, Апостола» з кількома сотнями людей[30].

1 липня полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. У кінці липня загін Ю. Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7 вересня сотні Є. Астаматія й І. Яненка-Хмельницького «вогняними кулями місто (Чигирин.– *Т. Ч.*) і замок запалили»[31]. Перед головним штурмом Чигирина турецьке командування на чолі з візирем Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І. Самойловича, а має намір лише вигнати зі столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Ю. Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя.

23 серпня в універсалі до жителів Канева «руський» князь наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І. Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська[32]. Такий же універсал був відправлений 12 вересня з Ладижина до жителів Черкас і всього населення «задніпровської» України. «...*Освідчуєм, як сьогобічним так і тогобічним обивателям задніпровським і хто тільки зволить під міць* ***князівства Руського*** і владу... пана гетьмана нашого наказного думку свою призичити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці доброчинність»[33] – звертався Ю. Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто. Саме тому владі наказного гетьмана І. Яненка невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошни і Жаботин.

Активізує свою діяльність на землях Східного Поділля інший наказний гетьман від імені українського князя Є. Астаматій, який перед тим виконував дипломатичні завдання свого зверхника у Стамбулі. Відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, він,

згідно з окремими даними, відмовився визнавати протекцію турецького султана. В зв'язку з цим у жовтні 1678 р. його було власноручно страчено Хмельницьким у Немирові («...Астаматія рукою власною на 40 кавалків розсік»)[34]. У цей же час стратили полковника Вареницю, який перед тим очолював Кальницький полк. На його місце був призначений Г. Негребецький. Найменше постраждав І. Яненко-Хмельницький, якого після повернення з Лівобережжя було лише «оковано» на деякий час. Як дослідив І. Крип'якевич, Хмельниченку радив карати і страчувати своїх найближчих соратників не хто інший, як сам великий візир Османської імперії Кара-Мустафа [35].

Перебуваючи у Немирові, Хмельницький весь час нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всю Брацлавщину. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка затягувала повернення правобережних земель під управління князя-гетьмана. Головним аргументом такої затримки, з точки зору короля, було хибне титулування Ю. Хмельницького («...до Короля ЙМсті Польського незвичайні листи пише.., щоб таких неучтивих листів не писав, тобто щоб королеві не писався приятелем, гетьманом, братом...)»[36]. Зважаючи на протест Яна III Собеського, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому «писати неучтиві листи до польського короля», а також, щоб він не претендував на зайняття Білої Церкви і Паволочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія з розподілу території [37].

У листопаді 1678 р. Ю. Хмельницький ще перебував у Немирові разом з невеликою кількістю козаків (близько 1500 чол.) та однією тисячею татар. За його наказом невеликий загін на чолі з Яненком намагався відвоювати у лівобережного гетьмана Ірклиїв з навколишніми селами, але місцеві козаки зуміли відстояти своє місто й захопити у полон кілька татар, що перебували на службі у Хмельницького [38]. На допиті полонені свідчили, що Юрась збирається зимувати у Немирові, хоча можливо, що наприкінці року Ю. Хмельницький на деякий час був відкликаний до Стамбула. Польський резидент повідомляв з турецької столиці, що у даний період українському гетьману «дуже погано тут, навіть житла не має»[39]. Щоправда, згідно з даними інших джерел, він у цей час перебував у Немирові.

На початку 1679 р. Хмельницький знову видав універсали до жителів українських міст і містечок. 1 лютого він звернувся до міщан і козаків Лукомлі: «...не зичивши руїни місту вашому... нагадуєм, щоб, взявши любов до нас, як пана свого дідичного, з поклоном і вірним підданством одізвалися до нас, поглядаючи на інші міста, які за рішенням своїм, в протекції нашій і ласці батьківській залишаються...»[40]. Це звернення до жителів Лукомлі було підтримане уні-

версалом кримського калги-солтана: «...і нашим словом направляю до прихилення ясновельможному князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому яко дідичові й батькові цієї держави...»[41]. У жовтні правобережний гетьман знову вимагав у Речі Посполитої звільнення від польських військ Паволочі й Білої Церкви, про що свідчить його лист до білоцерківського коменданта[42]. «Грозиться, що ті сторони огнем і мечем знесе»[43],— вже в котрий раз скаржився Ян III Собеський до Стамбула. Разом з тим восени 1678 р. Ю. Хмельницький прийняв у себе львівського єпископа Й. Шумлянського, який за дорученням польського короля обіцяв йому збереження князівського титулу й забезпечення автономних прав для України у тому разі коли б Юрась прийняв протекцію Речі Посполитої[44]. Але гетьман ще довго пам'ятав участь поляків у його «самовідреченні» від гетьманської посади в 1663 р. та часи ув'язнення з наказу короля у Марієнбурзі. «Краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке»[45],— говорив він з цього приводу. І залишався вірним султанові.

Отримавши значну військову допомогу від татар, Ю. Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втекли або були «зігнані» І. Самойловичем на Лівобережну Україну. Ще на початку січня наказний гетьман І. Яненко, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під чернігівських Козельця і Носівки до Корсуня. 26 січня війська Ю. Хмельницького разом із загонами Білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнин, Городище, Горошино, після чого Хмельницький наказав перегнати їхніх жителів у Чигирин та Жаботин. Відділи І. Яненка оволоділи Пісками, Яблуневим, Золотоношею, але на початку лютого були розбиті під Лубнами.

Побоюючись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, І. Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте похід українського князя і правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Протягом 1679 р. з Немирова на Лівобережжя ним висилалися лише окремі загони для переселення людей і «підпалення лівобережних українських містечок»[46]. Під час однієї такої операції до польського короля втік І. Яненко, очевидно, відчуваючи неминучу поразку турецьких планів і згадуючи кривду від Ю. Хмельницького, коли той без важливих підстав прикував його у кайданах до гармати[47]. У липні гетьман вже вкотре відсилає до монарха Речі Посполитої посольство з вимогами дотримуватися Журавненського договору[48].

На жаль, досить обмеженою є джерельна база про діяльність Ю. Хмельницького протягом 1680—1681 рр. Відомо, що у квітні 1680 р. він знову вимагав від коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також погрожував польському королеві війною[49]. Польський дослідник К. Малішевський віднайшов в архівосховищі міста Торуня

три листи князя Хмельницького до Яна III Собеського, один з яких датувався 20 лютого 1680 р. і був відправлений з Немирова [50]. У ньому, зокрема, відзначалося: «...як з Королем ЙМ Паном Милостивим приятелем і сусідом стараюся і буду за Божою поміччю, аби між нами мир і згода продовжувалася, так на майбутнє раду добру подаю, аби король не тільки в Білій Церкві християн не страчував, але щоб сам з усім народом польським за Віслу відійшов, як кукіль і полова від пшениці з вітром і димом і порохом з Русі вивіявся...» [51]. Отже, як бачимо, Хмельницький все ж таки не прислухався ні до численних протестів польського уряду, ні до заборон турецького султана не посилати до короля «неучтиві» листи й продовжував (як колись його знаменитий батько, а потім і гетьман П. Дорошенко) домагатися виведення військ Речі Посполитої аж «за Віслу».

У червні 1680 р. на службу до Речі Посполитої перейшли дві волоські хоругви, що перед тим перебували у підпорядкуванні гетьмана [52]. Однак на допомогу йому поспішали Кримська та Білгородська орди, що йшли «на злуку з Хмельницьким до Чигирина» [53]. Очевидно, що протягом року (літо 1680 – літо 1681) Хмельниченко перебував у зруйнованому Чигирині. 9 червня 1681 р. місцеві жителі повідомляли, що у Немирові управляв «намісник» Хмельницького Таращенко (Тарасенко), який у цей час затримав якогось польського капітана [54].

На початку червня 1681 р. у результаті не дуже вдалого князювання Хмельницького відкликали до Туреччини. Можливо, що по дорозі до Стамбула він помер чи був страчений, хоча існує кілька версій його смерті. Свідчення С. Величка про повернення Хмельницького на Правобережну Україну у 1685 р. не підтверджуються документальними джерелами [55]. Після Ю. Хмельницького з політичної арени зникають й інститути Руського князівства. Хоча, по суті, вони були уособлені лише у титулуванні його правителя. Всі інші державно-політичні установи цього «напівкнязівства» дублювали вже усталені перед тим інституції Українського гетьманату.

У цей час геополітичні інтереси Туреччини полягали в тому, щоб ослабити міжнародні позиції урядів Польщі та Росії і не давати їм змоги виступити «єдиним фронтом» проти османських планів завоювання європейського регіону. Задля цього Мегмеду IV необхідно було стабілізувати політичну ситуацію на Правобережній Україні, якій відводилася роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Саме тому Порта, «помилившись» із П. Дорошенком, звернулася до призабутої ідеї створення Українського князівства на чолі з сином Б. Хмельницького Юрієм, яке було б у повній васальній залежності від султана. Це збіглося із прагненнями частини козацької старшини, яка не бажала визнавати протекцію ні польського, ні російського монархів та хотіла зберегти власні державні інтереси. Тому для неї залишався

тільки один шлях — визнати владу Османської імперії та Кримського ханства. Однак вже вкотре турецький напрямок зовнішньополітичної орієнтації козацької старшини не спрацював. А Юрію Хмельницькому так і не вдалося втілити у життя основну мету свого видатного батька — зробити Україну вільною.

---

[1] *Липинський В.* Твори.— Т. 3.— Філадельфія, 1980.— С. 251; *Верба І. В.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII—XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.— К., 1991.— С. 79—85; *Смолій В.* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво.— К., 1998.— С. 9—25; *Степанков В. С.* Ідея Української держави і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648—1660) // Польсько-українські студії.— Вип. 1.— К., 1992.— С. 78—79; *Його ж.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) // Укр. істор. журн.— 1995.— № 4.— С. 14—33; *Його ж.* Богдан Хмельницький // Історія в особах: Козаччина.— К., 2000.— С. 37—38; *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць.— К., 1995.— С. 25—39.

[2] *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji. 1674—1679.— Wrocław, 1976.— S. 12.

[3] *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699.— Warszawa, 1994.— S. 133—208; *Наумов Е. Н.* Юго-Восточная Европа // История Европы.— Т. 3.— Москва, 1993.— С. 260; *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) — К., 1996.— С. 35—41.

[4] *Колодзейчик Д.* Кам'янецький еялат: турецькі джерела до історії Поділля 1672—1699 рр. // Український археографічний щорічник.— Вип. 1.— Т. 4.— К., 1992.— С. 114.

[5] Там само.

[6] Акты ЮЗР.— Т. XII.— С. 751—752.

[7] Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących.— Warszawa, 1825.— T. 2.— S. 123.

[8] Акти ЮЗР.— Т. VII.— С. 31.

[9] Там само.— С. 59.

[10] Acta historica.— Vol. 1.— Cz. 1.— S. 492.

[11] Оссол.— № 245, арк. 498.

[12] Acta historica.— Vol. 1.— Cz. 2.— S. 493—494.

[13] Акти ЮЗР.— Т. IX.— С. 265—266.

[14] Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — АЗР).— Санкт-Петербург, 1853.— Т. V.— С. 152, 156, 157; АГАД.— АР, від. II, № 1657; Музей національний ім. кн. Чарторийських у Кракові, Відділ рукописів (далі — Чарт.) — Теки Нарушевича (далі — ТН).— Од. зб. 175, № 10, арк. 97; № 12, арк. 103—104.

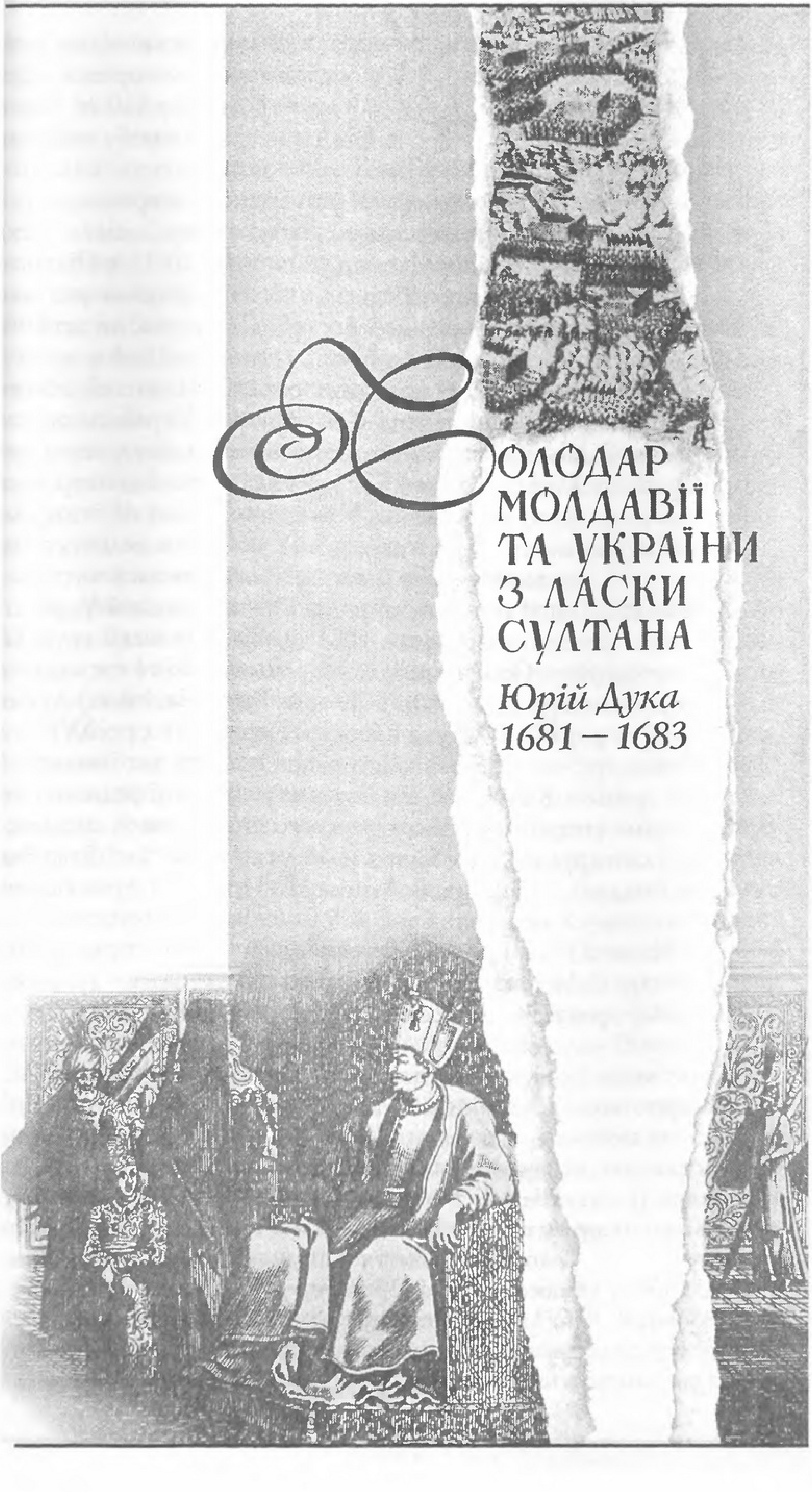
[15] Collectanea z dziejopisów tureckich...— S. 124.

[16] *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chmielniczenko (Kniąze kozacki). 1640—1679.— Poznań, 1919.— S. 124.

[17] Чарт.— Од. зб. 175, № 10, арк. 97—98.

[18] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории.— Москва, 1858.— Т. 1.— С. 304.

[19] Бібліотека Польської Академії Наук Курніку (далі – Курн.) – № 387, арк. 8: Чарт.– ТН.– Од. зб. 175, № 12, арк. 103–104.
[20] *Крип'якевич І.* Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. // Україна.– Кн. IV.– 1928.– С. 6–11.
[21] Źródła do poselstwa Jana Gninskiego do Turcyi w latach 1677–1678.– Warszawa, 1907.– S. 10.
[22] Акты ЮЗР.– Т. XIII.– С. 106–107.
[23] Źródła do poselstwa Jana Gninskiego... – S. 297.
[24] Чарт.– Од. зб. 421, № 103, арк. 413.
[25] Źródła do poselstwa Jana Gninskiego... – S. 206.
[26] РДАДА.– Ф. 210, оп. 12, № 958, арк. 613–619; *Заруба В. Н.* Украинское казацкое войско в борьбе с турецкой агрессией (последняя четверть XVII в.).– Харьков, 1993.– С. 34.
[27] Źródła do poselstwa Jana Gninskiego... – S. 246.
[28] Акты ЮЗР.– Т. XIII.– С. 210.
[29] АГАД.– Ф. Архів Радзивіллів (далі – АР), від II, № 1657.
[30] Źródła do poselstwa Jana Gninskiego... – S. 364.
[31] Ibid.– S. 370.
[32] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники... – Т. 1.– С. 276.
[33] АЗР.– Т. 5.– С. 151–152.
[34] Źródła do poselstwa Jana Gninskiego... – S. 187.
[35] *Крип'якевич І.* Вказ. праця.– С. 11.
[36] Źródła do poselstwa Jana Gninskiego... – S. 403.
[37] АГАД.– Ф. Архів Замойських (далі – АЗ), № 3037, арк. 327–328.
[38] Акты ЮЗР.– Т. XIII.– С. 729–730.
[39] Чарт.– ТН, Од. зб. 176, № 140, арк. 611.
[40] АЗР.– Т. 5.– С. 156–157; *Rawita-Gawronski F.* Op. cit.– S. 137.
[41] АЗР.– Т. 5.– С. 157.
[42] Чарт.– Од. зб. 177, арк. 953–954.
[43] АГАД.– Ф. АЗ, № 3053, арк. 270–271; Чарт.– ТН, од. зб. 177, арк. 953–954.
[44] *Замысловский Е. Е.* Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича.– Санкт-Петербург, 1888.– С. 37.
[45] Acta historica.– Vol. 1.– Cz. 1.– S. 456.
[46] РДАДА.– Ф. 229, оп. 13, № 93, арк. 49.
[47] *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji... – S. 205.
[48] Чарт.– Од. зб. 177, № 95, арк. 627.
[49] АГАД.– Ф. АР, від. II, кн. 15, № 109.
[50] *Maliszewski K.* Problematyka turecka w polskich gazetach pisanych w czasach panowania Jana III Sobieskiego // Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego.– Wrocław, 1984.– S. 97–109.
[51] Цит. за: *Maliszewski K.* Problematyka turecka... – С. 102.
[52] Documente privitore la istoria Romanilor.– Supl. II.– Vol. 2.– Paris–Bucurešti, 1900.– S. 129.
[53] АЗР.– Т. V.– С. 160.
[54] Бібліотека Ягеллонського університету в Кракові, Відділ рукописів (далі – Ягеллон.).– № 1151, арк. 76; Dokumente privitore... – Vol. 2.– S. 132.
[55] *Величко С.* Літопис.– К., 1991.– Т. 2.– С. 302; *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись.– Львов, 1874.– Т. 1.– С. 576; *Антонович В., Бец В.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах.– К., 1883.– С. 34.

Володар Молдавії та України з ласки султана

Юрій Дука
1681 – 1683

Українсько-молдавські відносини сягають своїм корінням ще у другу половину XVI ст., коли в 1563 р. невдалу спробу зайняти трон молдавського господаря здійснив прикордонний український староста, князь Дмитро Вишневецький. Через півтора десятиліття, у 1577 р., інший козацький провідник Іван Підкова («Волошенин», «Вода»), якого підтримала частина опозиційного молдавського боярства, на деякий час зумів здобути найвищу державну посаду в Молдавському князівстві. На інший, більш якісний рівень, стосунки між Українською та Молдавською державами вийшли вже у середині XVII ст. Тоді, в 1650 р., був укладений договір між гетьманом Б. Хмельницьким і господарем В. Лупулом [1]. Разом з тим недостатньо вивченим до цього часу залишається питання про гетьманування на Правобережній Україні протягом 1681–1683 рр. з ласки султана Османської імперії молдавського господаря Юрія (Георге, Григорія, Іоана) Дуки.

Ю. Дука народився десь у 20-х рр. XVII ст. Згідно з «Історією Оттоманської імперії» Кантеміра, він походив з грецької родини, що переїхала до Молдавського князівства із західних румунських земель й оселилася в Яссах [2]. За доби господаря В. Лупула (1634–1653) Дука дістав боярський титул. У 1665 р. він «при допомозі грошей і друзів» [3] уперше став господарем Молдавського князівства, однак уже наступного року був зміщений з цієї посади. Після цього Дука відправився до Стамбула, де шукав захисту й допомоги в турецького султана Мегмеда IV. Завдяки військовій підтримці останнього він знову здобув господарство й володарював у Молдавському князівстві з 1668 до 1672 р.

Під час свого другого правління Ю. Дука підтримував тісні стосунки з гетьманом П. Дорошенком [4]. У момент відбиття нападу польських військ Яна Собеського на Правобережну Україну, у вересні 1671 р., окремі підрозділи господаря допомагали цьому українському гетьману та подільському полковнику Є. Гоголю обороняти Могилів.

Не втримавши місто, частина козацьких військ на чолі з Гоголем та К. Мігалевським разом з підрозділами Ю. Дуки відійшли на територію Молдавського князівства, де певний час утримувалися за рахунок господаря [5]. Але наприкінці турецько-польської війни 1667–1672 рр., яка велася за право володіння Правобережною Україною, Дука не надіслав султану необхідної кількості військових підрозділів. Саме тому він знову був позбавлений посади. Хоча наприкінці 1673 р. з допомогою сілістрійського баші Дука стає вже господарем сусіднього Волоського князівства.

Втретє бачимо Ю. Дуку володарем Молдавського князівства протягом 1678–1684 рр. Саме цей період діяльності молдавського господаря стає найпродуктивнішим у його біографії, і не лише з огляду на його активне посередництво у турецько-польських і турецько-російських переговорах. Річ у тім, що одночасно з виконанням обов'язків господаря Молдавії він стає гетьманом Правобережної України і протягом майже трьох років на посаді найвищого урядовця цієї частини Українського гетьманату здійснює ряд заходів, які значно вплинули на її подальшу долю.

Як уже відзначалося вище, з ситуацією в Україні та навколо неї Ю. Дука був ознайомлений ще задовго до початку свого гетьманування – з 1671 р. А влітку 1675 р. Дука (вже перебуваючи на посаді господаря Волоського князівства) допомагав туркам збудувати міст через Дністер поблизу Хотина [6]. У жовтні 1676 р. у м. Журавно на Львівщині під час засідання спільної польсько-турецької комісії, яка мала випрацювати проект майбутнього договору, волоський господар Дука вперше виступив посередником у мирних переговорах між Османською імперією й Річчю Посполитою. Перед тим, у березні того ж року, польський король Ян III Собеський звернувся до Дуки з проханням прийняти свого посла Яна Карвовського, який прибув передати королівський лист Ібрагім-паші. Останній очолював турецьку армію, що мала вирушати в черговий похід проти Польщі. Карвовський одержав завдання запропонувати турецькому представникові попередні умови перемир'я між Річчю Посполитою й Османською імперією [7]. Після майже чотирирічної війни та великих битв під Хотином (1673) і Журавном (1676) ворогуючі сторони були вкрай знесилені, однак не бажали ухвалювати якогось компромісного рішення. Однак у мирі між цими державами, з огляду на різні причини, була зацікавлена Франція. Саме завдяки її впливу волоський господар, а також трансільванський князь намагалися примирити султана з королем [8].

Отже, на початку червня 1676 р. Дука прийняв у себе відомого польського дипломата, подольського чашника Я. Карвовського. Зважаючи на те, що війська Ібрагім-паші досить швидко просувалися до кордонів Речі Посполитої, господар мав заявити великому візирю

Османської імперії про необхідність віддання наказу татарським ордам «не дражнити» польські війська. Окрім того, він повинен був вимагати обміну спеціальними заручниками з обох сторін, які б гарантували безпеку проведення переговорів [9]. Очевидно, що Ю. Дука добре справлявся з виконанням посередницької місії, адже невдовзі до нього надійшов лист з подякою від короля Яна III Собеського [10].

Однак турецька сторона не бажала прислухатися до мирних пропозицій Польщі. У липні війська Ібрагім-паші об'єдналися з численними турецькими ордами під Цецорою (всього близько 40 тис. чол.), а в серпні того ж року вони вже перебували на західноукраїнських землях поблизу Журавно, де їх стримувала 20-тисячна польська армія.

Під час військового протистояння 13 вересня 1676 р. на раді польського сенату в Жовкві було вирішено надіслати комісарів для ведення безпосередніх переговорів з Ібрагім-пашею. Для польських дипломатів це було нелегке завдання, адже військова ситуація складалася не на користь Яна III Собеського. Тим паче, що комісари мали вимагати повернення всієї території Правобережної України за винятком Кам'янця-Подільського з навколишніми землями. Не дивно, що такі пропозиції польської сторони були відхилені турками, а переговори швидко зайшли в глухий кут.

Ю. Дука в цей час перебував в обозі турецької армії. Зважаючи на його попередній досвід у польсько-турецьких переговорах, великий візир Ібрагім-паша запропонував йому знову стати посередником, але тепер уже з турецького боку. Після закінчення першої сесії спільної комісії Дука виступив з промовою перед польськими дипломатами, намагаючись переконати їх у правомірності завоювання турецьким султаном правобережних земель України. Очевидно, що він знайшов переконливі аргументи, адже поляки змирилися з присутністю турків у Кам'янці, а також погодилися на перехід під владу Османської імперії Західного Поділля з кордонами по річках Збруч і Мукша та Медоборі [11].

Разом з тим комісари відмовлялися обговорювати озвучені волоським господарем претензії Мегмеда IV на всю територію Правобережжя до повідомлення про них своєму королю. Усвідомлення значної переваги військових сил Туреччини змусило Яна III Собеського 17 жовтня 1676 р. підписати т. з. Журавненський договір. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана.

У результаті цих подій Ю. Дука здобув собі лаври непересічного дипломата, адже саме за його сприяння була припинена чотирилітня польсько-турецька війна. І хоча більшість статей Журавненського договору в наступні роки не виконувалася польською стороною —

варшавський сейм відмовився ратифікувати його положення, а султан у 1678 р. під час його затвердження змінив окремі статті договору — міжнародно-юридичне право на володіння більшою частиною Правобережжя майже чверть віку, до 1699 р., належало Османській імперії.

Маємо відомості про те, що в 1677 та 1678 рр. Дука на чолі військ свого князівства брав участь у походах турецької армії на тогочасну столицю козацької України — Чигирин. Це засвідчував молдавський літопис Й. Некульчі [12] та М. Костіна [13], а також згадки послів Польщі в Туреччині Я. Гнінського* та С. Процького. Зокрема, Я. Гнінський відзначав у своєму щоденниковому записі від 27 червня 1677 р.: «Господар Мултянський (інша назва Волоського князівства.— *Т. Ч.*) до сераскера (Ібрагім-паші.— *Т. Ч.*) прийшов, а військо пішло до Тягині, щоб рухатися далі у напрямку Чигирина» [14]. Докладніший опис участі військових підрозділів під керівництвом Ю. Дуки залишив інший польський дипломат С. Процький, який супроводжував турецькі війська під час їхнього походу в Україну влітку 1678 р. У своєму «Щоденнику виправи під Чигирин» він згадує, що 30 червня Ю. Дука «...того ж дня після обіду презентувався візиреві (Кара-Мустафі.— *Т. Ч.*) у чотирьох тисячах. Мав хоругви досить упорядковані, всі зі стрільбою, пістолетами, обмундировані... дві тисячі людей з мушкетами... На хоругвах всіх хрести, а на двох: на одній — св. Юрій, на другій — св. Михаїл. Біля кожної хоругви польська музика (котли, сурми, трубачі), а за самим Господарем турецька музика» [15]. Також маємо невеликий опис самого Дуки та його оточення: «...сам сидів на коні дуже красивім; шість ординарців коло нього в пурпурових жупанах із золотими пасами» [16]. Процький не залишив свідчень про конкретні бойові дії господарських військ на території України, а лише зазначив, що в липні дві тисячі мультян мали добувати кожен день воду для турків, і що 15 жовтня Дука покинув турецьку армію [17].

Заручившись підтримкою турецького султана та набувши значний міжнародний авторитет, Ю. Дука у 1678 р. знову обійняв посаду господаря Молдавського князівства. Зважаючи на особливе геостратегічне положення своєї країни, він намагався проводити гнучку зовнішньополітичну діяльність, що полягала (вже вкотре!) у посередництві між могутніми державами Центрально-Східної та Південно-Східної Європи — Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою. Цього разу Ю. Дука запропонував свої дипломатичні послуги для замирення Росії й Туреччини, які від 1677 р. перебували у стані війни.

* Під час перебування у молдавському м. Ясси Я. Гнінський в червні 1677 р. також згадував: «Гарні два монастирі над містом нещодавно господарем... Дукою збудовані» (*Źródła do poselstwa Jana Gninskiego...— S. 13*).

22 листопада 1678 р. відомий молдавський культурний і церковний діяч М. Спафарій під час перебування у Москві звернувся з листом до своїх племінників Івана й Степана в Молдавію, в якому підняв питання про можливу участь князівства як посередника в російсько-турецьких переговорах. Ті відразу повідомили про таку цікаву пропозицію Дуку. Розуміючи, що Спафарій висловлював бажання офіційних кіл Москви, господар одразу ж вислав до Стамбула свого представника – логофета Мирона Костіна з дорученням дізнатися про наміри султана щодо укладення миру з царем [18]. За результатами поїздки Костін доповів Ю. Дуці про бажання Порти, знесиленої Чигиринськими походами в Україну, розпочати переговорний процес з Росією. Цю інформацію Дука передав до Москви, і вже навесні 1679 р. до Молдавії прибув російський посол В. Даудов.

У розмові з послом Ю. Дука розповів про відсутність серед правлячої верхівки Туреччини одностайної думки стосовно відносин з Московською державою. З одного боку, як зазначав Дука, султан виступає за продовження війни, з іншого – існувала думка великого візира, муфтія та окремих полків про необхідність припинення військових дій і укладення миру [19]. Окрім того, господар повідомив посла про те, що султан Мегмед IV незадовго до приїзду В. Даудова збирався відрядити до Москви посланця з вимогою до царя відступити йому всю територію Українського гетьманату («якою володів Богдан Хмельницький»), але згодом відмінив цю місію. Натомість він наказав Ю. Дуці направити до Москви своїх дипломатів, які мали обговорити з царем питання про відхід України під зверхність Османської імперії [20].

Дука відразу ж розгорнув активну діяльність, що була спрямована на виконання важливого наказу свого протектора. 23 березня 1679 р. він написав листа до московського царя Федора Олексійовича з пропозицією прийняти свого посла І. Білевича [21], а вже 5 травня того зустріли у Посольському приказі Московської держави. Головною метою посольства було, як засвідчував сам Білевич, «...те, що господар його, бачачи між царською Величністю і Султаном Турським війну і кровопролиття і полон, задумав, щоб тую війну припинити і помирити» [22]. Тим часом, основним завданням, яке ставили перед молдавським послом султан і господар, було «просити України і Києва» [23]. Саме такий запис залишили в посольських книгах московські дяки, а тому не можемо погодитися з твердженнями М. Смирнова та З. Вуйцика про те, що Туреччина вустами І. Білевича вимагала встановлення кордону між Москвою й Портою по Дніпру, а також давала згоду на відступлення Києва росіянам [24]. Останнє було ініціативою молдавського господаря, який, на нашу думку, вів подвійну гру. З одного боку, за дорученням султана він мав вимагати всієї території України, а з іншого – заявляв, що за

умови визнання його московським царем повноправним посередником (а не представником султана), він домагатиметься відмови Туреччини від її бажання володіти Україною. Очевидно, слід погодитися з молдавським істориком І. Єремією, який стверджував, що така позиція молдавської сторони під час місії Білевича визначалася тим, що «боярство... переслідувало мету мати Росію за гаранта автономії країни в системі Османської імперії»[25].

Після прийому в царя І. Білевич 12 травня 1679 р. одержав від нього грамоту, в якій, зокрема, відзначалося: «...і тобі б, Дуці воєводі, по цій нашій Царської Величності грамоті відати і по бажанню своєму між нами, великими государями, про дружбу і любов домовлятися. А захоче з нами Султан Турський бути в справжній дружбі і любові і тобі про те до нас... писати без промовчання»[26]. Таким чином, Москва погодилася на посередницьку роль Ю. Дуки в турецько-російських переговорах. Одночасно з Білевичем до Молдавії вирушив український посол Л. Уманський, який за наказом царя і дорученням гетьмана І. Самойловича мав зустрітися з молдавським господарем і погодити деякі питання московсько-молдавських та українсько-молдавських стосунків. У липні 1679 р. Уманський звітував до Малоросійського приказу про свої розмови з Дукою. Той настійливо радив царю і лівобережному гетьману йти «війною... у Волоську землю та турків, нічого не боячися, а відпору їм дати буде нікому»[27]. Окрім того, Дука передав через Уманського два особистих листи до І. Самойловича, датованих 19 червнем 1679 р. У них він висловлював надію на встановлення миру між Османською імперією та Московською державою, а також прохав гетьмана надіслати до Молдавії ікони для православного монастиря в Четецує[28]. 22 червня Дука надіслав лист до Самойловича з проханням відрядити козацькі війська для зайняття Немирова, який не оборонявся турками[29].

З українським послом Л. Уманським, після виконання тим дипломатичної місії, до Батурина приїхав також спеціальний представник молдавського господаря Г. Корецький. Він повідомив Самойловича про спроби турків побудувати кілька фортець на Дніпрі, а також про надання султану півтори тисячі чоловік та семисот возів з Молдавії.

У другій половині серпня Ю. Дука, виконуючи султанський наказ, знову відрядив до Москви І. Білевича. Дорогою до Росії той на деякий час зупинився в гетьманській столиці, де мав розмову з Самойловичем і передав йому лист від молдавського гетьмана А. Бухуша з проханням до українського правителя посприяти в справі укладення миру між Москвою та Стамбулом[30]. Лівобережний гетьман прислухався до порад молдавських сусідів і вручив Білевичу лист до царя, в якому рекомендував останньому якнайшвидше замиритися з султаном[31].

Щоб пересвідчитися в щирості намірів господаря Дуки, І. Самойлович ще навесні 1679 р. надіслав до Молдавії свого розвідника А. Лук'янова, який був за походженням молдаванином і служив козаком компанійського полку. Той у червні того ж року повідомив до Посольського приказу, що Ю. Дука одержав завдання від султана відрядити до Росії своїх послів з вимогою, «щоб царська величність уступив (Україну.– *Т. Ч.*) по Дніпру, а він, воєвода, може те у султана вчинити, що по його проханню султан до миру згоден» [32]. Погоджуємося з висловленими І. Єремією міркуваннями про те, що повідомлення А. Лук'янова мало певний вплив як на характер зустрічі другого молдавського посольства, так і на ставлення московського уряду до посередницьких функцій Ю. Дуки [33].

В інструкції, наданій І. Білевичу для переговорів у Москві, господар Дука висловив своє бачення проблеми міжнародно-правового становища Українського гетьманату. «Україна, яка стала причиною усіх тих бід (війн між Польщею, Туреччиною і Росією.– *Т. Ч.*), від правління того, якому випало тоді володіти нею (П. Дорошенку.– *Т. Ч.*), і привів добровільно і піддався в підданство під велике царство турське, і прийняв бунчук і інші клейноди, і для того Україну нині Турське царство ніякими мірами покинути не може, тому що і поляки, які володіли дідично Україною, коли прийшли в договори з султаном між іншими договорами, коли дійшло до України, була вона в підданстві під солтаном, залишили і поляки так, щоб під ними же була» [34] – відзначав Дука, згадуючи про те, що, згідно з Бучацьким договором 1672 р. і Журавненським перемир'ям 1676 р. між Польщею й Туреччиною, Правобережна Україна відійшла в управління П. Дорошенка під протекцією Порти. Далі висловлювалось бажання, щоб московський цар уклав договір з султаном і «про Україну ніяку біду не вчинив» [35]. Посол Білевич віз із собою також лист Ю. Дуки до Федора Олексійовича, в якому було викладено умови, за яких султан погоджувався укласти мирну угоду з Москвою [36].

Російська сторона не залишила без відповіді це звернення молдаван. Цар написав до гетьмана І. Самойловича листа з проханням допомогти в укладенні російсько-турецького чи російсько-польського договору. У зв'язку з цим 28 жовтня 1679 р. в Батурин зі спеціальною місією прибув дяк Є. Українцев. Варто відзначити, що вже з середини 70-х років український гетьман активно виступав за підписання миру з турецьким султаном [37]. У розмовах правителя Українського гетьманату та московського урядовця порушувалося питання про відправлення українсько-російського військового контингенту до Молдавії. І. Самойлович заперечував можливість такого походу. Він звертав увагу Українцева на велику відстань, яку треба було б подолати військам, а також «тому що Волоська земля а ще християни, но обаче під ігом і послушенством турським, і хоча

на малий час приходом християнських сил і зрадіють, а побачать неприятеля, на християнські війська наступаючі і тоді нехотя будуть неприятелю допомагати... і тоді тим ратним людям вчинять тісноту...»[38]. Одночасно з консультаціями в Україні московський цар відрядив до Криму послів І. Сухотіна та В. Михайлова, які мали запропонувати султану (через кримського хана) встановити кордон між обома володарями по р. Дністру, або, в крайньому разі,— по р. Бугу.

29 листопада І. Білевич виклав у Посольському приказі умови свого господаря. Основною з них була вимога Османської імперії віддати їй Україну в територіальних межах по р. Дніпру (отже — всю Правобережну Україну)[39]. Після цього Білевич повернувся до Молдавії, але не сам, а з московським послом до Стамбула Н. Кудрявцевим. Той віз Мегмеду IV листи, в яких говорилося, що цар згодний на переговори, але лише за посередництвом кримського хана[40]. Таким чином, Ю. Дука усувався від участі в російсько-турецькому переговорному процесі. Однак молдавський господар і надалі був не проти виконувати окремі дипломатичні доручення як московського царя, так і турецького султана. Зокрема, молдавські урядовці привозили листи російського посла Н. Кудрявцева зі Стамбула до Москви та доставляли до цих столиць різні відомості міжнародного характеру[41].

На початку 1680 р. Ю. Дука приймав у себе з високими дипломатичними почестями українського посла О. Турбаловича. Після повернення до України той вручив гетьману І. Самойловичу листи від господаря та інших молдавських урядовців із запевненнями в продовженні дружніх стосунків між обома країнами[42]. Окрім того, Дука запропонував царю та гетьману делегувати своїх послів не в Бахчисарай, а безпосередньо до Стамбула. Але Самойлович відкинув таку пропозицію і переконав царя знову направити послів до Криму[43]. Згодом молдавський господар прийняв у себе гетьманського посла І. Сербина. В липні 1680 р. Дука відрядив до України П. Михайлова, який вів у Батурині переговори з І. Самойловичем та московським стольником М. Головіним[44].

Незважаючи на те, що Ю. Дуку було усунуто від прямого посередництва в російсько-турецьких переговорах, перелічені вище факти переконливо засвідчують великий внесок молдавського господаря в справу укладення 3 січня 1681 р. між Московською державою та Османською імперією т. з. Бахчисарайського миру. Згідно з його положеннями, кордон між обома державами мав проходити по р. Дніпру. Другий пункт договору (московський варіант)* проголошував таке: «...від річки Бог і до пом'янутого рубіжу ріки Дніпра Султановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити і старих козацьких розорених

* Він оголошувався росіянам В. Тяпкіну, Н. Зотову та українцю С. Раковичу ще в січні 1681 р.

міст і містечок не відбудовувати; і з боку Царської Величності перебіжників не приймати і поволить того чинити нікому не веліти і поселення людям своїм ніякого народу на згаданих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими. А які люди нині в тих козацьких містах і містечках і селах живуть, і тих поселень вислати геть і дати їм волю, де захочуть, там і йдуть...»[45]. Таким чином, землі Правобережної України («від Бога до Дніпра») мали залишатися пустими. Але в турецькому варіанті Бахчисарайського договору відзначалося: «...І по сю сторону Дніпра (Правобережжя.— *Т. Ч.*) бути величнішого... государя нашого Салтанової Величності під владою.., а від Києва до Запорожжя, по обидві сторони Дніпра міст і містечок не робити»[46]. У квітні 1682 р. в Стамбулі за присутності російського посла П. Возніцина остаточно був затверджений саме цей варіант, хоча під час ратифікації цього договору султаном у березні 1682 р. окремі пункти були змінені турецькою стороною. Землі Правобережної України (окрім Києва, Трипілля і Стайок) мали відійти під владу Османської імперії. Договір був укладений терміном на 20 років. З турецького боку саме Ю. Дуці довелося впроваджувати його положення на практиці — у червні 1681 р. від імені турецького султана він став гетьманом Правобережної України.

Факт призначення гетьманом однієї з частин України молдавського господаря став доволі цікавим з огляду на тогочасні турецько-російські, українсько-турецькі та українсько-молдавські політичні відносини. Ця подія, що була єдиною у своєму роді (адже як до, так і після 1681 р. королі, султани, царі та хани затверджували або призначали на гетьманській посаді лише українців), переконливо засвідчила можливість національної моделі управління у формі гетьманства та існування державної автономії Правобережної України. Окрім того, діяльність Ю. Дуки на цій посаді протягом 1681—1683 рр. залишається мало висвітленою у вітчизняній та зарубіжній історіографіях. Лише окремі згадки про нього зустрічаємо в працях українських істориків[47]. Певні аспекти гетьманування Ю. Дуки висвітлювали молдавські й румунські науковці[48], а також польські вчені[49].

Зі свідчень сучасників та досліджень істориків довідуємося про те, що Дука був доволі амбітним політиком свого часу. Перебуваючи в різний час господарем Молдавського та Волоського князівств, він планував також стати королем Угорщини та гетьманом усієї України (а не лише її правобережної частини), а українське гетьманство передати в спадок своєму зятю — сину волоського господаря С. Кантакузіо. Своїх двох синів він волів бачити не інакше як господарями Молдавського та Волоського князівств.

На нашу думку, ідея стати володарем Українського гетьманату виникла в Ю. Дуки під час першого Чигиринського походу турецької

армії і сформувалася під впливом таких факторів: участі Дуки як посередника в турецько-польських переговорах 1676 р., де одним з головних було питання про те, хто володітиме козацькою Україною «від Дніпра до Случі»; відмови від гетьманської булави П. Дорошенка та проголошення «князем-гетьманом» слабкого Ю. Хмельницького, у маріонетковості якого Дука переконався під час походів на Чигирин у 1677 та 1678 рр.; присутності в турецькому таборі близько десятка претендентів на гетьманський уряд і потенційної готовності султана вибрати найздібнішого з них; обізнаність із внутрішньополітичною ситуацією в Україні протягом 70-х рр. XVII ст. та налагодження особистих контактів з П. Дорошенком, І. Самойловичем й, очевидно, Ю. Хмельницьким.

Як свідчив молдавський літописець Й. Некульчі, Дука сам домагався в Мегмеда IV можливості управляти правобережною частиною Українського гетьманату [50]. Хоча в інших джерелах нам не вдалося знайти підтвердження цьому факту. Лише С. Величко писав на початку XVIII ст.: «...повідали тоді, що господар Дука купив собі згадану порожню козацьку Україну в турського царя за немалу суму» [51]. З огляду на те, що перед цим Ю. Дука доволі легко міг «купити» в Стамбулі право на володіння придунайськими князівствами*, можемо припустити аналогічний розвиток подій і стосовно України.

Хоч як би там було, але в червні 1681 р. Дука отримав від Мегмеда IV привілей на Правобережну Україну. Очевидець тих подій, боярин О. Балабан, повідомляв у листі від 26 червня до Варшави: «*Вчора затверджено господаря Його Милість на державу, придано йому Україну, щоб під його владою була... Сам господар виїжджає в тих днях до Порти, щоб лицем своїм впасти під ноги цесарські при нової держави одібранні згідно звичаїв Порти*» [52]. Таким чином, султан, спираючись на багатовікові традиції адміністрування імперії в країнах, що їм належали, призначив Ю. Дуку своїм намісником у правобережній частині Українського гетьманату («Україні від Дніпра до Случі»), яка за умовами Бахчисарайського миру відійшла до володінь Османів. У даному випадку можна також говорити про утворення своєрідної українсько-молдавської персональної унії. Адже в особі Дуки об'єднувалася влада над Молдавським князівством та Українським гетьманатом з «правого берега» Дніпра.

23 липня того ж року Ю. Дука прибув до Стамбула. Вже через чотири дні, 28 липня, він зустрівся з великим візирем Кара-Мустафою, а також із султаном Мегмедом IV. Останній вручив господарю «кафтан

* Так, наприклад, у 1672 р., після втрати Молдавського князівства, Ю. Дука заплатив сілістрійському баші (представнику султана у цьому регіоні) 500 торбинок левів, а також дозволив вибрати півтисячі душ ясиру і в результаті цього став господарем Волоського князівства.

на підтвердження господарства волоського і при ньому України великі уряди відібравши...» [53]. Хроніка М. Костіна засвідчує, що Дука отримав у Стамбулі не лише кафтан, а й булаву [54]. З інших джерел знаємо, що, окрім цих атрибутів влади, Дука одержав ще бунчук і шапку [55].

Про те, на яких умовах молдавському господарю віддано Правобережну Україну, засвідчував той самий О. Балабан, зазначаючи, що той мав перед султаном лише обов'язок колонізувати спустошені довголітніми війнами землі та надавати для потреб імперії боєздатне військо й володіти Україною «без жодного трибуту» [56]. Це підтверджував і сам Дука, заявляючи в розмові з московським послом М. Тарасовим, що не вводив ніяких податків на території Правобережжя [57]. Виправдовуючись перед представником царя, Ю. Дука говорив про те, як він хотів, щоб Москва віддала Стамбулу цю частину України і як жалкує, що цього не сталося. А тепер, як заявив новопризначений правобережний гетьман Тарасову, за наказом султана «тую уступку (Правобережжя.— *Т. Ч.*)... відати і оберігати йому, Дуці» [58]. Австрійський дипломатичний представник у Туреччині Г. Крістодо де Кунз у той час повідомляв свого імператора, що Дуку призначили управляти «козацьким краєм» задля того, щоб він заселив спустошені землі та в майбутньому міг надати султану кілька тисяч козаків для участі у військових діях [59].

Одержавши Правобережну Україну з рук турецького султана, Ю. Дука звернувся до традиційних форм управління краєм. Очевидно, вже у вересні 1681 р. він своїм універсалом призначив наказним гетьманом на Правобережжі молдавського боярина, грека за походженням, який добре знав «козацьку мову», Івана Дрешнича (з вітчизняних джерел він більше відомий як Ян або Іван Драгинич, поряд з цим, трапляються й інші прочитання його прізвища — Грединевич, Грединовський) [60]. О. Балабан зазначав, що Ю. Дука мав намір призначити й вислати свого намісника («гетьмана, якого буде розуміти...») до Немирова ще в червні 1681 р. [61] Очевидно, вже у вересні того ж року поблизу цього правобережного міста відбулася козацька рада (про неї згадував у своїй хроніці Й. Некульчі) [62], на якій було обрано запропонованих Дукою та Драгиничем полковників. Керівником Корсунського полку став І. Губар-Бершадський (Губаренко), Черкаського — Вергун, Чигиринського — Уманець, (за іншими даними — Гримбашевський), Білоцерківського — С. Куницький. М. Костомаров у своїй праці навів фрагмент листа І. Драгинича до лівобережного полковника Л. Полуботка: «...маємо врученням від ясновельможного пана воєводи і господаря земель молдавських і земель українських. А то з найвищого дозволу самого цезаря Порти Отоманської, роздав полки на цьому боці Дніпра

окрім київського українським достойним людям, які полковники від нас поставлені, щоб вільно призивали своїх полків людей на ті попелища, звідки вийшли і де родилися, ...рівним чином і Губаренко полк Корсунський врученням має від господаря...»[63]. 30 вересня 1681 р. польський король Ян III Собеський в одному зі своїх листів писав про немирівського старосту С. Куницького: «не знаю, що і робити з тим Куницьким віроломним, який проти пактів (Журавненського перемир'я 1676 р.— *Т. Ч.*) назначений полковником – чи пустити його, чи затримати, чи покарати»[64]. Окрім призначення наказного гетьмана та полковників, Дука почав налагоджувати судову систему на Правобережжі: «суди згідно звичаїв їх встановив, за собою останню залишивши апеляцію»[65]. Це стало ще одним доказом того, що молдавський господар не хотів запроваджувати нові державні інституції в Україні (за молдавським чи турецьким зразком), а лише намагався відновити усталений тут суспільно-політичний устрій у вигляді Війська Запорозького.

Як же відреагував тогочасний міжнародний політикум на нову посаду Ю. Дуки? Гетьман Лівобережної України І. Самойлович у кінці серпня 1681 р. повідомив Москву про те, що господар здобув Правобережжя за наказом султана. Пізніше він постійно відписував московському царю про приїзд Дуки до правобережної частини гетьманату[66]. Цар Федір Олексійович, одержавши від Самойловича звістку про призначення Дуки, одразу ж відрядив до останнього свого посла П. Возніцина, щоб той безпосередньо розпитав у господаря про те, що сталося. Пізніше цар направив до Ю. Дуки лист, в якому вказував на порушення тим умов Бахчисарайського договору[67].

Але найбурхливішу реакцію факт переходу правобережних земель України під владу молдавського господаря викликав у короля Речі Посполитої Яна III Собеського. У своїй інструкції польському послу до Росії від 14 жовтня 1681 р. король наголошував: *«донесли і те* ИЦВ (його царській величності.— *Т. Ч.) же Господар Волоський є в Україні і поселився в Немирові... не так як в пактах є, так за короля Михайла, як теж і в свіжих Журавненських в Стамбулі стверджених* (1678 р.— *Т. Ч.) що* ***Україна козакам належати мала****, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов'янські народи завоювати, а потім і цілу Європу..., коли* ***провінція козакам пактами обіцяна*** *відпадає в інкорпорацію поганської Держави...»*[68] За свідченням папського нунція в Польщі, Туреччина з допомогою молдавського господаря Дуки хотіла заселити Правобережну Україну «найкращим і найхоробрішим європейським народом, загартованим на труди і холод, якого гарту не мають навіть племена азійські»[69]. Очевидно, тут ішлося про реколонізацію українцями правобережних земель, які потерпали внаслідок міждержавних війн середини XVII ст.

Другим кроком Ю. Дуки в ролі «воєводи і господаря землі Молдавської і землі Української» (саме так він підписував у той час листи; такий же напис зустрічаємо і на його гербі)[70] після призначення наказного гетьмана та полковників стали заходи, спрямовані на якнайшвидше заселення Правобережної України. Перебуваючи в Немирові, Дука видав універсали до полковників, козаків та жителів правобережних полків. «...Скоро по відібранню володіння українськими землями відразу старанно почав прикладати сили, щоб спустошена Україна знову квітнула через поселення людей... яким то людям даю свободу на 15 років...»,— говорилося в його зверненні до канівського полковника І. Губаренка від 20 листопада 1681 р.[71] Закличні універсали Дуки, в яких він оголошував «слободи» (землі, на яких могли селитися та працювати селяни й протягом певного часу не сплачувати за це податків чи відробляти якісь повинності) від 5 до 20 років, як відзначав С. Величко, «ходили в народі» протягом 1682—1683 рр.[72] Відомий також універсал Дуки про запровадження вільного поселення на Правобережній Україні від 16 червня 1682 р.[73] Універсали хоч і були адресовані правобережним українцям, але розповсюджувалися також на Лівобережній Україні. Це викликало негативну реакцію її уряду. Однак на гнівні листи І. Самойловича з вимогою не переманювати його підданих Дука відповідав, що він лише допомагав людям повернутися на попереднє місце проживання (більшість населення Правобережжя в результаті «великих згонів», організованих гетьманом Самойловичем у 1679—1680 рр., було переселено на лівий берег Дніпра). Султанський ставленик виправдовував свої дії тим, що, згідно з положеннями Бахчисарайського миру, українці, які раніше проживали на Правобережжі й силою були виведені на Лівобережжя, стали підданими Османської імперії [74].

Окрім того, Ю. Дука був не проти спеціальних операцій щодо зворотного «перегону» лівобережців, які, очевидно, проводилися за ініціативою правобережних полковників і копіювали попередні дії І. Самойловича. На початку 1683 р. чигиринський полковник Уманець організував рейд невеликого загону козаків на Слобожанщину. Вони мали спалити Охтирку, Харків і Лохвицю, а їхнє населення «перегнати» на Правобережжя. Однак цей загін був оточений і захоплений у полон. На допиті чигиринські козаки засвідчили, що Уманець збирався відправити на Лівобережжя з такою місією ще 80 чоловік [75].

Розлючений діями Дуки гетьман І. Самойлович (він, до речі, ще з 1674 р. титулувався не інакше як «гетьман обох сторін Дніпра») налаштував чергове посольство до Москви і в інструкції своїм посланцям від 20 липня 1681 р. вказував, щоб вони передали царю таке: «...що салтан турецький дозволяє, між річками Дніпром і

Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх у тій стороні мати хоче»[76]. Аналізуючи зміни до тексту Бахчисарайського договору, внесені султаном Мегмедом IV під час ратифікації в Стамбулі, Самойлович наголошував, що якщо він не буде відпускати людей на Правобережну Україну, то Порта може визнати це за порушення турецько-російських домовленостей. «А якщо б ми людей туди (на Правобережжя.– *Т. Ч.*) пустили (що учинити недостойно), то ця сторона (Лівобережжя.– *Т. Ч.*) збідніє дуже жителями.., знаю що більшість для плодовитої тої землі, з цієї сторони нашої Дніпра йти захочуть»[77],– відзначав лівобережний гетьман, хвилюючись, що Ю. Дука переманить до себе багато його підданих. Саме тому І. Самойлович запропонував царю терміново змінити дану статтю Бахчисарайського договору.

Порушуючи бахчисарайські домовленості, Дука почав відроджувати старовинні українські міста Подніпров'я – Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь та ін. Окрім того, він дав наказ збудувати резиденцію для наказного гетьмана І. Драгинича в Немирові, а також почав споруджувати власний палац у с. Циканівка (Циганівка), що розташовувалося над Дністром навпроти молдавських Сорок[78]. Саме звідси Дука планував керувати правобережним Українським гетьманатом та Молдавським князівством. Тут, в українському прикордонному селищі, він хотів оселитися разом зі своєю сім'єю[79]. Літописці подають також інформацію про те, що Ю. Дука «звелів збудувати собі для своєї господарськоі резиденції в Брацлавському полку за Богом у містечка Печери знаменитий дім»[80]. Є відомості про оборонні замки, збудовані українсько-молдавським правителем у Могилеві та Ямполі[81].

На жаль, маємо обмаль інформації про політику Ю. Дуки в соціально-економічній сфері. Однак можемо стверджувати, що за його наказом І. Драгинич збирав у правобережних полках на свою користь певні податки. У 1682 р. той видав універсал канівському полковнику І. Губарю-Бершадському з наданням права збирати грошові збори з торговельних операцій на території свого полку[82]. Можливо, такі ж універсали були надіслані й іншим полковникам Правобережної України.

У 1682 р. Дука мав зустріч із львівським православним єпископом і представником польського короля Й. Шумлянським у Немирові[83]. На ній вирішувалися питання підтримки правобережним Українським гетьманатом православної віри та особисто Шумлянського в його безперервній боротьбі з конкурентами за єпископську посаду. Також обговорювалася проблема виборів та затвердження королем митрополита для Української православної церкви.

На початку наступного року Дука розпочинає активну дипломатичну діяльність. Він листується з Яном III Собеським та

І. Самойловичем. У посланні королю від 12 лютого 1683 р. з молдавської столиці Ясс він порушує питання щодо продовження роботи польсько-турецької комісії з визначення належності прикордонних українських та молдавських територій тому чи іншому монархові, відзначаючи, зокрема, що лише «при відкритій і вільній границі будуть продовжуватися на Пограниччі і в другій тутешній землі (Україні.— *Т. Ч.*) певні справи і замішання» [84]. Місяцем раніше, 11 січня, «господар Молдавії та України» звертався до Самойловича: «Досить ясний доказ сусідської приязні моєї до Вашої Милості милостивого Пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків.., з огляду на свіжо постановлений і тепер потверджений мир між монархами, іду з неодмінним і спокійним сусідством до Вашої Милості, милостивого Пана... Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра (Правобережжя.— *Т. Ч.*), що там (на Лівобережжі.— *Т. Ч.*) їхні жінки й діти лишаються в жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами — найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями» [85]. З березня Дука знову звернувся до гетьмана і висловив йому свою стурбованість ситуацією, що склалася. Крім цього, він повідомляв, що посол від Самойловича, який перебував у нього, з почестями відправлений з Молдавії [86].

Влітку—восени 1683 р. Дука, виконуючи другу умову султана щодо його правління в Україні (надання військового контингенту для ведення війн з Туреччиною), взяв участь у відомих Віденських подіях — облозі 200-тисячною Османською армією на чолі з великим візирем Кара-Мустафою австрійської столиці, битві турків з об'єднаними польсько-австрійськими військами під Віднем (12 вересня 1683 р.) та локальних сутичках між противниками на території Угорщини й Словаччини. Польський дослідник Я. Віммер засвідчував, що військові підрозділи, очолювані Ю. Дукою, надійшли для допомоги туркам під Відень у другій половині червня 1683 р. [87] Очевидно, що володар Молдавії та Правобережної України мав у розпорядженні не більш як 5—6-тисячне військо. Серед них було й кілька козацьких полків, які формувалися з українців Правобережжя * [88].

«Хроніка Сілігдара» подає короткий опис участі підрозділів Дуки в інженерно-будівельних роботах, що готувалися поблизу австрій-

* На жаль, окрім інформації Й. Некульчі, нам не вдалося розшукати джерела, які б подавали більше відомостей про склад, командування та діяльність цих українських полків. Про участь українського козацтва у битві під Віднем та післявіденських операціях армії Речі Посполитої див. нашу статтю: *Чи брали участь українські козаки в битві під Віднем 1683 р. // Українська козацька держава...— Вип. 6.— Черкаси, 1997.— С. 78—94.*

ської столиці. У записі турецького урядовця від 1 липня відзначалося: «..мали бути збудовані мости на річці Раба.., щоб збудовано три мости... до робіт тих втягнутий також воєвода волоський господар Сербан і воєвода молдавський Дука» [89]. Сілігдар Мегмед-ага вказував також на розташування молдавсько-українських сил у складі армії Кари-Мустафи під час вирішальної битви ворогуючих сторін 12 вересня — вони перебували в тому крилі турецького війська, що розмістилося на березі Дунаю [90].

Цікаво, що після того, як союзницькі війська Яна III Собеського 29 жовтня здобули замок в Остригомі, Ю. Дука відмовився платити великому візиреві Османської імперії «належного від нього з титулу податку». За це він був ув'язнений турками до часу сплати належних грошей. «...У понеділок дня дев'ятого (листопада.— *Т. Ч.*) випущено його (Дуку.— *Т. Ч.*) на волю й дозволено йому рушити у зворотну дорогу до свого краю»,— знаходимо запис у щоденнику Сари Мегмед-паші [91].

Тривала відсутність Дуки в Молдавії та Правобережній Україні спричинилась до оформлення там сильної опозиції серед молдавського боярства та козацької старшини. Довголітній конкурент Дуки на молдавський трон Шимон Петричейку*, який з 1674 р. перебував у Польщі, прибув до князівства й організував у Лопушанах боярський з'їзд, де більшість присутніх склала присягу на вірність новопроголошеному господарю Молдавського князівства [92]. Прибічники Дуки на чолі з Праговичем втекли до Волоського князівства, а Ш. Петричейку видав спеціальний універсал, у якому амністував тих представників молдавської еліти, що раніше служили туркам і їхньому наміснику, а тепер перейшли на його бік. Водночас він оголосив про конфіскацію маєтків у тих бояр, які продовжували визнавати зверхність Порти. У середині грудня 1683 р. Петричейку оволодів Яссами — тогочасною столицею придунайського князівства. У цей час позбавлена підтримки свого чоловіка дружина Ю. Дуки** прохала допомоги в татар [93]. Успішній кампанії Ш. Петричейку сприяла військова підтримка польського короля та призначеного від його імені в Правобережній Україні гетьмана Куницького.

Ще в серпні 1683 р. на Правобережжі було проведено старшинську козацьку раду, яка висунула на гетьманську посаду кандидатуру немирівського старости і білоцерківського полковника

---

* Шимон Петричейку (рум.— *Petriceicu*) походив з родини дрібних молдавських бояр. Обіймав посаду великого ключара Молдавського князівства. У 1672 р. був призначений Мегмедом IV господарем Молдавії після детронізації Ю. Дуки. Після Хотинської битви 1673 р. перейшов на бік Яна III Собеського і з того часу боровся за відвоювання молдавських земель в Османської імперії та господарську владу під протекторатом Речі Посполитої.

** Дружина Ю. Дуки у 1684 р. прохала протекції вже у гетьмана С. Куницького.

С. Куницького. Ян III Собеський затвердив це рішення козацьких старшин. Куницький разом зі своїми прихильниками, так само як і Петричейку в Молдавії, відразу ж почав розправлятися з представниками Дуки. Вже у вересні він вигнав з Немирова І. Драгинича, який «утік за Дністр до Сороки в міста волоські» [94]. Скориставшись відсутністю Дуки, Куницький у жовтні—грудні 1683 р. організував похід до Молдавії на чолі 5—6-тисячного козацького війська [95]. Тут правобережні козаки об'єдналися з підрозділами Ш. Петричейку і спільними зусиллями витіснили нечисленні турецько-татарські сили з молдавських земель та завоювали значну територію Північного Причорномор'я.

Незважаючи на успіхи пропольської партії в особах Ш. Петричейка та С. Куницького, Дука повернувся до Молдавії, плануючи з допомогою Білгородської орди, яка йшла з-під Відня, прогнати своїх супротивників. Наприкінці грудня він з'явився у своєму маєтку в Домнештах. Після ознайомлення з ситуацією, на початку 1684 р. він скаржився до Стамбула, козаки «відібрали у нього Поділля і Україну» [96].

Хоча татари й перемогли об'єднані війська Петричейка й Куницького поблизу с. Тобак (це відбулося протягом 30 грудня 1683 — 5 січня 1684 р.) і Дука мав усі підстави знову відновити втрачені позиції, він раптово був атакований й осаджений у Домнештах хоругвами польського шляхтича С. Димидецького [97]. Через зраду частини бояр місто було захоплене, а Ю. Дука у першій половині січня попав у полон. «Господаря Дуку пан Димидецький піймав і віддав до рук п. Волчинського, ротмістра ЙКМ, в Сучаві сидить, по якого тут зі Львова кілька хоругв виправлено, аби його сюди припроваджено, пан то великий і на рахунок грошей, взято з ним Миронашка, Костіна і маршалка і інших багато людей гідних несподівано піймано» [98],— засвідчував тогочасний документ. Із Сучави Дуку забрали спочатку до Станіслава, в замок Потоцького, а звідти конвоювали до королівського замку в Яворові поблизу Львова [99]. Тут 21 березня його представили Яну III Собеському. Згідно з розпорядженням польського короля, Ю. Дука, хоч і мав статус полоненого, однак користувався великою свободою дій, проживаючи в одному із львівських приватних будинків разом з обслугою [100]. Рідні намагалися його викупити, але невдало [101]. Через деякий час він помер власною смертю у Львові. До сьогодні дійшло зображення герба Дуки, де на щиті поряд з державними гербами Молдавії і Волощини та династичним знаком молдавських господарів бачимо й предмет, що символізував Україну — гетьманську булаву.

Юрій Дука був одним з найкращих володарів Молдавського князівства у XVII ст., який здійснював найбільш реалістичну внутрішню та, головним чином, зовнішню політику. А тому не

можемо погодитися з твердженням окремих вітчизняних та зарубіжних істориків, що правління Дуки на Правобережній Україні в статусі васала турецького султана зводилося лише до формального доповнення титулу господаря. Адже саме під час цієї короткочасної молдавсько-української персональної унії після довготривалих війн між Річчю Посполитою, Османською імперією, Московською державою, Кримським ханатом та Українським гетьманатом відбулися певні позитивні зрушення в бік стабілізації суспільно-політичного життя у цьому регіоні Центрально-Східної Європи.

---

[1] *Мохов Н. А.* Очерки истории молдавско-русско-украинских связей.— Кишинев, 1961; *Єрмоленко О. Ф.* Відносини України з Молдавією в період Визвольної війни українського народу // Наукові записки Інституту історії АН України.— Вип. 4.— К., 1952.— С. 35—62; *Ермоленко А. Ф.* Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654) // Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей.— Москва, 1954.— С. 221—241; *Мохов Н. А.* Зарождение экономических, политических и культурных связей молдавского народа с русским и украинским народами (XV—XVI вв.) // Ученые записки Кишиневского государственного университета.— Кишинев, 1957.— Т. 26.— С. 21—40; *Флоря Б. Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х гг. XVI века // Карпато-дунайские земли в средние века.— Кишинев, 1975.— С. 124—157; *Леп'явко С.* Формування молдавського напряму військової політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку — Вип. 7.— К., 2000.— С. 79—89 та ін.

[2] *Kantemir D.* Ictoria imperiului Ottomann.— T. 1.— Bucurešti, 1876.— S. 406; *Jorga N.* Sobieski et les Roumains 1683—1696.— Paris, 1933.— S. 7.

[3] *Kantemir D.* Ictoria imperiului Ottomann.— S. 406.

[4] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко.— С. 396.

[5] Acta historica.— Vol. II.— Pars. I.— S. 697, 702; *Grabowski A.* Ojczyste spominki...— T. 1.— S. 178.

[6] *Jan Sobieski*: Listy do Marysieńki.— T. 2.— Warszawa, 1973.— S. 126—127.

[7] *Wołiński J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676 // SMHW.— T. XVI.— Cz. 1.— Warszawa, 1970.— S. 275—276.

[8] *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcij...— S. 62.

[9] Чарт.— Од. зб. 423, арк. 531—532; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcij...— S. 63.

[10] Чарт.— Од. зб. 423, арк. 531—532.

[11] *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcij...— S. 70.

[12] *Новосівський І.* Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Збірник на пошану професора О. Оглоблина.— Нью-Йорк, 1977.— С. 348.

[13] *Miron Costin.* Latopis ziemi Mołdawskiej i inne utwory historyczne / Tł. I. Czamanska — Poznań, 1998.— S. 31.

[14] Zródła do poselstwa Jana Gnińskiego...– S. 11–12.
[15] Ibid.– S. 365.
[16] Ibid.
[17] Ibid.
[18] *Stoicescu* N. Lista marilor dregatori ai Moldovei (sec. XV–XVII) // Anuarul Institutului de istorie si arheologie.– Vol. 8.– Bucureşti, 1971.– P. 402.
[19] *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века. Дис... канд. истор. наук.– Кишинев, 1987.– С. 148.
[20] Там само.
[21] Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVII в. Документы и материалы в трех томах.– Т. 3.– Москва, 1970.– С. 345.
[22] Там само.– С. 44–47.
[23] Там само.
[24] *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVII–XVIII вв.– Т. 2.– С. 164; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji...– S. 203.
[25] *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи...– С. 150.
[26] Исторические связи...– Т. 3.– С. 52.
[27] Цит. за: *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи...– С. 151.
[28] Там само.
[29] Там само.
[30] *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи...– С. 152.
[31] РДАДА.– Ф. 89, оп. 1. 1678–1681, спр. 18, арк. 355.
[32] Там само.
[33] Цит. за: *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи...– С. 153.
[34] Исторические связи...– Т. 3.– С. 60.
[35] Там само.
[36] Там само.– С. 349.
[37] *Соловьев С. М.* История России.– Кн. 3.– Т. XIII.– Сбц. 850–852; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України...– С. 15.
[38] Цит. за: *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи...– С. 154.
[39] Исторические связи...– Т. 3.– С. 60.
[40] *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи...– С. 155.
[41] Исторические связи...– Т. 3.– С. 67.
[42] РДАДА.– Ф. 124, оп. 1, 1680, спр. 2, арк. 23, 28, 29–30.
[43] Там само.– Ф. 123, оп. 1, спр. 4, арк. 587.
[44] Там само.– Арк. 537.
[45] Статейный список стольника В. Тяпкина и дьяка Никиты Зотова...– С. 143–144.
[46] Там само.– С. 278–279.
[47] *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений.– Кн. 6.– Т. XV.– Санкт-Петербург, 1905; *Антонович В.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. II.– К., 1868.– С. 1–197; *Волк-Карачевський В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII ст.– К., 1899; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності.– Нью-Йорк, 1985; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі.– Прага, 1942.– С. 1–32; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і початку XVIII ст.– К., 1963; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна в другій половині XVII–

XVIII ст.: проблема державотворення.— К., 1993; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України.— К., 1996; *Його ж.* Ставленик турецького султана в Україні молдавський господар Григорій Дука (1681—1683 рр.) // Київська старовина.— 2002.— № 4.— С. 126—140.

[48] *Jorga N.* Sobieskiet et les Roumains 1683—1696.— Paris, 1933; *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма.— Кишинев, 1964; *Власова А. В.* Молдавско-польские политические связи последней четверти XVII ст.— Кишинев, 1983; *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века. Дис... канд. ист. наук.— Кишинев, 1987.

[49] *Urbański T.* Rok 1683 na Ukrainie, Podolu i Mołdawii.— Lwów, 1907; *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzije kampanii i bitwy.— Warszawa, 1983; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji i Rosji 1674—1679.— Wrocław, 1976; *Czamańska N.* Oswobodziciel czy najezdca? Polityka Jana III Sobieskiego wobeć Hospodarstw Mołdawii i Wołoszyzny // Roczniki Historyczne.— R. LV—LVI.— Warszawa, Poznań, 1990.— S. 162—163.

[50] *Новосівський І.* Деякі українські проблеми...— С. 346; *Papacostea V.* Civilizatie romaneasca si civilizatie balcanica.— Bucurešti, 1983.— P. 101.

[51] *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 289.

[52] Ягелон.— Од. зб. 1151, арк. l. 18; Documente privitoare la istoria romanilor. In 44 vol.— Vol. V.— S. 135—136.

[53] Ягелон.— Од. зб. 1151, арк. 12; Documente privitoare...— Vol. V.— S. 137.

[54] *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи...— С. 158.

[55] Там само.— С. 159.

[56] Ягелон.— Од. зб. 1151, арк. 19—20; Documente privitoare...— Vol. V.— S. 137.

[57] РДАДА.— Ф. 89, оп. 1, 1682—1684, спр. 24, арк. 69.

[58] Там само.— Арк. 7.

[59] *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи...— С. 160.

[60] *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма.— С. 342; *Новосівський І.* Деякі українські проблеми...— С. 346.

[61] Ягелон.— Од. зб. 1151, арк. 18.

[62] *Новосівський І.* Деякі українські проблеми...— С. 346.

[63] *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений.— Кн. 6.— Т. XV.— С. 329.

[64] АГАД.— Ф. «Архів Радзивіллів», від. III, кн. 16, № 142; Ф. «Архів Замойських» — № 3053, арк. 288—289.

[65] Documente privitoare...— Vol. V.— S. 140—141.

[66] РДАДА.— Ф. 123, оп. 1, 1682, спр. 235, арк. 1—2.

[67] Там само.— Спр. 1, арк. 27—28.

[68] БНВ, Відділ мікрофільмів.— № 123, арк. 297.

[69] Цит. за: *Ясмінський Б.* Відень 1683.— Відень, 1983.— С. 68.

[70] Див., напр.: АГАД.— Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 1, арк. 130.

[71] Цит. за: *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений.— Кн. 6.— Т. XV.— С. 329.

[72] *Величко С.* Літопис.— С. 289.

[73] РДАДА.— Ф. 68, 1682, спр. 2, арк. 2; Исторические связи...— Т. 3.— С. 351.

[74] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко.— С. 396.

[75] *Бабушкина Т. К.* Международное значение крымских походов 1684 и 1689 гг. // Исторические записки.— Москва, 1950.— № 33.— С. 159.

[76] *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории.— Ч. 2.— С. 279.

[77] Там само.— С. 280.

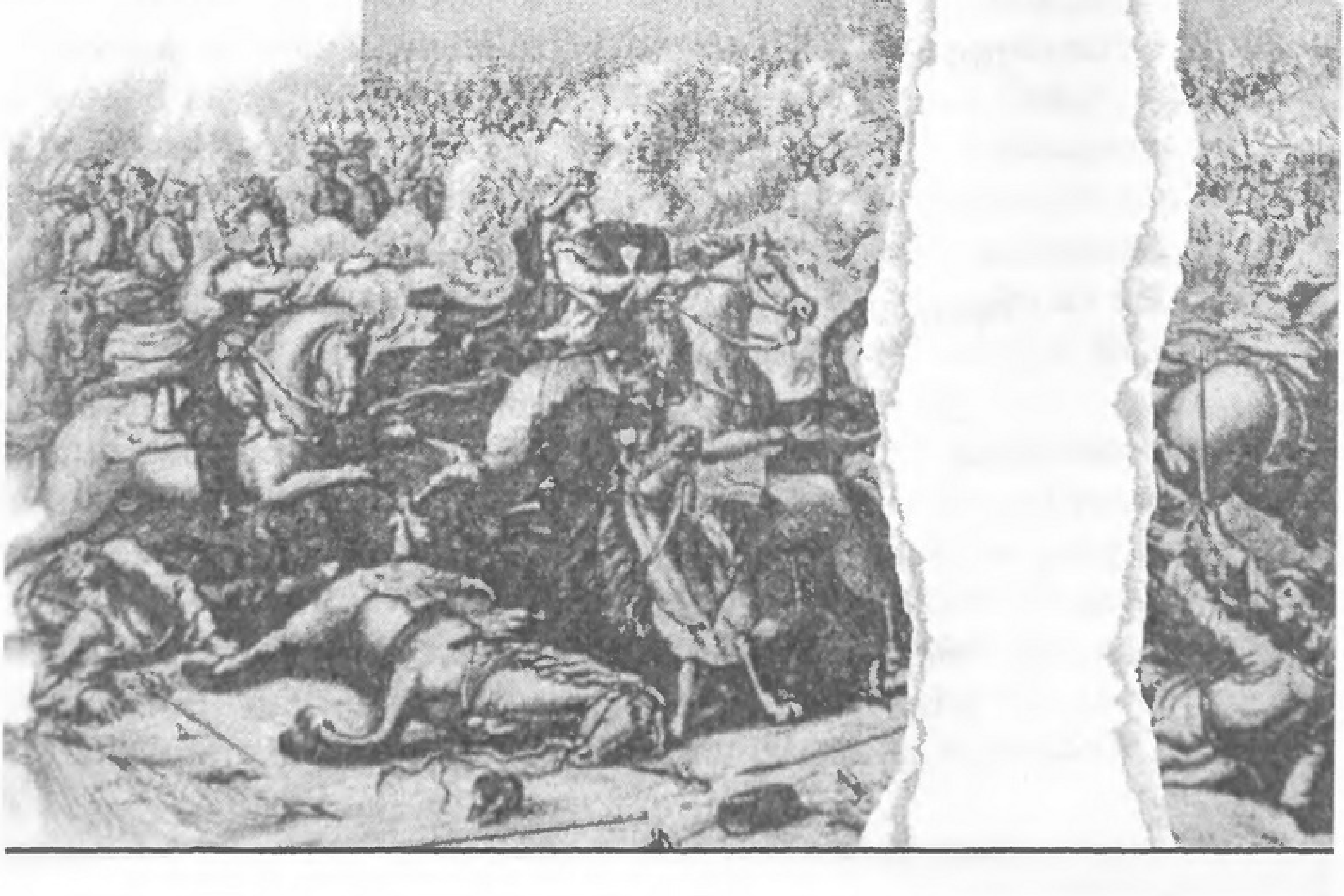
[78] *Новосівський І.* Деякі українські проблеми...— С. 346; *Величко С.* Літопис.— С. 289.

[79] АЗР.– Т. 5.– С. 167–168.
[80] *Величко С.* Літопис.– С. 289.
[81] *Urbański T.* Rok 1683 na Ukrainie...– S. 33.
[82] РДАДА.– Ф. 68, 1682, спр. 2, арк. 2 зв.-3; Исторические связи...– Т. 3.– С. 351.
[83] АГАД.–Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. III, арк. 344.
[84] Там само.– Т. I, арк. 129–130.
[85] *Величко С.* Літопис.– С. 290.
[86] *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи...– С. 162.
[87] *Wimmer J.* Wiedeń 1683.– S. 173.
[88] *Новосівський І.* Деякі українські проблеми...– С. 346–347; *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи...– С. 160.
[89] Kara Mustafa pod Wiedniem. Żrodła musulmanskie do dziejow wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Oprac. Z. Abrahamowicz.– Kraków, 1973.– S. 103.
[90] Ibid.– S. 161.
[91] Ibid.– S. 196.
[92] *Urbański T.* Rok 1683 na Ukrainie...– S. 36.
[93] Чарт.– ТН, од. зб. 179, арк. 743.
[94] Там само.– Од. зб. 179, арк. 699.
[95] *Чухліб Т.* Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–1684 рр.) // Україна у Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст.– К., 2000.– С. 314–332.
[96] *Його ж.* Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676–1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській культурі, історії та національній самосвідомості.– К., Запоріжжя, 1997.– С. 171–181.
[97] *Власова А.* Молдавско-польские политические связи...– С. 29.
[98] Чарт.– ТН, од. зб. 179, арк. 1005–1006.
[99] *Urbański T.* Rok 1683 na Ukrainie...– S. 42; *Wimmer J.* Wiedeń 1683.– S. 413–414.
[100] АГАД.– Ф. «Архів Замойських», № 3028, арк. 133–134.
[101] *Neculce I.* Cronica copiata de Ioasaf Luka.– Chisinau, 1993.– S. 72.

Мінлива доля рятівника Європи

Степан Куницький
1683 – 1684

Хоча за міжнародними договорами останньої чверті XVII ст. Правобережна Україна й потрапила під сфери впливу польського короля й турецького султана, влада кожного з монархів у даний період була тут суто номінальною. Незважаючи на те, що прагнення українців до утвердження власної держави отримали відносну поразку на теренах Правобережжя, традиції визвольних змагань продовжували жити у свідомості їхньої еліти. Поступово тут починає відроджуватися головний чинник української державності в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу — козацький устрій. Також отримує новий поштовх інститут гетьманства, одним з яскравих представників якого стає Степан (Стефан) Куницький.

Окремі згадки про життя та діяльність гетьмана С. Куницького знаходимо у працях українських істориків [1]. Певні відомості, що стосуються головним чином походу козацьких військ узимку 1683—1684 рр. під проводом цього правобережного гетьмана на турецько-татарські володіння у Північному Причорномор'ї, подають польські науковці [2]. Не обійшли увагою військової діяльності Куницького на землях Молдавії й історики цієї країни [3].

Згідно з даними польських гербовників, у середньовічній Польсько-Литовській державі було кілька шляхетських родин, які мали прізвище Куницькі. Найбільша з них проживала у люблінському воєводстві, інші — на Волині й Підляшші [4]. Згадку про шляхтичів Куницьких знаходимо також у матеріалах ревізій панських маєтностей, що проводились на Київщині та Брацлавщині ще у XV ст. [5] Невідомо, до якого роду належав С. Куницький, однак знаємо, що він походив із заможної української родини, яка сповідувала православ'я.

Перша віднайдена нами документальна звістка про С. Куницького стосується початку 1672 р. Наприкінці січня він прибув з Правобережжя до резиденції лівобережного гетьмана в Батурині якраз перед зміщенням Д. Ігнатовича-Многогрішного (як відомо, у першій половині

березня 1672 р. внаслідок змови проти нього до влади прийшов І. Самойлович). «Тамошній житель (Правобережної України.– *Т. Ч.*)... запорожець», Куницький намагався переконати Д. Многогрішного в хибності його зв'язків з правобережним гетьманом П. Дорошенком [6]. Тут треба відзначити, що незадовго до цього Куницький перебував на службі у Дорошенка, під час якої, зокрема, виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана у Стамбулі.

Як свідчать московські дяки А. Танєєв і Д. Іванов (які помилково зарахували Куницького до запорозьких козаків), у нього під час зустрічі з Многогрішним, крім політичних, були прохання і приватного характеру – «...приїжджав для того, щоб йому гетьман дав місце на цьому боці Дніпра, де йому збудуватися» [7]. Звичайно, що після переходу гетьманської булави до І. Самойловича виконання цього прохання було відкладене, хоча, як переконують подальші події, Куницькому надали звання військового товариша і дозволили оселитися у м. Миргороді.

Після арешту, зраджений власною старшиною, Д. Многогрішний був конвойований до Москви, де на допиті заявив, що під час перебування С. Куницького у його резиденції останній настійно вмовляв козацьку старшину піддатися під владу московського царя (?!). Очевидно, що в даному разі він намагався зняти підозру з «поляка» Куницького, який перед тим зробив йому велику послугу, домовившись про одруження племінника Д. Многогрішного з донькою П. Дорошенка [8].

Тим часом, С. Куницький повернувся на Правобережну Україну, а звідти, під приводом вирішення питання про «повернення боргів», вирушив до Варшави. У польській столиці він, використовуючи свої впливові зв'язки (а можливо, й підкуп окремих високопоставлених осіб), добився прийняття на вальному сеймі спеціальної постанови-конституції за № 39 під назвою «Нобілітація козаків Запорозьких». У ній, зокрема, відзначалося, що за «рицарську відвагу і вірність Дмитра Дмитрашку Райчу і сина його Марка Райчу, *Стефана, Василя, Федора, Анастасія, Дмитра, Івана Куницьких,* Ігната Думінського, оних до клейнодів шляхетства польського допускаємо і за шляхтичів вважаємо» [9]. Дана конституція була прийнята 4 січня 1673 р. Як бачимо, С. Куницький, окрім себе, подав на нобілітацію своїх найближчих родичів – рідних братів Василя й Федора, племінників – Анастасія, Дмитра й Івана.

Відразу ж по цьому нобілітований шляхтич і одночасно військовий товариш Війська Запорозького, С. Куницький прибув до столиці лівобережної частини Українського гетьманату, розуміючи, що відомості про результати сейму туди ще потрапити не могли. Тут він особисто звітував І. Самойловичу, доповідаючи, що під час його перебування у Варшаві польський король приймав послів від кримського хана, які відстоювали інтереси Османської імперії і

вимагали у короля відмовитись від Правобережної України [10]. Про цю важливу новину лівобережний гетьман негайно повідомив до Москви [11].

Влітку того ж року, отримавши дозвіл і наказ Самойловича «про всякі вісті тамошні провідати», Куницький знову вирушає до Корони Польської [12]. Під час цієї поїздки він, згідно з документом, «...був у короля великого у Львові, у коронного гетьмана в Яворові, у польного гетьмана в Любомлі і у литовських гетьманів в обох під Бродами» [13]. Про зміст його розмов з найвищими посадовими особами Речі Посполитої невідомо, однак можна припустити, що вони торкалися і складних на той час польсько-українських стосунків.

На зворотному шляху Куницький затримався у Бродах і поперед себе відправив до Батурина молодого козака (свого пасинка) Д. Лісницького. Саме у нього хитромудрий Самойлович домігся тексту конституції вального сейму за 1673 рік. Звичайно, що пункт про надання шляхетства С. Куницькому та іншим українським козакам був трактований як зрада Війську Запорозькому. Тому після приїзду до Батурина самого Куницького його не допустили до гетьмана і після попереднього звіту генеральним писарю і судді дозволили їхати до Миргорода. Однак невдовзі, після вивчення цього питання, І. Самойлович наказав заарештувати С. Куницького і відправити його до Батуринської в'язниці [14]. Тут за дорученням гетьмана йому було вчинено допит ніжинським протопопом С. Адамовичем і дяком С. Бердяєвим. Під час допиту Куницький відразу ж зізнався, що «по намовленню племінників своїх шляхетства і добився як перед тим був у Польщі, а не тепер» [15]. Стосовно нобілітації лівобережного полковника Д. Дмитрашки-Райчі, він повідомив, що про неї не домовлявся і взагалі про це нічого не знає. Окрім того, на допиті виявилося, що Куницький, перебуваючи у Варшаві, видавав себе за полковника Війська Запорозького. 25 листопада 1673 р. гетьман І. Самойлович після вивчення матеріалів справи постановив, щоб С. Куницького судили на раді старшини, яка щорічно відбувалася у січні в день Хрещення Господнього. 12 грудня до гетьманської столиці була відправлена грамота за підписом московського царя, у якій висловлювалася згода з тим, щоб «польського шляхтича» Куницького судили згідно з військовим козацьким правом [16].

Чим закінчився суд над військовим товаришем С. Куницьким, невідомо (можливо, що протягом одного-двох років він перебував в ув'язненні), але на політичну сцену він потрапив уже в 1677 р.— 23 березня у статусі немирівського старости (!) пише листа до І. Самойловича, в якому, насамперед, вибачається за те, що «ненависні» люди накликали на нього гетьманський гнів. Окрім того, Куницький повідомляє гетьмана про такі новини: рух турецьких військ у напрямку Чигирина та їхні наміри завоювання Києва, діяльність Ю. Хмельницького як українського князя від імені

Мегмеда IV, польське посольство до турків «для встановлення кордонів». Наприкінці листа немирівський староста обіцяв вірно служити лівобережному гетьману й сповіщати про все за допомогою повідомлень, які надходили до Куницького від організованої ним мережі розвідників [17]. Ще перед тим С. Куницький надіслав змістовне повідомлення про міжнародну ситуацію у Південно-Східній Європі лівобережному полковнику К. Могилевському (зокрема, йшлося про політичну ситуацію в Польщі, Туреччині, Угорщині, Молдавії, Волощині), який відразу ж переправив його до Самойловича, а той, у свою чергу, до московського царя [18].

6 липня 1677 р. Куницький повідомляв архімандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля про діяльність наказного гетьмана Астаматія (Остаматенка), який за дорученням «вождя Війська Запорозького і князя Малої Русі-України» Ю. Хмельницького вів переговори з поляками про віддання йому Правобережної України з кордоном по р. Случ [19]. Перед тим С. Куницький мав зустріч з молдавським урядовцем (парколабом) з міста Сороки, а тому доклав до свого листа і його лист до І. Гізеля. Невдовзі Куницький, виконуючи свої попередні обіцянки, знову звертається до гетьмана Самойловича, попереджаючи його про переправлення турецьких військ через Дністер [20]. Також він надав цінну інформацію про кількість армії Османської імперії («зі ста тисяч») та її боєготовність («більше торгових, ніж до бою готових»).

Наприкінці квітня 1678 р. С. Куницький знову подає до канцелярії лівобережного гетьмана І. Самойловича дуже важливу інформацію, насамперед міжнародного характеру. Він повідомляє про укладення миру між Варшавою і Стамбулом (насправді відбулося підтвердження Журавненського миру 1676 р. з виправленням окремих статей). У його листі також йшлося про побудову турками переправи через Дністер поблизу Рашкова та про можливий час їхнього виступу. Окрім того, він звертав увагу гетьмана на стан бойової готовності польської армії: «...Річ Посполита стояти буде під Львовом, а військо кварцяне під Берестечком» [21].

Спустошливі походи турецьких військ, «великі загони» правобережного українського населення на Лівобережну Україну протягом 1679—1680 рр. призвели до значного зменшення кількісного складу козацтва в регіоні. Окрім того, період функціонування «польської» козацької організації Правобережної України з 1679 по 1683 р. досить слабо репрезентований джерельною базою. Відомо, що в цей час «старшими» (але не гетьманами) над українськими козаками, які перебували на Поліссі, польським урядом призначалися представники козацької старшини — генеральний суддя Мирон, полковники О. Урбанович та М. Булига, а також київський стольник К. Ласка [22]. У постанові сеймику Волинського

воєводства від 3 грудня 1680 р. відзначалося, що «Асигнація ймп Олександра Урбановича, полковника ЙКМП (Його Королівської Милості Пана.– *Т. Ч.*) війська Запорозького, щоб з податків на сеймику з реляцій ухвалених на минулому (сеймику.– *Т. Ч.*) була виплачена»[23]. На тому ж сеймику, але вже наступного року, говорилося, що «ребелія» козацька у Київськім воєводстві триває – козаки всілякими способами намагаються звільнитися від польського підданства[24]. У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воєводства на вальний сейм зазначалося, що «...його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам консервацію козаків»[25]. Київські посли повинні були вимагати на сеймі, щоб «...кілька тисяч козаків під Мироном були локовані в королівських і духовних добрах»[26]. 5 березня 1682 р. київський сеймик постановив виділити на них 1000 зл. (?!) і «пану Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто 300 зл»[27] Разом з тим, королем видавалися «приповідні листи» представникам польської шляхти на вербування козацьких полків. За влучним висловом історика В. Антоновича, набрані відділи «зберігали тільки ім'я козаків»[28]. Загони під керівництвом полковників-шляхтичів Тишецького, Лончинського, Тишкевича, Демблевського, Праєвського, Висоцького здебільшого займалися не обороною Правобережжя від татарських набігів, а грабуванням місцевого населення.

На жаль, документи про діяльність С. Куницького у цей складний для Правобережної України період також відсутні. Відомо, що 9 червня 1681 р. Куницький повідомляв гетьмана І. Самойловича про те, що в Немирові управляв «намісник» Хмельницького Таращенко (Тарасенко)[29]. Після зміщення Ю. Хмельницького Правобережна Україна була віддана у володіння молдавському господарю Ю. Дуці. Той, у свою чергу, призначив наказним гетьманом І. Драгинича, а Куницький погодився стати від його імені білоцерківським полковником (за іншими даними – корсунським). 30 вересня 1681 р. Ян III Собеський в одному з листів писав: «не знаю, що і робити з тим Куницьким віроломним, який проти пактів назначений полковником – чи пустити його, чи затримати, чи покарати?»[30]

У 1681 р. депутати вального сейму закидали своєму королю, що він часто приймав козацькі посольства і не доводив до їхнього відома змісту переговорів. Виступаючи на одному з сеймових засідань, Ян III Собеський нагадав депутатам, для чого Речі Посполитій потрібно підтримувати зв'язки з українськими козаками, і для прикладу звернувся до висвітлення подій Хотинської битви 1621 р. «...коли було 40 000 козаків, а польського і литовського війська – 60 000»[31].

Ян III Собеський знову й знову заявляв про те, що згідно з Бучацьким, Журавненським і Константинопольським (ратифікованими 1678 р. у Константинополі журавненськими статтями) договорами Правобережна Україна має належати козакам (*«Ukraina*

Cosacis cedat»). Про це читаємо у його листах до великого литовського князя М. Радзивілла, а також білоцерківського коменданта Раппе [32]. В останньому, датованому 2 вересня 1682 р., читаємо: «*У трактаті під Бучачем записано, що Україна козакам належати має (самим, а не кому іншому), що умисне підтвердили під Журавном, як і в Константинополі*» [33]. Саме тому, на думку польського уряду, Порта не мала права втручатися у справи України, оскільки сама віддавала її козацьким гетьманам. Але у даному разі король мав на увазі тих козаків, які перебували спочатку під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя, а потім «старших» О. Урбановича, К. Ласки, Мирона і були підвладні Польщі. Отже, за логікою Яна III Собеського, Правобережжя повинно було належати йому.

Відчуваючи неминучу війну з Османською імперією, польський король активізував свої дії у справі вирішення козацького питання. У липні 1682 р. до Димера, де в той час базувалися головні сили правобережного козацтва, вирушив нобілітований козацький полковник В. Іскрицький, який перед тим деякий час перебував при королівському дворі. Він мав агітувати козаків, які після смерті Є. Гоголя (1679) більше трьох років не мали гетьмана, щоб вони зібрали раду і вирішили, чи можуть допомогти польському монарху у боротьбі проти «бусурманів». У свою чергу, король обіцяв відновити всі «прадавні вольності й привілеї», подбати про рівноправність православної віри тощо [34]. Такі ж обіцянки віз до Білоцерківського козацтва священик Заремба [35].

Крім того, львівський митрополит Й. Шумлянський за домовленістю із польським королем вислав з таємними листами на Лівобережну Україну монахів Ф. Храпкевича й І. Зарудного. Вони мали завдання агітувати козаків лівобережних полків, щоб ті переходили на службу до польського короля. Зокрема, у цих універсалах говорилося, що Річ Посполита поступалася туркам частиною Правобережжя лише з метою утримання України під козацькою владою, а Москва не може володарювати над правобережними українськими землями, бо віддала їх султану. Також відзначалося, що лівобережний гетьман І. Самойлович намагається знищити правобережне козацтво, а король їх «з дитинства любить» і завжди захищатиме. Щоб перетягнути лівобережних козаків на свій бік, Ян III Собеський обіцяв зберегти права православного духовенства, не допустити визисків польської шляхти над посполитими селянами [36]. До речі, загроза поширення влади лівобережного гетьмана на Правобережну Україну також була однією з причин реанімаційних політичних заходів польського короля стосовно правобережного козацтва.

Незважаючи на спротив уряду лівобережної частини Українського гетьманату, універсали польського короля знаходили відгук не лише серед певної частини її козацтва, а й на Запорозькій Січі. Запорозькі козаки почали переходити на Правобережну Україну.

Таким чином, поповнивши свої ряди, правобережне козацтво спромоглося висунути власну кандидатуру на гетьманську посаду.

23 липня 1683 р. на козацькій раді в присутності 40 старшин була прийнята відозва правобережного українського козацтва до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста С. Куницький у своєму листі до коронного гетьмана виклав короткий зміст перебігу ради та сформулював її пропозиції до польського уряду. Зокрема, він відзначав: «що 1) «народ християнський український вже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном», 2) козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю «аби разом з Польщею йшли проти Порти», 3) «є добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються» [37]. У зв'язку з цим С. Куницький прохав короля дати згоду на похід козацького війська до Молдавії і запевняв Яна III Собеського, що він розраховує набрати до 10 000 козаків для цієї операції. Наприкінці листа Куницький прохав польського короля «до ніг падаючи Вашої Милості... щоб нас, блукаючих овечок, так як батько і пастор до своєї ласки прийняв» [38].

Ян III Собеський у відповідь на це послання правобережного козацтва універсалом від 24 серпня 1683 р. призначив С. Куницького гетьманом правобережного Війська Запорозького, а також послав на Правобережну Україну хелмського каштеляна С. Дружкевича, якому дав посаду спеціального «комісара над козаками» [39]. Повноваження у новопризначеного «комісара» були досить значними, адже він міг від імені короля видавати козацьким полковникам спеціальні листи-«ординанси». Крім того, король наказав виготовити гетьманську булаву і печатку з «гербом старожитнім України» [40]. Трохи згодом ці та інші клейноди вручив С. Куницькому королівський посланник Монкольський [41]. Наприкінці літа підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Немировим, вигнавши звідти І. Драгинича [42]. Отримавши згоду короля на похід до молдавських земель, С. Куницький почав запрошувати до себе козаків з лівобережних полків та Запорожжя. Набравши близько 5000 чоловік, наказний гетьман у вересні 1683 р. вирушив на боротьбу з «невірними бусурманами».

13 вересня українське військо вже було біля берегів Тягині, неподалік від Кишинева. Там знову відбулася козацька рада, яка ухвалила «Білгород, Килію, звідки турки мають найбільше провіанту, попалити і йти на Буджак перед зимою» [43]. У листі до короля від 24 вересня Куницький повідомляв, що відправив кілька тисяч козаків у буджацькі степи, а сам з піхотою залишився під Тягинею (Бендерами) [44]. Наприкінці жовтня козацьке військо повернулося на Правобережну Україну. На шляху до Немирова полки С. Куницького спробували захопити Меджибіж і Бар, але це їм не вдалося. Право-

бережний гетьман свідчив про те, що «...даремно пробували фортуни. Писали до беїв, щоб піддалися, але жодної відповіді від них не отримали»[45]. Прибувши до Немирова, Куницький одержав від короля на потреби свого війська певну суму грошей, а також кілька гармат, порох, кулі й олово[46]. Перепочивши деякий час і поповнивши свої ряди новоприбулими козаками, наказний гетьман знову вирушив у похід проти турків.

У грудні того ж року Куницький отримав листа від польського короля, де говорилося: «Підеш на Буджак і Білгород і не дозволиш потіхи ханові і Дуці господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку»[47]. Козацькі сили мали стримувати союзників Порти, поки польська армія завершувала післявіденську операцію з витіснення турків із Центрально-Східної Європи.

Отже, наприкінці листопада козацькі полки С. Куницького зайняли м. Нагаї, де знищили турецько-татарську залогу і рушили до Кишинева. Там вони об'єдналися з військом молдавського господаря пропольської орієнтації Ш. Петричейку. Крім того, «на плацу з дітьми і жінками рахуючи до 30 000, Військо Волоське в Кишиневі виконало присягу на службу Божу ЙКМ і Речі Посполитої і **нам Війську ЙКМ Запорозькому»** (виділ. моє.– *Т. Ч.*)[48] – повідомляв український гетьман до Кракова. Дана присяга засвідчувала бажання певної частини молдавського народу відмовитись від турецького протекторату й перейти під зверхність польського короля та українського гетьмана.

4 грудня (за іншими даними – 5.12) 1683 р. козацько-молдавське військо здобуло переконливу перемогу над турецько-татарськими силами, які очолював Яла-паша, під м. Кіцканами (в інших джерелах називаються Тілгротин або Філогранум (?)). У цій битві загинув тягинський бей Алі, старший над буджацькою ордою Алігер-паша та кілька татарських мурз. Згідно зі свідченнями очевидців, Тягинський шлях упродовж чотирьох миль був усіяний ворожими трупами. Згодом Куницький відзначав, що в його війську не загинуло жодної людини[49]. Здобувши перемогу, правобережний гетьман рушив углиб ногайських володінь. Історик Т. Урбанський писав, що козаки вирішили хоча б раз показати татарам «у їх власних кордонах», як то плюндрувати чужий край і забирати людей в ясир. С. Куницький зі своїми козаками винищив поселення навколо Білгорода та Акермана і дійшов до берегів Чорного моря, завоювавши міста Ізмаїл та Килію. «Понад тридцять тисяч нікчемних гяурів ударили на люд ногайський на рівнинній околиці Бендер та Ізмаїла. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох з них вбивали на палі і припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом і збурюючи, опанували вони містечко Ізмаїл»[50],– читаємо про ці події в «Хроніці» Мегмед-Гірея. У тогочасних повідомленнях Куниць-

кий звітував до Варшави про знищення близько трьохсот тисяч (?) ворогів, а також, «що старий хан хоче піддітися з 5000 татарів до Війська Запорозького» [51].

Коли до австрійської столиці надійшли відомості про перемоги козаків у буджацьких степах, папський нунцій Бонвічі звернувся до австрійського цісаря Леопольда І з пропозицією вшанувати цю подію відспівуванням у головному віденському соборі. Спочатку мали сумніви, чи можна це робити з огляду на те, що козаки були «схизматиками», але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога всіх християн, перемогло [52]. Король Ян III Собеський у листі до Ватикану поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків та вказав на її значимість в обороні кордонів Речі Посполитої і всієї Центрально-Східної Європи [53].

У 1684 р. австрійський художник Й. М. Лерх схематично відобразив зимовий похід козацьких військ у гравюрі під назвою «Зображення нападу козаків на чолі з гетьманом Куницьким спільно з волохами і молдаванами на татарів біля Дністра і перемога над татарами». На ній зображено битву між козаками і татарами під Кіцканами, а також момент страти полонених татар. Тут бачимо зображення самого С. Куницького. Це людина років сорока, у козацькому військовому строї, у його правій руці — гетьманська булава. Він оточений старшиною і козаками, окремі з яких тримають сотенні прапори з вишитими на них хрестами. За словами польського історика К. Чоловського, у 30-х роках XX ст. оригінал цієї гравюри зберігався в колекції Бібліотеки Павліковських (Львів)[54].

Також досить повно висвітлювали бої С. Куницького з татарами тогочасні європейські газети — польські, італійські, німецькі «летючі листки». Краківське видання *«Nowiny z Węgier»* за грудень 1683 р. повідомляло про зайняття підрозділами Куницького Білгорода, що над Дністром [55]. *«Eigentliche Relation»* (Краків, 1684) описував битви козацтва з турками і татарами на українських та молдавських землях, а також інформував про перемогу гетьмана під 4 грудня 1683 р.[56] Ту саму інформацію подає «летючий листок» під назвою *«Extraktschreiben des Kosaken»* (Краків, 01.1684 р.)[57]. Тогочасна німецька «газета», що вийшла у Регенсбурзі 22 січня 1684 р., писала про успішні дії козацтва на землях Білгородської орди [58]. Венеціанське видання *«Novissima relazione»* за 1684 р. свідчило про перемогу козаків Куницького поблизу Тягині та завоювання Білгорода [59]. Про військовий талант козацького ватажка повідомляли «листки», надруковані в лютому 1684 р. в італійських містах Римі та Неаполі [60]. Вони цікаві тим, що гетьмана Правобережної України йменують не інакше як *«Generale de Cosacchi»* Ось що, зокрема, писалося в італійському виданні *«Nuova e distinta Relatione...»*, яке виходило у Неаполі:

«...Козацький генерал Куницький завоював Поділля, Валещину і Татарію»[61].

Зважаючи на європейський резонанс цих подій, король Ян III Собеський намагався використати інформацію про оволодіння правобережним гетьманом татарськими територіями на польсько-російських переговорах у Москві, змусивши росіян поступитися в окремих питаннях майбутньої угоди між двома державами.

Наприкінці грудня 1683 р. козацька розвідка повідомила свого гетьмана про наближення залишків багатотисячної армії турецького султана, що поверталася на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджака, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту й почало переправлятися на другий берег поблизу с. Тобак, що на північний схід від м. Рені над Дністром. Саме тут 30 грудня їх наздогнали війська татарського хана Хаджи-Гірея, які налічували близько 12 000 чоловік. Протягом п'яти діб в оборонному військовому таборі відбивали козаки ворожий наступ, чекаючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в Яссах[62]. Не витримавши ворожого натиску, С. Куницький разом з кінними полками (бл. 2000 чол.) зумів переправитися через річку і покинути оборонний табір, в якому залишалися піхотні полки на чолі з полковником А. Могилою (бл. 4000 чол.). Згодом, виправдовуючись перед королем, гетьман так аргументував свій відступ-втечу: «...повтікали за Прут волохи, побачивши це почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс»[63]. У свою чергу, молдавська сторона і козаки, що залишились на полі бою, звинувачували в поразці Куницького. Невідомий кореспондент повідомляв, що «утік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім»[64]. 10 січня 1684 р. господар Ш. Петричейку скаржився краківському каштеляну на те, що С. Куницький, який «прийшов в Ясси з кіннотою, сьогодні в Україну до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив»[65].

Куницький інакше пояснював свою поведінку. У реляції до польного гетьмана Потоцького він повідомляв, що йде на Правобережну Україну для розміщення своїх козаків уздовж кордону від Могилева до Ягорлика з метою оборони від татарських набігів. Також він прохав надіслати грошей для оплати й «затягу» нових козаків[66].

14 січня 1684 р. польський посол К. Гжимультовський на переговорах у Москві повідомляв до Варшави, що до нього дійшли новини, «як Куницький бунтує козаків проти Москви і Самойловича, який має з нею змову»[67]. 28 січня у листі до Б. Сапєги Гжимультовський писав, що Самойловичем було розстріляно полтавського

полковника, який бажав перейти на Правобережну Україну під владу С. Куницького [68].

Треба відзначити, що з самого початку свого гетьманування С. Куницький проводив політику, скеровану на колонізацію правобережних земель. Він неодноразово відсилав своїх агентів на Лівобережну Україну із завданням закликати тогобічне населення переходити на правий берег Дніпра й освоювати Правобережжя, зокрема Мошин, Рокитне, Богуслав. За словами історика В. Волк-Карачевського, у Богуславі «засіла дуже діяльна і смілива жінка», яка була дружиною Куницького [69]. Вона постійно приймала втікачів з Лівобережжя і відправляла їх до свого чоловіка у Немирів. І. Самойлович був змушений навіть спорядити спеціальний загін, щоб захопити Куницьку, але вона вчасно втекла до резиденції правобережного гетьмана*. С. Куницький, який постійно змушений був займатися військовими проблемами, не забував і про вирішення питань, пов'язаних з труднощами колонізаційного процесу. «Шляхта і духовні, щоб до сейму маєтностей своїх не відбирали, де наших жінок і дітей залишили»,— звертався він у листі до краківського каштеляна, перебуваючи зі своїм військом під Тягинею [70]. З цими вимогами до короля були відправлені козацькі полковники Юрій і Лук'ян.

У лютому 1684 р. до Варшави прибуло інше козацьке посольство на чолі з генеральним писарем правобережного гетьманату П'яйковським і полковником Я. Дуніним-Раєцьким. У привезених «Супліках» від усього правобережного Війська Запорозького до польського короля були такі пункти: 1) дозволити проведення виборів на посаду православного київського митрополита; 2) надати «прадавні вольності і права» козацтву, а також збільшити плату за участь у військових походах; 3) заборонити шляхті втручатися у «козацькі» справи; 4) надати білоцерківське староство у повне володіння правобережного гетьманату; 5) визначити розмір плати для гетьмана [71]. Крім цього, посольство мало вирішити ряд дрібних проблем, і зокрема щодо розмірів матеріального забезпечення, взаємовідносин з комендантами немирівської та білоцерківської фортець тощо.

Ян III Собеський у грамоті від 13 березня 1684 р. відповідав, що з елекцією на посаду митрополита треба почекати, адже Київ перебував під зверхністю московського царя, а «митрополитом повинен бути той, що визнає Права і Конституції Коронні, житель Корони» [72]. Щодо забезпечення козацьких «прав і вольностей», то говорилося лише про те, що король «що-небудь» робитиме для

* Дружина Куницького після вбивства її чоловіка козаками навесні 1684 р. втекла до Польщі, але влітку того ж року повернулася на Правобережну Україну і вимагала у гетьмана А. Могили повернути їй кілька тисяч овець та кількасот волів, а також відшкодувати інші матеріальні збитки.

їхнього поліпшення. Щоправда, правобережному козацтву за умови визнання протекції польського короля дозволялося: «з жонами і дітьми поселяйтеся (на Правобережжі.– *Т. Ч.*) безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо і розповсюджуйте господарство, життя здорове і веселе...»[73] Справа із забороною шляхті перешкоджати становленню козацьких структур була відкладена на розгляд наступного сейму. Гроші на військові витрати козаків, як запевняв Ян III Собеський, були відправлені до Львова і Полонного. Щодо інших вимог, то якщо «уродзонний Гетьман, як і Військо Запорозьке, милість батьківську узнавати завжди будуть», король ставитиметься до них прихильно [74]. Саме ці вимоги козаків сприяли появі наступних сеймових та королівських актів 1684–1685 рр., які в межах польського законодавства надавали певного правового оформлення козацькій колонізації Правобережної України.

Однак невдоволена втечею свого гетьмана з-під Тобаку, що призвело до загибелі значної кількості людей, частина козаків на чолі з піхотним полковником А. Могилою викликає С. Куницького з Немирова до Могилева. Там на початку березня 1684 р. відбулася козацька рада, де було вирішено переобрати керівника правобережних полків. Самого Куницького вбили, коли він, згідно з твердженнями очевидців, «змінивши козацький жупан на чернецький одяг», збирався втекти з місця проведення ради [75].

Окремо треба зупинитися на висвітленні того моменту, коли під час походу С. Куницького до Буджацької орди інша частина правобережного козацтва, а також загони із Запорозької Січі брали участь у битві європейських армій на чолі з Яном III Собеським під Віднем та наступних операціях з витіснення турецьких військ з Центральної та Східної Європи [76].

Як відомо, 31 березня 1683 р. був укладений антитурецький військовий союз між Австрією і Польщею, а отже, невпинно наближався час головної сутички з Портою. 19 квітня із засідання сенатської комісії у Варшаві повідомляли, що «козаків 1200 тільки наказав король набрати зараз під командою 4 ротмистрів Семена, Ворони і других двох» [77]. Трохи згодом, отримавши фінансову допомогу від римського папи Інокентія XI, польський король вирішив, що зможе утримати трьохтисячне козацьке військо. 16 липня коронним гетьманом С. Яблоновським був виданий «приповідний лист» на вербування козацького полку М. Булизі, який у середині серпня мав прибути до Львова [78]. Загальне керівництво з набору козаків було доручено шляхтичу Менжинському (невідомо, який стосунок він мав до козацтва). Саме йому на руки видали гроші у сумі близько 30 000 ліврів для «затягу» українського війська [79]. За військовим планом короля козацькі полки мали прибути 25 серпня під Краків, де збиралися головні сили Речі Посполитої для походу під Відень,

але вони, з огляду на різні обставини, спізнилися на призначений термін. «Вже не чекаючи полків литовських, ані козаків, залишивши їм наказ поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємось бути на берегах Дунаю»,– писав Ян III Собеський до Інокентія XI наприкінці серпня [80].

В авангарді польських сил вирушили і 150 козаків під командуванням полковника Апостола (П. Апостола-Щуровського). Вони входили до складу підрозділів волинського воєводи Я. Стадніцького на правах приватної легкої козацької корогви. «...З Апостолом не маю козаків більше півтори сотні.., а п. Менжинський сидить ще зі своїми у Львові, як сам пише»,– повідомляв король 9 вересня під час переправи через Дунай [81]. 12 вересня об'єднані війська Яна III Собеського та князя Лотаринзького перемогли багатотисячну армію візиря Кари-Мустафи і звільнили оточений Відень. Про участь козаків Апостола у цій битві свідчить такий запис короля: «... турків зараз ведуть, як псів і худобу, їх моя драгунів і козаки немало забрали. О Менжинський, Менжинський!» [82] Останні слова були написані королем у стані великого невдоволення з причини неприбуття до Відня головних козацьких сил. 24 вересня королівна М. Казимира, якій було доручено стежити за «козацьким затягом», повідомляла свого чоловіка, що Менжинський набрав лише півтори тисячі козаків [83]. Але вже 28 вересня Ян III Собеський писав, що до його військ, які прийшли в напрямку Будапешта, приєднались полки Я. Ворони і Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю – ?) наказувалось іти «звичайною дорогою за другими» [84]. Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Остригома (Естергома) козаки Ворони не змогли взяти «язика» на другому березі річки, що викликало невдоволення короля. Виправдовуючись перед Яном III Собеським, полковник говорив, що «простих хлопів затягнули, не козаків, бо так швидко козаків не могли дістати» [85]. Але незабаром до польської армії приєдналися полки М. Булиги, Семена (Палія – ?) та В. Іскрицького. У жовтні вони відзначилися в облозі Остригома, а також у битвах під угорським містечком Парканами (9 жовтня) та словацькою фортецею Сеценами (Щецином) (15 листопада). «А вони (козаки.– *Т. Ч.*) пішли так швидко, відважно й мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами – і в усіх заслужили собі на велику славу»,– описував король перший штурм добре укріпленої сеценської фортеці [86]. «Яка то красива винахідливість і майстерність козацька»,– писав інший свідок участі українських полків у післявіденському поході польської армії поляк Я. Пасек [87].

Для того, щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їх кількість та можливість фінансування, польським урядом

ініціювалося складання компутів (реєстрів) та спеціальних «ординацій плат» для Війська Запорозького, які засвідчували виплату козакам Правобережної України певних грошових сум. Під час гетьманування С. Куницького у 1683 р. було проведено дві великі виплати з державної скарбниці Речі Посполитої й одна — за посередництвом польського уряду від Папи Римського. Згідно з першим оплатним списком, що називався «Ординація плати Війську Запорозькому, якого має бути 1200 у трьох полках, а в кожному полку має бути корогви чотири. Укладена 11 травня 1683 року», козакам під командуванням полковників С. Корсунця, Я. Ворони та Киліяна видавали 107 646 злотих готівкою і поставів сукна на 7312 злотих [88]. Інша «Ординація плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля Меча Святого затягненого» засвідчувала, що 7 полків загальною кількістю 3000 козаків отримали 267 599 злотих [89]. Під керівництвом полковників В. Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 чоловік; М. Булиги, А. Зеленецького, К. Станецького, Я. Дуніна-Раєцького, а також невідомого полковника (його ім'я не було занесене у список) — по 400 чоловік. 13 грудня відбулася ще одна виплата п'ятьом козацьким полкам (всього 1609 чол.) С. Куницького, В. Іскрицького, С. Корсунця, Я. Ворони та А. Зеленецького [90]. Ці виплати стосувалися тих козацьких підрозділів, які брали участь у віденській і післявіденській операціях польського війська (за винятком, власне, полку Куницького).

Військова кампанія гетьмана С. Куницького, що відбулася взимку 1683—1684 рр., дістала великий розголос у багатьох країнах і ввійшла до анналів світової історії. Даний похід відбувався у руслі політики християнських монархів Європи щодо оборони від експансіоністських намірів Османської імперії. Перемігши турецьке військо візиря Кари-Мустафи під Віднем у вересні 1683 р. польський король Ян III Собеський та австрійський імператор Леопольд I, морально і матеріально підтримувані римським папою Інокентієм XI, за допомогою українського козацтва перейшли у фронтальний наступ на позиції турків у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі.

Таким чином, відзначимо, що Степан Куницький під час свого гетьманування з серпня 1683 р. до березня 1684 р. на Правобережній Україні від імені польського короля Яна III Собеського зумів відродити у цьому регіоні козацький устрій, який був знищений тут у попередні роки під тиском зовнішніх факторів. Цьому сприяла й українсько-польська військова взаємодія, яка протидіяла спробам проникнення Османської імперії до Центральної та Східної Європи. Водночас, розпочавши колонізаційні заходи на правобережних землях України, гетьман С. Куницький зміг підготувати ґрунт для

своїх наступників у справі відтворення ними державних інститутів правобережної частини Українського гетьманату.

---

[1] *Антонович В. Б.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив Юго-Западной России.– Ч. 3.– Т. 2.– К., 1868.– С. 34–37; *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв.– К., 1899.– С. 248–251; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі.– Вип. 4.– Прага, 1942.– С. 3–6; *Назарко І.* Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик.– 1965.– № 1–2.– С. 23; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.– К., 1963.– С. 50–51; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення.– К., 1993.– С. 50; *Вони ж.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації.– К., 1997.– С. 189; *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна.– К., 1999.– С. 236; *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України.– С. 28–32.

[2] *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii.– Lwów,1907.– C. 11–20; *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r.– Warszawa, 1932.– S. 25; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce.– T. 3.– Kraków, 1923.– S. 10–14; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczyposроlitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.– Wrocław, 1963.– S. 22–23; *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy.– Warszawa, 1983.– S. 410–413; *Wójcik Z.* Jan Sobieski.– Warszawa, 1983.– S. 356–357.

[3] *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма.– Кишинев, 1964.– С. 343–344; *Власова А. В.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII – начале XVIII века.– Кишинев, 1980.– С. 28–29.

[4] Herbarz Polski i iminospis zasłużonych w Polsce ludzi.– T. 2.– Lwów, 1859.– S. 80; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii.– Lwów, 1907.– S. 7.

[5] *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.– К., 1993.– С. 148.

[6] Акты ЮЗР.– Т. IX.– С. 365.

[7] Там само.

[8] Там само.– С. 752.

[9] Volumina legum.– T. V.– S. 79.

[10] *Павлищев Н. И.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину.– Т. 2.– Санкт-Петербург, 1876.– С. 52.

[11] Акты ЮЗР.– Т. XI.– Санкт-Петербург, 1879.– С. 236.

[12] Там само.– С. 331.

[13] Там само.

[14] *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в.– Москва, 1899.– С. 952.

[15] Акты ЮЗР.– Т. XI.– С. 332.

[16] Там само.– Т. XII.– С. 711–712.

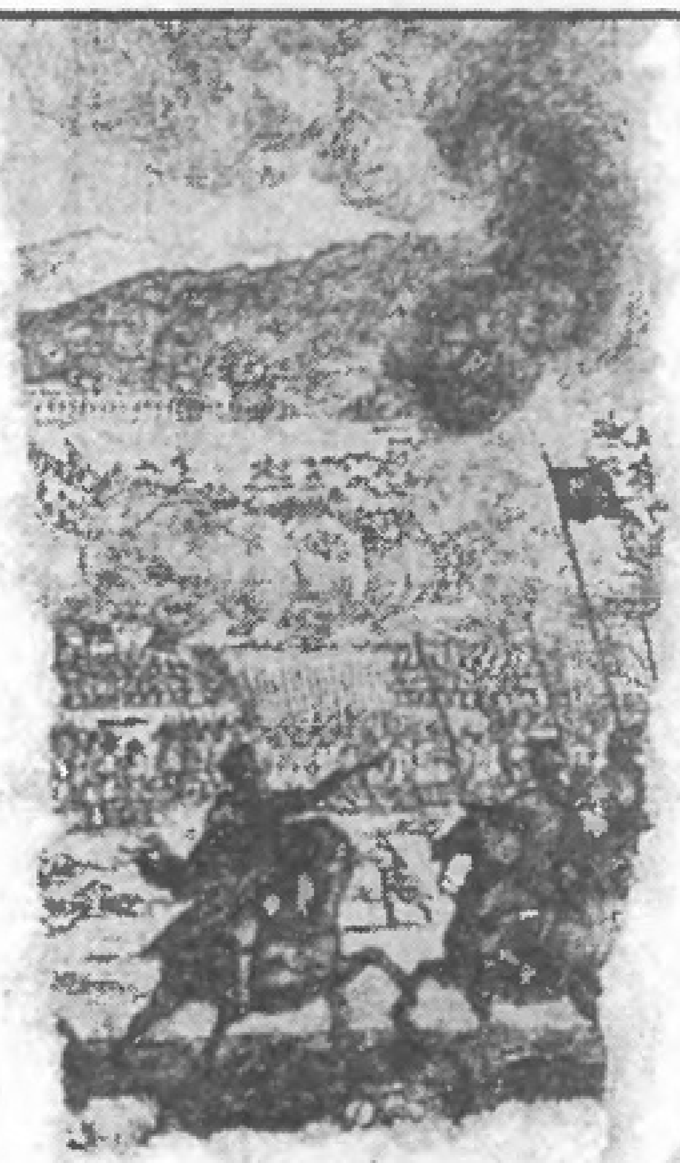
[17] Там само.– Т. XIII.– С. 102–103.

[18] Там само.– С. 50–51.

[19] Там само.– С. 210–211.

[20] Там само.– С. 226.
[21] Там само.– С. 581.
[22] *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України.– С. 27.
[23] Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР).– Т. 2.– Ч. II.– К., 1888.– С. 393.
[24] Там само.– С. 408.
[25] АГАД.– Ф. «Архів Публічний Потоцьких» (далі – «АПП»), № 133, арк. 110.
[26] Там само.– Арк. 111.
[27] Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. II.– К., 1868.– С. 9.
[28] *Антонович В. Б.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716).– С. 15.
[29] Ягелон.– Ф. 1151, арк. 76.
[30] АГАД.– Ф. «Архів Замойських» (далі – «АЗ») – № 3953, арк. 288–289; Ф. «Архів дому Радзивіллів» (далі – АР) – Від. III, кн. 16, № 142.
[31] Бібліотека університету Варшавського (далі – БУВ). Відділ рукописів.– Од. зб. 73, арк. 72.
[32] Бібліотека Народова у Варшаві (далі – БНВ).– Відділ мікрофільмів (далі – ВМ).– Од. зб. 123, арк. 297; АГАД.– Ф. АР, від. III, кн. 16, № 124.
[33] АГАД.– Ф. «АЗ», № 3053, арк. 306.
[34] Там само.– № 3036, арк. 252.
[35] Там само.– Арк. 261.
[36] *Павлищев Н. И.* Польская анархия...– Т. 3.– С. 82; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej...– S. 20–22; *Wójcik Z.* Jan Sobieski.– S. 599.
[37] *Theiner A.* Monuments historigues de Russie.– Rzym, 1859.– S. 249; *Korzon T.* Dzieje wojen...– T. 3.– S. 10; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu...– S. 28–29.
[38] Цит. за: *Urbański T.* Op. cit.– S. 29.
[39] Pamiętniki St. Druszkiewicza // Dziennik Literacki.– Lwów, 1856.– № 70–73.– S. 150.
[40] Бібліотека інституту ім. Осолінських у Вроцлаві (далі – Осолін.) – Ф. 248/2.– Арк. 171.
[41] Там само.– Арк. 178.
[42] Чарт.– Теки Нарушевича (далі – ТН), од. зб. 179, № 140, арк. 699.
[43] Там само.– Од. зб. 181, арк. 848.
[44] Там само.– Од. зб. 185, арк. 855.
[45] Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові (далі – ПАН Краків).– Од. зб. 1855, арк. 226.
[46] Чарт.– ТН, Од. зб. 179, № 161, арк. 763; Осолін.– Од. зб. 248/2, арк. 171–172; Pamiętniki Jana Chryzostoma z Goslawic Paska.– Lwów, 1923.– S. 39.
[47] ПАН Краків.– Од. зб. 645, № 30, арк. 33–34.
[48] Там само.– Од. зб. 645, № 30, арк. 33–34; *Urbański T.* Op. cit.– S. 39.
[49] Чарт.– ТН, од зб. 180, № 4; Theatrum Europeum.– T. XII.– Frankfurt-am- Main, 1707.– S. 695; *Urbański T.* Op. cit.– S. 39.
[50] Kara Mustafa pod Wiedniem. Żrodła musulmanskie do dziejow wyprawy wiedeńskiej 1683 roku – Kraków, 1973.– S. 319.
[51] ПАН Краків.– Од. зб. 645, № 38.
[52] *Крупницький Б.* З історії Правобережжя...– С. 5.
[53] *Pulkaniec L.* Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turciją (1683–1684).– Wilno, 1937.– S. 23–24.
[54] *Czołowski A.* Ikonografia wojenna Jana III // Przegląd Historyczny-Wojskowij.– T. 2.– Cz. 2.– Warszawa, 1930.– S. 19.

[55] *Zawadski K.* Gazeta ulotne polski i polski dotyczące XVI–XVIII wieku.– T. 2.– Wrocław, 1984.– S. 42.
[56] Ibid.– S. 59.
[57] Ibid.– S. 60.
[58] Ibid.
[59] Ibid.– S. 61.
[60] Ibid.– S. 62, 64, 196.
[61] Nuova, edistinta Relatione.– Napoli, 1684.– 29. II. // БНВ.– Відділ стародруків.– № 314685.
[62] *Власова А. В.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII – начале XVIII в.– Кишинев, 1980.– С. 27; *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма.– Кишинев, 1964.– С. 395; *Wimmer J.* Wieden 1683... – S. 412–413.
[63] Чарт.– ТН, од. зб. 180, № 6, арк. 29.
[64] Там само.– Од. зб. 179, арк. 1006.
[65] Там само.– Арк. 39.
[66] *Zaluski A.* Epistolae historikum-familiarium.– Brunsbergs, 1711.– T. 2.– S. 860.
[67] Żrodła do dziejów Polskich.– T. 2.– Wilno, 1845.– S. 361; Listy z czasów Jana III i Augusta II.– Kraków, 1870.– S. 32.
[68] Żrodła do dziejów Polskich.– S. 375.
[69] *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством...– С. 248–249; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні...– С. 50.
[70] Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею.– Т. XI.– Санкт-Петербург, 1869.– С. 12.
[71] АГАД.– Ф. «АЗ», № 3053, арк. 325–327.
[72] Там само.– Арк. 325.
[73] Там само.– Арк. 326.
[74] Там само.– Арк. 326 зв.
[75] Чарт.– ТН, од. зб. 180, арк. 161; Pamiętniki St. Druszkiewica...– S. 150.
[76] *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 р.– Львів, 1933.– С. 14; *Чухліб Т. В.* Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.– Вип. 6.– Черкаси, 1997.– С. 78–84.
[77] АГАД.– Ф. АПП, № 162, Т. 1, арк. 49.
[78] Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. II.– С. 39; *Antony A.* Kozacy na Polesiu Kijowskim // Biblioteka Warszawska.– T. IV.– 1881.– S. 61.
[79] *Kazimiera M.* Listy Jana Sobieskiego.– Warszawa, 1966.– S. 244; *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 р.– С. 14.
[80] *Niemcewicz J.* Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce.– T. 5.– Puława, 1830.– S. 303.
[81] *Helcel A.* Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry.– Kraków, 1860.– S. 382.
[82] Ibid.– S. 384.
[83] *Kazimiera M.* Listy...– S. 244.
[84] Listy do Maryceńki.– T. 2.– Warszawa, 1973.– S. 241; *Helcel A.* Listy...– S. 156.
[85] Listy do Maryceńki.– T. 2.– S. 257.
[86] *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 р.– С. 34.
[87] Pamiętniki Jana Chryzostoma...– S. 329.
[88] АГАД.– Ф. «АЗ».– № 3112.– Арк. 323.
[89] Чарт.– Од. зб. 2679, арк. 121–122; *Чухліб Т. В.* Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? – С. 80.
[90] АГАД.– Ф. «Рахунки надворні», № 7, арк. 505; *Wimmer J.* Wiedeń 1683...– S. 412–413.

Маловідомий гетьман

Андрій Могила
1684 — 1689

На жаль, документальних свідчень про походження, місце народження та діяльність Андрія Могили до того, як він з'явився серед козацтва Правобережної України, не маємо, крім листа з канцелярії лівобережного гетьмана І. Самойловича від 1685 р. У ньому йдеться про те, що Могила, перед тим як перейти на правобережні землі, був «присяглий товариш з рядових компанійських козаків регіменту його милості пана гетьмана (Самойловича.— *Т. Ч.*)» [1]. У літописах Самовидця та Граб'янки читаємо, що він був запорозьким козаком [2]. Ось і все, що можемо сказати про А. Могилу до того, як він наприкінці 1683 р. у чині козацького полковника очолював піхотні підрозділи у війську гетьмана правобережного козацтва С. Куницького під час походу до Молдавії. Саме тоді ім'я Могили стало відомим не тільки на Правобережній Україні, а й у багатьох країнах Центрально-Східної Європи. Це, поряд з іншими причинами, дало йому змогу невдовзі обійняти найвищу козацьку посаду у правобережній частині Українського гетьманату. За наказом польського короля Яна III Собеського гетьман С. Куницький на чолі козацького війська вирушив на допомогу молдавському господарю Ш. Петричейку в його боротьбі з турецько-татарськими загонами. Серед бойових підрозділів був і піхотний полк на чолі з А. Могилою. 4 грудня 1683 р. під м. Кіцканами українці перемогли нечисленні турецькі підрозділи[3]. Однак 30 грудня біля переправи через р. Прут поблизу с. Тобак загони кримського хана оточили козацьке військо. Під час жорстокого бою, коли «татар стратили немало», кіннота на чолі з гетьманом С. Куницьким не витримала навального удару противника й відійшла за Прут, залишивши на полі бою піхотні сотні, очолювані полковником Могилою. Останній, зненацька опинившись у скрутній ситуації, не розгубився. С. Величко свідчив, що А. Могила, керуючи козацькими піхотинцями, «бився з татарами цілий день і, хоч зазнав немалої шкоди від татар у своїх людях, учинив і їм такий самий ущербок» [4]. Коли настала ніч, Могила наказав переправлятися річкою

по тонкій кризі, і хоча кілька козаків потонуло, козацький ватажок уникнув повної поразки і без перешкод дістався до м. Ясс.

У січні 1684 р. він разом зі своїми козаками з'явився в м. Могилеві, що на Дністрі. Невдовзі тут відбулася козацька рада, яка відібрала булаву у нерішучого С. Куницького і поставила на гетьманство героя молдавського походу А. Могилу. 30 січня рішення могилівської ради були затверджені польським королем [5]. Отже, можемо говорити про те, що обрання Могили на Правобережжі за правовим статусом нічим не відрізнялося, наприклад, від виборів гетьманів І. Самойловича чи І. Мазепи на Лівобережній Україні. Вони також обиралися на козацьких радах, а потім затверджувалися своїм сюзереном — московським царем. Таким чином, ім'я А. Могили має зайняти своє, належне йому, місце серед інших володарів гетьманської булави.

Рішення козацької ради у Могилеві свідчили про існування певних автономних прав козацької військової адміністрації в межах Правобережної України задовго до відомого указу Яна III Собеського 1685 р., який дозволяв формування козацьких полків на території Київщини і Брацлавщини. Відродженню української військово-політичної структури на землях Правобережжя сприяло і непевне міжнародно-правове становище цієї території. Адже ні Журавненський мир 1676 р. між Туреччиною й Польщею, ні Бахчисарайський договір 1681 р. між Росією і Туреччиною не сприяли укріпленню на цих землях влади одного з монархів.

У 80-х рр. XVII ст. Річ Посполита продовжувала провадити рішучу політику щодо посилення свого впливу в Молдавії і Волощині. У зв'язку з цим А. Могила веде активне листування з волоським господарем [6]. У травні 1684 р. український гетьман вирушив на допомогу західному сусідові, але цей перший похід Могили у ранзі найвищого козацького керівника закінчився невдало. Під м. Студеницею його військо зазнало нищівної поразки від татар. Сам гетьман вийшов з оточення лише з 200 козаками [7]. Довідавшись про значні втрати серед товаришів (загальна кількість вбитих і полонених становила близько 3000 чоловік), козаки «за шию його, Могиленка, волочили» [8], але булави не відібрали. Невдалий похід правобережного гетьмана спричинився до масового переходу козацтва на лівий берег Дніпра, у Переяславський полк. Додатковим поштовхом до втечі певної кількості козаків з-під влади А. Могили була також невелика платня від польського короля.

1 червня 1684 р. Могила у листі до Яна III Собеського скаржився, що йому підкорялася не вся козацька старшина, а тому він не має змоги знову йти на допомогу молдавському господарю [9]. Він також повідомив, що полковник С. Палій забрав 100 000 злотих з платні

короля і перейшов разом з полковниками Дроб'язгою і Кришталем до І. Самойловича. Хоча через деякий час Палій повернувся на Правобережну Україну і запевнював короля, що підкорятиметься наказам гетьмана Могили [10], два роки по тому слова він не дотримав. Лише коли С. Палій взяв участь у молдавському поході разом з польськими військами (жовтень 1687 р.), а потім розбив хана Батир-агу, Ян III Собеський написав листа до «бунтівного» полковника і висловив сподівання, що, можливо, він «помириться» з А. Могилою [11].

Заворушенням у військах Могили і переходу більшої частини правобережних козаків на Лівобережну Україну сприяла політика лівобережного гетьмана І. Самойловича. За його наказом переяславський полковник П. Полуботок весною 1684 р. «відіслав» до м. Немирова, гетьманської резиденції Правобережжя, бориспільських козаків братів Яковенків «для повернення війська і його самого (Могили.— *Т. Ч.*)» [12]. Після п'ятитижневого перебування у стані гетьмана вони загітували перейти на лівий берег кілька тисяч козаків.

Слід зазначити, що І. Самойлович не тільки всілякими засобами переманював на свій бік «лядських» козаків, а й робив усе можливе для дискредитації А. Могили як правобережного гетьмана перед польським королем. Відразу по обранні Могили гетьманом Самойлович заявив офіційний протест перед польською владою, де вказував на неправомірність таких дій правобережного козацтва. Згодом у листах до представників уряду Речі Посполитої Самойлович називав Могилу «зрадником», «дурним Могиленком», який «не тільки п'яний, але й тверезий не має розуму» [13]. Керуючись суб'єктивною оцінкою лівобережного гетьмана, В. Антонович, а за ним інші українські історики давали негативну характеристику діяльності А. Могили. Не можемо погодитися з такою оцінкою ролі правобережного гетьмана в українській історіографії, оскільки ще козацькі літописці відзначали його істотну роль у вигнанні турків з Поділля в останній чверті XVII ст.

Зовсім не досліджено вплив А. Могили на державотворчі процеси, що розгорталися на Правобережній Україні. У серпні 1684 р. він проголосив наказним гетьманом димерського полковника Мирона, який зразу ж по обранні почав розсилати універсали у всі правобережні міста і містечка. У них він стверджував, що польський король віддав запорозькому гетьману Україну по р. Случ, як то було за Б. Хмельницького [14]. Всі селяни мали перейти у козацький стан і не підкорятися владі польської шляхти. Цілком можливо, що Мирон діяв не без відома свого патрона — А. Могили. Козацькі ватажки хотіли скористатися з наказу Яна III Собеського, який надав козакам

територію «коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясмином, понад Тікичем і коло Умані»[15]. Отже бачимо, якщо уряд Речі Посполитої починав провадити щодо правобережного козацтва «політику пряника», там знову починали спрацьовувати державотворчі чинники, виразником яких був також і гетьман А. Могила.

Військо Могили наприкінці літа 1684 р. налічувало близько 6 тис. козаків — вони, незважаючи на заборону, переходили під владу гетьмана Правобережної України, сподіваючись, що польський уряд платитиме їм великі гроші. Правобережні землі успішно заселялися вихідцями з Лівобережної України та інших регіонів[16]. Могила повідомляв Яна III Собеського, що московський цар заборонив такий перехід під страхом смертної кари, а «границі від Запорогів по Київ і по Батурин міцні»[17] і що вже страчено двадцять козаків. Лівобережний гетьман арештував навіть дружину А. Могили. Виявив бажання перейти на службу до правобережного війська переяславський полковник Войца-Сербин, за що й був висланий Самойловичем у кайданах до Москви. Однак репресивні заходи не стримували лівобережних козаків та селян заселяти Правобережжя, а отже, у військах Могили з'являлося дедалі більше досвідчених воїнів.

Це давало змогу успішно провадити військові операції проти турків, татар і козаків, які перейшли на їхній бік. У листопаді під Немировим А. Могила неодноразово захоплював у полон татар і турків. «...По градах, біля Кам'янця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив»,— так оцінював даний період діяльності правобережного гетьмана Г. Граб'янка[18]. У грудні 1684 р. війська Могили відзначилися у битві польсько-українських сил з турками під Цецорою.

Визнанням видатної ролі козацтва в обороні Правобережної України, Речі Посполитої і всієї Центрально-Східної Європи від турецької агресії стала постанова варшавського сейму від 16 лютого 1685 р., в якій зазначалося, що «всіх козаків низових і українських, як тих, які побажали признати його, мають осідати на Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками...»[19]. А. Могилі також було доручено набирати полковників не з шляхетського стану, як було досі, а серед козаків. Разом з тим сеймова конституція надавала козацтву землю в межах шляхетської власності, що й стало причиною подальших конфліктів між ними та польською владою. Відразу ж по цьому на Правобережній Україні відродилося чотири козацьких полки — Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Вінницький і Корсунський. Панівні кола Речі Посполитої у даному

разі керувалися принципом «найменшого зла» — перед загрозою турецької агресії козацтво юридично визнавалося за окрему військово-політичну силу, що спричинилось до відродження елементів національної державності на правобережних землях України.

Однак знову тут спрацював чинник, що завжди перешкоджав українству створити повноцінну державу, а у 80-х роках XVII ст.— відтворити державно-адміністративні інститути на Правобережній Україні. Полковники Сулимка, Булук-Баша, Барабаш і Корсунець відмовилися підпорядковуватися гетьману А. Могилі. Один з них висловив таку, страшну для внутрішньополітичних процесів в Україні, думку: «Я ні короля, ні гетьмана не боюся, у мене король — цар турецький, а гетьман — господар волоський, бо треба тоє відати: де Барабаш, там нічого не маш» [20]. У січні 1685 р. Могила переміг війська «турецького» гетьмана Сулимки. Того ж року він відправив своїх послів до Калмицької орди з пропозицією переходити на службу до короля [21]. Згодом гетьман взяв участь у спільному поході до Буковини з польською армією на чолі з С. Яблоновським. Війська А. Могили взяли у полон 17 татар під Зіньковим, а потім разом з полком П. Апостола-Щуровського відігнали їх від Немирова.

Наприкінці літа 1686 р. двохтисячний загін Могили прийшов до військового табору Яна III Собеського, який вирушив під Цецору «на допомогу цесарю римському проти турок». У вересні об'єднані війська були оточені турецько-татарською армією поблизу Кам'янця-Подільського. Облога тривала 12 діб. Після того як загинуло близько третини королівського війська, коронний гетьман Яблоновський дав наказ відступати у напрямку Львова, а «козаків розпустив, заплативши на дві людини по 3 таляри і по зипуну на козака» [22]. Отримавши гроші, полковники Кулик, Макуха та Штепа покинули свого ватажка й подалися на Лівобережжя.

Тут треба зазначити, що ще в травні 1686 р. між Московською державою і Річчю Посполитою було укладено «Вічний мир». Зокрема, сторони дійшли згоди у проблемі переходів козаків з Правобережжя на лівий берег Дніпра і навпаки — «їхня царська величність тих козаків... які живуть у Немирові, в Паволочі і біля Білої Церкви, не будуть і не велять приймати в свою оборону» [23]. Так само мав діяти і польський монарх щодо запорозьких козаків, які часто приходили на допомогу гетьману А. Могилі. Відразу ж після укладення миру між королем і царем московські дипломати почали апелювати до Варшави щодо скасування уряду правобережного гетьмана. 31 серпня до московських посланців у Варшаві було

надіслано царську грамоту, складену за ініціативою І. Самойловича. У ній ставились такі вимоги до польського уряду: 1) заборонити А. Могилі йменуватися запорозьким гетьманом; 2) не приймати втікачів з Лівобережжя, а тих його мешканців та запорожців, які потрапили на Правобережжя до укладення «Вічного миру» повернути у царські володіння; 3) терміново розслідувати справу із затримкою білоцерківським комендантом групи козаків, що хотіли виїхати на «лівий берег» Дніпра [24]. Польські дипломати обіцяли повідомити про це короля й дати відповідь на зазначені питання.

Під час переговорів стосовно ратифікації «Вічного миру», які відбулися протягом вересня—грудня 1686 р. у Львові, Б. Шереметьєв заявляв: «Також би і Могиленка в сторону царської величності повернути...» і мотивував це тим, що у Могили на Лівобережній Україні перебувають дружина й діти [25]. У відповідь поляки демократично відповідали, що «котрі козаки були з сторони царської величності в воєнних проти неприятеля при військах королівської величності походах, і тим козакам, також і Могиленку указав королівська величність дати волю. Хто захоче в сторону його царської величності повернутися до дружин своїх і дітей, ніхто їм того не забороняє, а хто сам не хоче в сторону царської величності йти, вислати того неможливо» [26].

Участь правобережних козацьких полків у поході польської армії на Волощину відображено в «Щоденнику кампанії у Волоській землі 1686 р.» [27], що його написав королевич Якуб Собеський, який був безпосереднім свідком тих подій. Правобережний гетьман зумів надати у розпорядження польського командування близько 6000 козаків. До Молдавії військо Речі Посполитої вступило в кінці липня. Воно, хоч і оволоділо Яссами, але у результаті багатьох боїв з турецько-татарсько-молдавськими підрозділами втратило майже третину свого складу й відступило до Польщі. Незважаючи на невдачу, це дало змогу австрійським військам на початку вересня того ж року оволодіти угорським містом Будою, що стало важливою перемогою коаліційних сил «Священної ліги».

Лист А. Могили до Яна III Собеського від 1 жовтня 1686 р., який уперше впроваджується до наукового вжитку, свідчив про труднощі гетьмана у розташуванні війська на землях Правобережної України. «Кальник зовсім без однієї людини, також і в Дашові, Комарові і Шаргороді... Супрунів, Бихів тільки назва від них залишилась»,— писав Могила і просив короля, щоб той видав «асигнацію на землі, де були б люди» [28]. Зрозуміло, чому в разі відмови гетьман погрожував скласти клейноди, адже козацтво виступало у цьому випадку суто

як військовий елемент і не могло існувати без розвинутих господарських структур.

З 18 липня до 3 серпня 1687 р. А. Могила на чолі правобережних полків бере участь в облозі м. Кам'янця-Подільського, де перебувала турецька залога. Тут він особисто відзначився під час одного з численних боїв. Про це свідчила інформація щодо здобутого ним коня, якого «цінили великою ціною», а також те, що Могила «з великою славою військо привів» до польського табору [29]. Знаємо, що у цей час до табору правобережного гетьмана прибули на допомогу запорозькі та «сіверські» козаки.

У зв'язку з перебуванням Могили під Кам'янцем-Подільським наказним гетьманом від його імені у Немирові залишали полковника Максима Булигу [30]. 20 жовтня Могила звернувся до С. Дружкевича, який обіймав посаду комісара над козаками від польського уряду. Гетьман інформував його про можливий напад ханських військ, а також запитував, чи треба затримувати тих козаків, які не задоволені зимовою кампанією та невиплатою обіцяних грошей і погрожували покинути Правобережжя [31]. Того ж року в Україні почала поширюватися чутка, що козаки Запорозької Січі хочуть обрати А. Могилу кошовим отаманом, але сам правобережний гетьман не давав для цього ніяких підстав.

13 червня 1688 р. гетьман Могила повідомляв короля про свою перемогу над татарами в битві поблизу Немирова. Оригінал тексту листа відтворено в сучасному польському археографічному виданні [32]. Однак після ознайомлення з цим документом у архіві автор виявив пошкоджений відбиток печатки Війська Запорозького, якою користувався А. Могила [33]. Вона продовжувала традиції Української держави, що сформувалася за доби Б. Хмельницького, і зображувала знову ж таки козака, який тримав в одній руці мушкет. Однак до нього була додана ще одна символічна деталь — у другій руці козак тримав щит, який за своїми обрисами нагадував шляхетський герб «Яніна», що належав Яну III Собеському. Таким чином підкреслювалася залежність правобережної частини гетьманату від Речі Посполитої. Сам гетьман у цьому та інших листах підписувався так: «Андрій Могила Гетьман ВКМ (Вашої Королівської Милості.— *Т. Ч.*) Військ Запорозьких».

Взимку 1688 р. правобережний гетьман з почесною місією відправляє до Кримського ханства особистого перекладача з тюркських мов Андрія Левендовського [34]. Той, маючи при собі велику суму грошей з гетьманської скарбниці, мав викупляти з татарської неволі полонених козаків, серед яких був і рідний брат гетьмана Яким Могила. Весною «товмач» з'явився у запорозькому Коші (на жаль, Якима не вдалося розшукати) з листом від кизикирменського

бея. Тут він зустрівся з іще одним посланцем А. Могили сотником І. Маковським, який прибув з Немирова на Січ у «військових справах». Після відвідин запорожців Левендовський поїхав на Лівобережну Україну, де 20 липня мав розмову з «тогобічним» гетьманом І. Мазепою. Як дослідили історики, посланець А. Могили розповів Мазепі про напади татар на землі Речі Посполитої, стан боєготовності та обороноздатності Кримської та Білгородської орд, направлення окремих підрозділів останньої для допомоги туркам на Балкани тощо [35].

У березні російський резидент у Варшаві П. Возніцин отримав від царів Петра й Івана вказівку вимагати від польських сенаторів, щоб вони домагалися від свого короля заборонити А. Могилі та його майбутнім наступникам титулуватися запорозькими гетьманами [36]. Москва аргументувала це тим, що згідно з положеннями «Вічного миру», Річ Посполита не має права підтримувати взаємини з городовими і запорозькими козаками, а також не повинна «тими уступленими містами і місцями, і Запорожжям ні в які держави і нікуди не писатись, і не іменуватись, і з титл бути виключеною» [37]. Тут, як бачимо, росіяни вдавали, що не розуміли означення «запорозький», яке мало стосунок не лише до Запорожжя, а й до самоназви правобережної частини Українського гетьманату. Однак польський король не погоджувався виконати ці, не дуже обґрунтовані, вимоги союзників. Хоча, як відзначають дослідники, саме постійні вимоги московського уряду до Польщі у справі титулування гетьмана Правобережної України спричинили те, що наступники Могили були вже не виборними, а наказними [38].

Незважаючи на такі протести московських царів, гетьман Могила продовжував підтримувати стосунки з кошем Запорозької Січі. Наприкінці весни він прийняв у себе в Немирові запорожця, козака Щербатівського куреня Кукшу, та відправив його до низового війська з великою сумою грошей на потреби січової церкви. Цікаво, що в цьому випадку частину грошей на православний храм виділив сам король Речі Посполитої, котрий, як відомо, був католиком [39]. 23 червня Могила відіслав до запорожців свого посланця з листом, в якому цікавився, чи отримали вони надіслані гроші, а також наголошував на прихильності до Запорожжя польського монарха [40].

Протягом літа — осені московські царі знову неодноразово вимагали від Яна III Собеського, щоб той заборонив А. Могилі (Мигулі) вживати цей титул [41]. Останній привернув до себе увагу московської влади та лівобережного гетьмана І. Мазепи тим, що протягом 1688 р. неодноразово звертався до запорозьких козаків з

проханням переходити до нього на службу [42]. Він написав листа на Запорозьку Січ до кошового отамана Г. Сагайдачного, в якому запрошував запорожців на службу до польського короля. Як дослідив В. Станіславський, це він робив, очевидно, згідно з розпорядженнями з Варшави [43]. Один з таких листів і потрапив до рук Мазепи. Останній відразу ж переслав його до Москви, чим викликав гнів запорозьких козаків. Наслідок був протилежним бажанням царя і лівобережного гетьмана. Незважаючи на великі заслони, що були виставлені І. Мазепою, багато запорожців перейшло до А. Могили, а отже, й до польського короля на службу.

22 вересня 1688 р. король Речі Посполитої написав листа до старого гетьмана, де наказав йому вирушити до м. Бучача під командування коронного гетьмана С. Яблоновського, а також зобов'язував скласти компут козацьких полків [44]. У листопаді того ж року делегація, куди входило близько 40 правобережних та запорозьких козаків на чолі з А. Могилою, зустрічалася з Яном III Собеським під Кам'янкою, що за 6 миль від Злочева. Ця зустріч відбувалася в атмосфері надзвичайної секретності, адже переговори польського короля з січовиками порушували умови «Вічного миру». Під час розмови з королем піднімалися різні питання функціонування козацтва на Правобережжі та Запорожжі. Зокрема, низові козаки скаржилися на утиски з боку Москви та прохали заступництва у Яна III Собеського [45].

«Компут Війська Запорозького його Королівської Милості», складений під с. Кашперовцями за допомогою комісара С. Дружкевича для нунція Ф. Бонесани (особистого представника папи римського Інокентія XI в Польщі), засвідчував, що влітку 1689 р. існувало 5 козацьких полків — А. Могили, Гришка, Іскри, Самуся та Макаренка [46]. Генеральної та полкової старшини налічувалось 111 осіб, рядових козаків — 1218. До полку гетьмана, зокрема, входили: генеральний обозний, генеральний хорунжий, підосавул, пушкарі (3 чол.), довбуш, сурмач, прапороносець і капелан. Таким чином, зберігалася традиційна структура козацького війська, що усталилася в попередні роки.

Окремо слід розповісти про історію, яка була пов'язана з родиною правобережного гетьмана. Після того як Могила перейшов на «правий берег» Дніпра, на Лівобережній Україні залишилися його дружина з сином. Відразу ж після обрання його гетьманом Правобережжя вони за наказом І. Самойловича негайно були взяті під варту. Таким чином А. Могилі нічого не залишалося робити, як попросити заступництва у свого протектора, польського короля Яна III Собеського. Гетьман відбув до Варшави, де в липні 1684 р. був відразу ж прийнятий і вислуханий

королем. Як повідомляв у своєму звіті російський посол у Польщі Сандирєв, «...Могила ж Королівській величності доносив, що, по Вашому Великих Государей (малолітніх царей Петра та Івана.— Т. Ч.) указу, жінка його Могилина сидить під міцним караулом і в сторону Королівської Його Величності пропускати її не велено; і щоб Королівська Величність наказав писати до Вас, Великих Государів, у грамоті своїй про звільнення жінки його в королівську сторону; і Королівська Величність наказав про те послати до Вас, Великих Государів, грамоту свою»[47]. І справді, наприкінці липня Ян III Собеський відправив листа до Москви з проханням якимось чином вплинути на лівобережного гетьмана І. Самойловича й зобов'язати його негайно звільнити дружину підлеглого королю правобережного гетьмана. Але царський двір, з невідомих причин, навіть не вважав за потрібне дати відповідь королеві, що було грубим порушенням тогочасного етикету листування між найвищими достойниками різних держав.

Саме тому великий канцлер Речі Посполитої М. Огінський у жовтні 1684 р., нагадуючи про лист свого короля, звернувся з посланням до російського князя В. Голіцина. Той відказав йому, що «такої Королівської Величності грамоти... про звільнення Могилиної жінки... в присилці не було» (?!), а також про те, що російській стороні невідомо, з яких причин арештована Параскева і де вона зараз перебуває[48]. Втім, Голіцин обіцяв дати наказ Самойловичу про «розшук» дружини правобережного гетьмана. Чи це була свідома дезінформація росіянами поляків, чи, можливо, й справді лист Яна III Собеського з невідомих причин не потрапив до адресата? Однак Параскева Могила так і не була звільнена протягом найближчих років.

Її вірний чоловік неодноразово звертався до королівської канцелярії з проханням вплинути на царя і лівобережного гетьмана щодо його справи. 13 квітня 1687 р. сам король відповів А. Могилі з Варшави: «...про жінку премилу не забуваємо і все робимо (для її звільнення.— Т. Ч.)»[49]. Отже, в цей час вона ще перебувала в полоні. Ймовірно, що її випустили лише десь наприкінці 1687 р. на доручення новообраного лівобережного гетьмана І. Мазепи, який не хотів сваритися через цю справу з польським королем. Андрій і Параскева Могили жили в розлуці майже три роки. Однак чоловік не втрачав надію на повернення дружини з полону і, як бачимо, завдяки власній настирливості домігся свого.

До Немирова його дружина прибула разом з сином та братом — козаком Лубенського полку Данилом Мозирею. Хоча подальші події засвідчили, що родині Могил недовго довелося тішитися щастям — на початку 1689 р. гетьман А. Могила помер і тепер уже

його дружині довелося звертатися по допомогу до королівського уряду в справі успадкування майна небіжчика. Також відомо, що у 1689 р. Д. Мозиря разом з коронним гетьманом С. Яблоновським зустрівся з Яном III Собеським у Злочеві, після чого сину А. Могили дозволили служити при королівському дворі [50]. Вдова правобережного гетьмана певний час проживала у Білій Церкві та Фастові під захистом полковника С. Палія, а потім, очевидно, повернулася на Лівобережну Україну. У поминальному синодику роду Могил, який був відшуканий істориком В. Кривошеєю, знаходимо такі імена: Андрій, Єфимія, Антоній, Марія, Марія, Антоній, Леонтій, Марія, Марія, Гафія, Сава, Власій, Марія, Палагея, Євдокія, Діонісій, Єрофей, Марія, Іван, Катерина, Андрій, Марія, Димитрій.

Найімовірніша дата смерті гетьмана А. Могили – початок січня 1689 р. Це підтверджує знайдений В. Station Станіславським у російському архіві лист П. Возніцина до князів Голіциних від 17 січня того ж року. У ньому московський дипломат писав: «До мене королівська величність зволив наказати, тішучись, що вже Могила писатися запорозьким гетьманом не буде навіки, оскільки помер...» [51]. Невдовзі Ян III Собеський призначив на гетьманство полковника Гришка [52], який, на відміну від свого попередника, вже не був обраний козацькою радою.

На нашу думку, Андрій Могила був одним з небагатьох правобережних гетьманів, котрий зумів протягом 1684–1689 рр. укріпити козацький устрій Правобережної України, який дуже багато втратив від часу правління П. Дорошенка. Головні здобутки гетьмана А. Могили, які до цього часу були маловідомі історичній науці,– це колонізація правобережної частини гетьманату, відродження тут козацьких полків, захист України, Польщі та й усієї Центрально-Східної Європи від турецько-татарської агресії.

---

[1] *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– С. 371.

[2] Літопис Самовидця.– К., 1971.– С. 140; Летопись Гр. Грабянки.– К., 1854.– С. 233.

[3] АЗР.– Т. V.– С. 174.

[4] *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– С. 304.

[5] *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII ww.– Wrocław, 1963.– S. 24.

[6] Дополнения к актам историческим.– Т. XI.– С. 90.

[7] Чарт.– ТН, од. зб. 180, № 55, арк. 187.

[8] АЗР.– Т. V.– С. 176.

[9] АГАД.– Ф. «АЗ», № 3036, арк. 165.
[10] Чарт.– Од. зб. 2765, арк. 35; *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год.– Львов, 1874.– С. 208–209.
[11] Чарт.– Од. зб. 422, арк. 288.
[12] Дополнения к актам.– Т. XI.– С. 171.
[13] АЗР.– Т. V.– С. 176; *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– С. 371.
[14] Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. II.– С. 94.
[15] Там само.
[16] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України).– Ф. 2, оп. 1, спр. 3, арк. 212 зв.
[17] Дополнения к актам.– Т. XI.– С. 150.
[18] Летопись Гр. Грабянки.– С. 233.
[19] Volumina legum.– T. V.– S. 350.
[20] Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. II.– С. 337.
[21] РДАДА.– Ф. 210. Розрядний приказ, стовпці Білгородського столу, оп. 12, арк. 549.
[22] Дополнения к актам.– Т. XII.– С. 302.
[23] Осолін.– Од. зб. 210, арк. 312.
[24] *Станіславський В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила. Документи // Український історичий журнал.– 2002.– № 5.– С. 119–120.
[25] РДАДА.– Ф. 79, оп. 1, спр. 227, арк. 421 зв.; *Станіславський В.* Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорожжя й Речі Посполитої в 1686–1689 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.).– Вип. 3.– К., 2003.– С. 217–218.
[26] РДАДА.– Ф. 79, оп. 1, спр. 227, арк. 423–424.
[27] *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Moldawji w 1686 r.– Warszawa, 1932.– S. 127–138.
[28] АГАД.– Ф. «АЗ», № 3028, арк. 185; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.– T. 3.– S. 14.
[29] РДАДА.– Ф. 79, оп. 1, 1687, спр. 1, арк. 90–92; *Станіславський В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила. Документи.– С. 121–122.
[30] ЦДІАК України.– Ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 63.
[31] АГАД.– Ф. «АЗ», № 3028, S. 185; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.– T. 3.– S. 14.
[32] Krol Jan III Sobieski i jego epoha / Oprac. J. Plocha.– Warszawa, 1986.– S. 70–71.
[33] AGAD, Archiwum Radziwillowskie, Dział II, ks. 25.– S. 202.
[34] *Станіславський В.* Поїздка «товмача» гетьмана Андрія Могили до Білогородчини і Криму // Український історичний збірник-2000.– К., 2000.– С. 305–310.
[35] Там само.– С. 306–308.
[36] РДАДА.– Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 238–240; *Станіславський В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила. Документи.– С. 122–123.
[37] Там само.
[38] *Станіславський В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила // Український історичний журнал.– 2002.– № 4.– С. 116.

[39] *Станіславський В.* Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорожжя й Речі Посполитої в 1686–1689 рр.– С. 227.

[40] Там само.

[41] *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России.– Т. 3.– Москва, 1897.– С. 159.

[42] *Станіславський В.* Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки // Київська старовина.– 1999.– № 3.– С. 155–162; *Його ж.* Поїздка «товмача» гетьмана Андрія Могили до Білогородчини і Криму.– С. 305–310.

[43] *Його ж.* Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорожжя й Речі Посполитої в 1686–1689 рр.– С. 224.

[44] Чарт.– Од. зб. 422, арк. 313; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej.– S. 73.

[45] *Станіславський В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила.– С. 112.

[46] АГАД.– Ф. «АПП», № 47, т. 2, арк. 162.

[47] Дополнения к актам историческим.– Т. XI.– С. 150.

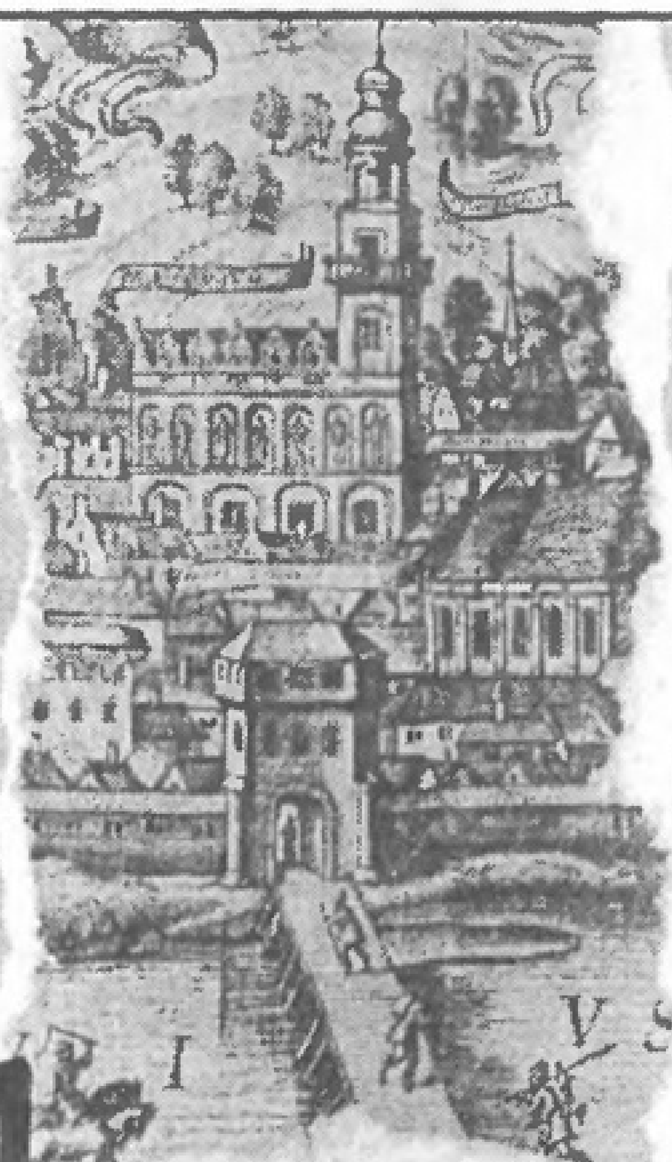
[48] Там само.– С. 239.

[49] Чарт.– Од. зб. 422, арк. 64.

[50] *Станіславський В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила.– С. 118.

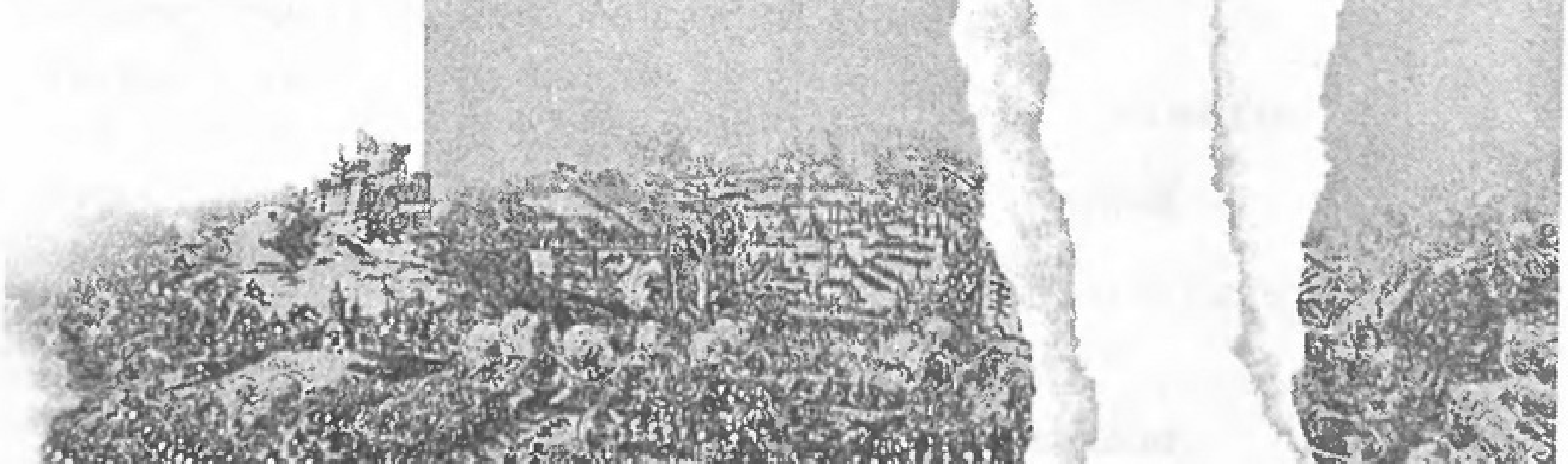
[51] РДАДА.– Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 261; *Станіславський В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила. Документи.– С. 127.

[52] Осолін.– Од. зб. 876, арк. 35; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків // ЗНТШ.– Львів, 1930.– Т. 100.– С. 62.

Наказний гетьман від польського короля

Гришко Іванович
1689 — 1692

Зважаючи на різні причини, головною з-поміж яких є брак повноцінної документальної бази, українська історіографія майже обійшла увагою життя та діяльність наказного гетьмана Правобережної України від імені польського короля Григорія Івановича (в історичній літературі більше відомий як Гришко). Він був призначений на цю посаду універсалом Яна III Собеського від 4 травня 1689 р. і здійснював керівництво правобережним Військом Запорозьким до своєї смерті влітку 1692 р. Окремі згадки, які стосуються біографії Гришка, знаходимо в працях вітчизняних істориків [1]. Певні відомості про його життєдіяльність подають також польські науковці [2]. Спираючись на дослідження попередників та використовуючи новознайдені в архівосховищах Польщі документи і матеріали, пропонуємо ознайомитися з маловідомими сторонами діяльності цього козацького гетьмана.

Гришко був серед перших козацьких полковників, яким, згідно зі спеціальною постановою вального сейму Речі Посполитої у лютому 1685 р., дозволялося здійснювати військово-політичну діяльність на теренах Правобережної України. Виконуючи положення вищого законодавчого органу польсько-литовської держави і керуючись «приповідним» листом гетьмана Андрія Могили, Гришко протягом кількох місяців набрав до військової служби близько 300 козаків, які того ж року були використані королівським урядом для витіснення з території Центральної та Південно-Східної Європи турецько-татарських сил.

Першу документальну звістку про козацького полковника Гришка знаходимо у «Щоденнику...»[3] коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Яблоновського, який відображав події походу польських та козацьких підрозділів до Буковини, Молдавії й Волощини протягом 1685 р. Під час виправи Гришко очолював піхотний козацький полк, який у складі об'єднаних польсько-українських сил пройшов з боями територією, захопленою турками

і татарами. 29 вересня, переправившись через р. Прут, союзницькі війська підійшли до с. Боян. Тут ними був організований оборонний табір, який складався з 13-тисячного польського війська, 3 тисяч українців і 2 тисяч литовців [4]. Вранці 1 жовтня близько 30 тисяч татар і 12-тисячний корпус Солімана-Баші атакували правий фланг армії С. Яблоновського. Саме там розміщувалися козаки під керівництвом гетьмана А. Могили та полковників С. Палія й Гришка. Певний час витримуючи натиск переважаючих сил противника, козацькі полки після тригодинного бою почали відступати до центру. Їм на допомогу надійшло близько десятка литовських корогв, після чого фронт знову вирівнявся. Мало того, відбивши ворожу атаку, українці перейшли у контрнаступ. Як свідчив очевидець тих подій: «Гришко-полковник погнався за вал Боянський, далеко пішов з кільканадцятьма козаками за татарами» [5]. Захопившись погонею, вони не помітили, що опинилися серед переважаючих сил противника, а тому п'ятеро козаків потрапили в полон, інші ж під керівництвом Гришка відступили, скориставшись густими чагарниками, неподалік від місця сутички [6].

На честь цього походу С. Яблоновським була складена поема під назвою «Pamiętne wprowadzenie wojska z ciesni Bukowinskiey...», яка в друкованому вигляді вперше побачила світ у 1745 р. в Замості. Чимало її рядків присвячувалося подвигам хоробрих та мужніх українських козаків. Автор згадував і про «сміливого полковника» Гришка, який разом з гетьманом Могилою, полковниками Палієм і Апостолом відзначився у буковинсько-волоській виправі й був справжнім «рицарем і молодцем»:

Запам'ятати і вас годиться просто,
Яким свобода в Україні мила,
Не затримувалися як скоро покликали
Вас на виправу Рицарську. Могила
Має Палія, Гришка, Апостола,
Своїх полковників з ними досить сила
За відважними до бою Вождями
Чинять вже як Рицарі й Молодці [7].

Після повернення на Правобережну Україну полковник Гришко отримав наказ від А. Могили (січень 1686 р.) укласти реєстр свого підрозділу з метою отримання грошей, які їм мав передати королівський «комісар над козаками», хелмський каштелян Станіслав Дружкевич. Окрім того, як засвідчував гетьманський лист, він мав очікувати чергового наказу від коронного гетьмана С. Яблоновського та миритися з тим, що «польські корогви мають мешкати в козацьких квартирах» [8].

20 квітня коронний гетьман направив спеціальний наказ («ординанс») до Гришка, щоб той вирушив під Вінницю на з'єднання з корогвами ротмістра К. Завіши [9]. Однак полковник затримався з його виконанням, а тому 18 травня 1686 р. отримав повторну вказівку рухатися до Язловця на з'єднання з полками С. Палія, М. Булиги, С. Корсунця, Макухи та Булук-Баші й перебувати під загальним керівництвом гетьмана Могили [10]. Зважаючи на плани польського військового командування, 24 травня всі козацькі підрозділи мали зібратися біля язловецької фортеці для подальшого походу до Молдавського князівства. Однак правобережний гетьман зі старшиною спізнився з виконанням цього завдання. Однією з причин цього було те, що козацькі підрозділи намагалися у цей час оволодіти Баром і Меджибожем, де закріпилися турецькі залоги. Іншою причиною було небажання більшості полковників підкорятися наказам гетьмана А. Могили, а тому згодом вже сам король надіслав персональні «ординанси» до козацької старшини.

Наприкінці червня Гришко отримав від Яна III Собеського наказ прибути під Язловець. Після того як козацькі полки все ж таки зібрались у визначеному місці, польський король окремим універсалом призначив «неслухняні» полки Гришка, П. Апостола-Щуровського, С. Палія та С. Корсунця до складу своєї армії, а підрозділи гетьмана Могили залишив для охорони польських комунікацій на Поділлі.

У другій половині 1686 р. підрозділ Гришка (близько 400 чол.) разом з іншими козацькими полками (всього близько 2500 осіб) взяв активну участь у черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавії, який очолював визнаний у Європі «переможець Відня» Ян III Собеський. Частини українського козацтва входили до складу 36-тисячного польського війська. «Його Королівська Милість, здійснюючи свої славні плани, хоче помститися за пролиту кров предків і народу свого, вирішив витіснити татар з Буджака і дійти до Чорного моря... постановив завтра рушити на Бессарабію...» [11] — свідчив 5 серпня того ж року про плани уряду Речі Посполитої посол Венеції у Польщі Альберті. Ян III Собеський, за висловом польського історика З. Вуйцика, вже не був тим «Собеським з-під Хотина і Відня» [12], а його армія не здобула в цьому поході переконливих перемог над турками і татарами. Втім і тут козацькі полки Правобережної України відзначилися своїм воєнним мистецтвом під час локальних сутичок з ворогом. За підрахунками вчених, у Молдавському поході 1686 р. загинуло близько трьохсот козаків [13].

Після смерті на початку 1689 р. гетьмана А. Могили польський король, який особисто опікувався козацтвом Правобережної України, виступив з пропозицією на варшавському сеймі: «...що з козаками робити, і якого їм дати Гетьмана» [14]. У результаті згоди поль-

ських законодавців і консультацій з представниками козацької старшини, король універсалом від 4 травня проголошує наказним гетьманом правобережного Війська Запорозького полковника Гришка.

«...Знаючи добре належну Вірності Твоєї до Речі Посполитої вірність і зичливість... виявлену його у справі рицарській охоту і до служби нашої зичливість, його наказним Війська нашого Запорозького настановляємо і проголошуємо» [15],— засвідчує цей документ. Король також запевняв Гришка, що незабаром йому будуть надані всі атрибути гетьманської влади — козацькі клейноди, які після смерті А. Могили зберігались у коронного гетьмана С. Яблоновського.

Призначення нового гетьмана Правобережної України було вигідним Польщі з огляду на її геополітичні плани, які вона висувала під час переговорів з Османською імперією протягом 1688–1692 рр. Від імені країн «Священної ліги» польські дипломати вимагали у турків виселити з Північного Причорномор'я в Азію татарські орди (Буджацьку, Очаківську та Ногайську), а всі українські землі між Дніпром і Дунаєм разом з Молдавією і Валахією віддати татарам [16]. Очевидно, гетьманування Гришка давало змогу Яну III Собеському заявляти про те, що коли південно-східне Правобережжя належить Війську Запорозькому, а воно, в свою чергу, підкоряється королю, то згідно з принципом «uti possidetis» («як володієте, так і володійте») територія «між Дніпром і Дунаєм» має належати Речі Посполитій.

Влітку 1689 р. козацьке військо на чолі з гетьманом Гришком за укладеним під с. Кашперовцями реєстром («компутом») налічувало п'ять полків. До першого полку, який перед тим очолював А. Могила, входила старшина у складі генерального писаря, генерального обозного, генерального осавула, генерального хорунжого, бунчужного, підосавула а також пушкарів (3 чол.), довбуша, сурмача, прапороносця і капелана, рядових козаків налічувалося 93 особи. Полк самого Гришка складався з полкових писаря, хорунжого, осавула, підосавула, судді, сотенних отаманів (38 чол.), сотників, хорунжих, осавулів (по 5 чол.), козаків — 514. У полковника Іскри (Захарія — ?) було 17 старшин та 280 чоловік «черні». Полк Самуся налічував 4 старшини і 150 козаків. До полку під керівництвом Макаренка входило 7 старшин і 161 козак. Крім того, до цього компуту було внесено ще 140 козаків, які за наказом С. Яблоновського здійснювали розвідку в татарських володіннях. Таким чином, за реєстром 1689 р. правобережне козацьке військо налічувало 1449 осіб [17]. Наприкінці тексту даного компуту також відзначалося, що до нього з різних причин не ввійшли козацькі відділи Барабаша, Булук-Баші, Михайла та Семена (близько 300–400 чол.). Слід відзначити, що у цей компут також не було внесено полки С. Палія та А. Абазина, які не бажали підкорятися Гришкові.

Однак згодом вони вже не відмовлялися бути занесеними до реєстру. 30 травня 1690 р. С. Палій писав до короля: «Просимо про потребу нашу, бо козакам п. Гришка, гетьмана наказного, 6000 (злотих.– *Т. Ч.*) дали, а там стільки людей, як і в моєму полку, а тільки 2000 дали на людей моїх...» [18]

Тим не менш, Гришкові козаки все одно були невдоволені тими принципами, згідно з якими укладався компут, про що неодноразово скаржились польському комісару С. Дружкевичу. Той, у свою чергу, звертався до короля: «...Бонесана (представник папи римського.– *Т. Ч.*) менше ніж потрібно уконтенував» [19]. За словами хелмського каштеляна, цей нунцій, який отримав гроші від папи римського, обіцяв кожному з козаків по «2 твердих таляра», а видав лише по «10 злотих шелягами». Крім того, як засвідчував Дружкевич, Ф. Бонесана «не захотів дати на барви Булук-Баші» [20].

Гришко, керуючи правобережними полками, продовжував політику свого попередника, що полягала у військовій співпраці з польською владою задля укріплення козацького устрою Правобережної України. У липні 1689 р. він разом з підрозділами комісара С. Дружкевича намагався відвоювати у турок стратегічно важливу фортецю Сороки на молдавському березі Дніпра. Цей намір закінчився невдачею, що, зрештою, не завадило одному з італійських «летючих листків» вмістити інформацію про битву польсько-українських військ з турками і татарами в Молдавії [21].

Після повернення до Немирова, який традиційно став резиденцією правобережного гетьмана, Гришко починає спішно укріплювати фортифікаційні споруди міста. Адже, як повідомляла розвідка, його невдовзі мали атакувати татарські війська. Турбуючись за долю Немирова, Ян III Собеський 13 серпня відправив до С. Дружкевича і С. Яблоновського листи, в яких наказав допомагати козакам Гришка в обороні міста: «... якщо на Немирів йдуть татари, то його швидше боронити потрібно» [22]. Водночас, король переживав за боєздатність козацьких полків, яка очевидно бажала кращого, зважаючи на стан дисципліни серед козацької старшини. Окремі полковники, з огляду на звичаєве право, не бажали підкорятися нелегітимному (оскільки Гришко не був обраний козацькою радою) гетьману. Однак Гришко впорався з обороною Немирова, розгромивши численну татарську орду під мурами міста, а невдовзі й поблизу Іванкова. Як доказ перемоги він відіслав до королівської резиденції кілька полонених татар [23].

Лідером опозиційно налаштованої до наказного гетьмана старшини виступив фастівський полковник С. Палій. Слід відзначити, що конфлікт між гетьманською владою та амбітним полковником розпочався ще за часів А. Могили. Зі вступом на цю посаду Гришка, він, зважаючи на зростаючий військовий та політичний потенціал

Палія, набув нового забарвлення. На нашу думку, саме Гришко виступив ініціатором арешту фастівського полковника у польській в'язниці в Підкаменному (жовтень 1689 р.— квітень 1690 р.), адже С. Палій неодноразово заявляв, що не підтримує новопризначеного гетьмана. Крім того, він перед тим намагався оволодіти Немировим і взагалі розташовував своїх козаків «там, де мали стояти Гришкові»[24].

За гетьманування Гришка тривав «споконвічний» козацько-шляхетський конфлікт, який був відлунням українсько-польського протистояння у попередні десятиліття. 29 вересня король Ян III Собеський видав універсал до наказного гетьмана, полковників та всієї «черні» Війська Запорозького, щоб вони не «свавільничали» на землях хмельницького старости і надвірного коронного підскарбія Потоцького[25]. Неодноразово особисто до Гришка звертався коронний гетьман С. Яблоновський з вимогою не «чіпати добр панів Єльців», які знаходилися на Київщині[26].

У свою чергу, правобережні козаки скаржилися польській адміністрації на немирівського коменданта, який втручався у їхні справи. Король відреагував на цю скаргу і 1 жовтня наказав комендантові Немирова не втручатися до «судів» Війська Запорозького, а також нагадав, що козаки «нікому не можуть підкорятися, крім короля...», щоб гетьман зі старшиною всі «справи між Військом Запорозьким судив»[27].

Очевидно, що у листопаді 1689 р. Гришко зустрічав у Немирові представників Запорозької Січі на чолі з П. Лазукою. Наступного місяця наказний гетьман прибув до королівського палацу в Жовкві, де виступив посередником у таємних переговорах між Яном III Собеським і запорожцями[28]. Однією з головних вимог української старшини було прохання надати їм додаткову територію для розташування своїх полків на лівому узбережжі Бугу. Сам король схилявся до позитивного вирішення цієї проблеми. На його подання була скликана спеціальна комісія сенату. Вона обговорила дане питання і запропонувала козакам лише невелику прикордонну територію поблизу Ягорлика. Звичайно, що українське посольство не погодилося на цю пропозицію. На наступних засіданнях якогось компромісного рішення вироблено не було[29]. У той же час Гришко хотів просити короля, «щоб наказали злу людину Тишка Толочка», який пограбував помістя колишнього гетьмана Могили і забрав гроші у його вдови[30].

Скориставшись відсутністю Гришка, полковник Кулик разом зі своїми козаками, а також мешканцями Кальника і Дашова перейшов на Лівобережну Україну, чим викликав велике обурення польських владних структур і наказного гетьмана. «... Кулик полковник, й інші під знаками нашої Королівської Величності були, гроші, барви побрали і ще підданих наших з Кальника, з Дашова і з інших

міст спровадивши, з тим усім втекли вони на сторону Вашої Царської Величності й прийняті були»[31],— писав 19 лютого 1690 Ян III Собеський до Москви.

У березні того ж року запорожці, які після переговорів з польським королем на деякий час залишилися у Немирові разом з правобережними козаками, воювали з татарами поблизу міста й захопили п'ятьох полонених [32]. Така практика тривала й надалі. Відомо, що у жовтні козаки Гришка прислали королеві «язика татарського під Очаковим взятого» [33]. Сеймові рахунки коронного скарбу свідчили про те, що протягом осені—зими цього ж року Гришко ще кілька разів присилав «язиків» до Варшави, а також особисто приїжджав до короля у різних справах функціонування козацького устрою Правобережної України. Ян III Собеський неодноразово відзначав уміле керівництво наказного гетьмана: «...відвагу рицарську в землі Білгородській показали, даємо добро на подальші акції»[34].

На козацькій раді, що відбулася у 1690 р., було прийняте рішення переглянути особовий склад компуту Війська Запорозького, для того щоб виключити з нього «несправжніх» козаків — селян, які оголосили себе козаками протягом попередніх років [35]. Наказний гетьман Гришко також звернувся до Яна III Собеського з проханням виплатити більшу суму грошей для своїх «молодців» (листи правобережного гетьмана до короля від 19 жовтня з Тульчина та 14 листопада з Немирова)[36]. Перебуваючи у тому ж році з посольством у резиденції польського короля, Гришко особисто отримав від нього 260 злотих [37]. Незважаючи на це, як засвідчив документ, «козаки Гришкові... з великою експресією скарги свої донесли»[38] королеві й обурювалися тим, що після повернення з походів на татарські улуси не можуть «навіть коней випасти» через перешкоди місцевої шляхти. Реагуючи на ці скарги, Ян III Собеський відписував белзькому воєводі: «...їх (правобережних козаків.— *Т. Ч.*) треба більше ласкати, бо знову війна з турками гору бере»[39]. З огляду на постійні звернення від наказного гетьмана, король знову схиляється до думки, щоб взимку 1690/1691 рр. козаки Гришка облаштовувалися в королівських «добрах» понад Бугом. Про це він писав у листі від 8 грудня 1690 р. до коронного гетьмана С. Яблоновського [40]. Того ж дня Ян III Собеський листовно звернувся до Гришка, відповідаючи на його прохання. У зв'язку з тим, що листів польського короля до наказного гетьмана Правобережної України було всього кілька, вважаємо за доречне передати його зміст повністю. «Тієї рицарської охоти і прислуги війська нашого, яка в землі Білгородській з відвагою показали, дуже вдячні за те. Даємо панське наше благословіння на подальші такі ж акції на добру славу цілого народу нашого. Де зараз Вірності ваші ґрунтовно і спокійно фундувати й осаджати мали, доручили вельможному воєводі руському гетьманові великому коронному, щоб призначили від себе на певний час людей знаючих на цьому, а також нам і Речі Посполитій зичливих,

від Вірності Твоєї призначених, важливу справу і постанову учинив; там же зараз і про потреби на військо наше пильно і старанно засвідчив. У чім не сумніваємось, що вже Вірність Твоя повідомлена і застережена. Там тоді через ознайомлення вельможного воєводи руського з висланням послів своїх як належить і якнайшвидше повідомити. А ми якщо ласки панської будете потребувати, швидко допоможемо. А зараз військо наше мило вітаємо, доброго Вірності Твоїй також»,– заспокоював король Гришка [41].

На початку 1691 р. на допомогу Гришку прибуло близько 700 запорожців на чолі з Яремою Гладким, якого відразу ж було призначено полковником [42]. Цей рік позначений також участю козаків Правобережної України у черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавського князівства. На військовій раді 15 серпня польські воєначальники на чолі з королем та його сином Якубом узгодили план-максимум – зайняти всю Молдавію та Волощину, і план-мінімум – оволодіти потужними турецькими фортецями Сороки і Сучава. Польська історіографія негативно оцінювала цей похід Яна III Собеського, стверджуючи, що від часу участі в невдалих битвах під Жовтими Водами і Корсунем армія Речі Посполитої не зазнавала таких тяжких поразок [43]. Єдиною успішною операцією у рамках походу стало завоювання козацькими полками Гришка (куди входили й запорожці) фортеці Сороки.

Оцінюючи дії наказного гетьмана як воєначальника, відзначимо, що він мав наступати на турецькі володіння у Молдавії зі сходу, від Немирова. Після завоювання сороцької фортеці Гришко разом з корогвами С. Дружкевича (всього близько 6 тис. чол.) мав просуватися далі вздовж Дністра до буджацьких степів. Ці дії мали відвернути увагу від наступу головних польських сил на чолі з Яном III Собеським, які рухались углиб Молдавського князівства із заходу.

22 вересня 1691 р. у польський табір біля м. Хирлеу прибув посланець від С. Дружкевича, який сповістив, що Сороки захоплені й укріплені польсько-українським гарнізоном й артилерією [44]. Інші козацькі полки, керуючись попереднім планом, пішли на Буджак. Відвоювання у турків сильно укріпленої фортеці Сороки було чи не єдиним успіхом цього походу. Головні польські сили, здобувши ряд поразок, спромоглися лише на зворотному шляху до Польщі опанувати фортецю Нямц (14 жовтня)*. Військова операція 1691 р., так само, як і попередні виправи до Молдавії, незважаючи на окремі успіхи, закінчилася поразкою королівських планів завоювання цього важливого у геополітичному розумінні регіону.

Гарнізон, який був залишений у Сороці, складався з двох регіментів польської піхоти й 500 запорозьких козаків під загальним керівництвом коменданта С. Раппе. Після відходу основних сил він успішно

* До гарнізону м. Нямц входив козацький підрозділ – у березні 1692 р. козаки А. Головко та А. Іванов привезли до Варшави відомості від місцевого коменданта.

відбивав майже щоденні ворожі напади [45]. Це забезпечило польському урядові можливість збудувати на березі Дністра важливу фортецю під назвою Окопи Святої Трійці, яка поряд з іншими відвойованими фортецями унеможливлювала ефективний доступ турків до Кам'янця-Подільського [46].

Треба відзначити, що Гришко, так само як і його попередник А. Могила, заслужив на певну увагу урядових кіл Московської держави. Матеріали переговорів російського резидента у Польщі О. Українцева з королівським секретарем Є. Довмонтом засвідчують, що Москва знову вимагала від Варшави заборони на іменування Гришка «гетьманом Війська Запорозького» [47]. На думку росіян, це було «неправдою» і порушувало мирні домовленості 1686 р. Натомість польська сторона відповідала, що «неправди ніякої в тому немає, а гетьманів королівській величності на тій стороні (Правобережжі.— *Т. Ч.*) чинити вільно, та сторона його королівської величності, а не їх царської величності».

21 січня та 28 лютого 1692 р. С. Яблоновський наказував Гришку, який з основними козацькими силами відійшов до України, щоб той повертався до Сорок і виконував накази місцевого коменданта. Однак правобережний гетьман зволікав з виконанням обтяжливого для свого війська завдання. Згодом Яблоновський вислав лист до Гришка, щоб той «йшов під команду коронного кухмістра (Ф. Галецького.— *Т. Ч.*)» разом з усією козацькою кіннотою і полковниками, які слухаються» [48]. 2 березня наказний гетьман Гришко, перебуваючи у Брацлаві, видав свої універсали до козацької старшини, щоб ті підкорялися наказам коронного гетьмана [49]. Але й вони не були виконані. Польська влада була дуже занепокоєна ігноруванням її волі. 21 травня С. Яблоновський вже вкотре звернувся до Гришка з наказом іти на допомогу сороцькому гарнізону [50]. Аналогічні універсали були надіслані полковникам Я. Гладкому, А. Абазину, С. Самусю, З. Іскрі.

Під тиском С. Дружкевича підрозділи Гришка влітку вирушили до Сорок, але цю операцію внаслідок спротиву «опозиційного» полковника С. Палія було провалено. Останній умовив Гришкових козаків перейти під своє командування. Як свідчив Дружкевич, «козаків по приходу в Сороки жодного не залишилось» [51]. Саме в цьому листі до Яна III Собеського від 30 серпня 1692 р. королівський комісар назвав гетьмана Гришка «небіжчиком». Отже, можна стверджувати, що правобережний гетьман помер (можливо, загинув під час сутички з козаками С. Палія) у липні—серпні 1692 р.

Таким чином, отримавши в середині 80-х рр. XVII ст. королівський дозвіл на освоєння спустошених внаслідок довголітніх війн земель Правобережної України, Гришко стає одним з провідних полковників Війська Запорозького на чолі з гетьманом А. Могилою. Згодом, після

смерті останнього, він обійняв його посаду та продовжував політику попередника щодо військово-політичної співпраці з королівським урядом Яна III Собеського у напрямку захисту кордонів правобережної частини Українського гетьманату та Речі Посполитої. Саме завдяки військовій діяльності гетьмана Гришка Османська імперія так і не змогла утвердитися на Київщині та Східному Поділлі, у неї були також відвойовані окремі фортеці на території Молдавського князівства. Протягом 1689—1692 рр. козацьке військо на чолі з Гришком було важливим чинником у геополітичних планах європейської «Священної ліги», спрямованих на боротьбу з турецькою загрозою в Центральній та Східній Європі.

---

[1] *Антонович В. Б.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1716) // Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. II.— К., 1868.— С. 1—197; *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв.— К., 1899; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі.— Вип. 4.— Прага, 1942.— С. 3—6; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків // ЗНТШ.— Т. 100.— Львів, 1930.— С. 232—274; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963; *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.).— К., 1996; *Його ж.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр.— К., 2003.

[2] *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r.— Warszawa, 1932.— S. 25; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce.— T. 3.— Kraków, 1923; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przelomie XVII — XVIII w.— Wrocław, 1963.— S. 22—23; *Wimmer J.* Materiały do zaganienia, organizacji i liczebności armii koronnej w ll. 1690—1696 // Studia i materiały do historii wojskowości.— T. IX.— Cz. 1.— Warszawa, 1963; *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski (1634—1702). Polityk i dowodca.— Siedlce, 1997.

[3] Dyaryusz prawdiwej relacyi praeclare gestorum Woyska JKMci i Rptey na kampanii w R. 1685 po wielu mieyseach, a osobliwie w Woloszech // Biblioteka starożytna pisarzy polskich.— Warszawa, 1844.— T. V.— S. 241—261.

[4] *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski (1634—1702). Polityk i dowódca.— S. 214.

[5] Ibid.— S. 216.

[6] Dyaryusz prawdiwej relacyi... — S. 242.

[7] Pamiętnie wprowadzenie woyska z cieśni Bukowinskiej jasne wielmożnego Jmci St. Jabłonowskiego.— Zamość, 1745.— S. 33.

[8] Осолін.— Од. зб. 250/II, арк. 11—12.

[9] Там само.— Арк. 84.

[10] Там само.— Арк. 119.

[11] *Chowaniec Cz.* Materiały do wyprawy Sobieskiego do Mołdawii 1686 r.— S. 305.

[12] *Wójcik Z.* Jan Sobieski. 1629—1696.— Warszawa, 1983.— S. 383.

[13] *Wimmer J.* Materiały do zaganienia organizacji i liczebnosci armii koronnej w ll. 1690—1696 // SMHW.— T. IX.— Cz. 1.— Warszawa, 1963.— S. 218.

[14] АГАД.— Ф «АПП», № 47, т. 2, арк. 729.

[15] Осолін.– Од. зб. 876, арк. 35; *Андрусяк М.* Вказ. праця. Додаток.– С. 260.
[16] *Махатка О.* Взаимоотношение России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683–1689 гг.– С. 151.
[17] АГАД.– Ф. «АПП», № 47, т. 2, арк. 162–166; *Perdenia J.* Op. cit.– S. 77.
[18] АГАД.– Ф. «АР», від. II, кн. 25, арк. 231.
[19] Там само.– Ф. «АПП», № 47, т. 2, арк. 164.
[20] Там само.– Арк. 165.
[21] Noova, vera e distinta relatione della vittoria ziportata clall'armi imperialli contro i Turchi e del principe Cosacco contro i Tartari.– Modena, Eredi Soliani.– 2.X.1689 // Національна бібліотека у Варшаві. Відділ мікрофільмів.– № 44153; *Zawadzki K.* Gazeta ulotne polski i polski dotyczązi XVI–XVIII wieku.– T. 2.– Wrodaw, 1984.– S. 76; Rzeczpospolita w dobie Jana III.– Warszawa, 1983.– S. 279.
[22] Осолін.– Од. зб. 876, арк. 35–60; *Андрусяк М.* Вказ. праця. Додаток.– С. 261–262.
[23] *Perdenia J.* Op. cit.– S. 75.
[24] АГАД.– Ф. «АПП», № 47, т. 2, арк. 156.
[25] Чарт. – Од. зб. 2679, арк. 135.
[26] Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. II.– С. 235–236.
[27] Чарт.– Од. зб. 2679, арк. 135.
[28] АГАД.– Ф. «АР», від. II, кн. 25, арк. 212–213; *Станіславський В.* Запорозька Січ і Річ Посполита. 1686–1699.– К., 2004.– С. 106–107.
[29] *Perdenia J.* Op. cit.– S. 82.
[30] АГАД.– Ф. «АР», від. II, кн. 25, арк. 212–213.
[31] *Андрусяк М.* Вказ. праця. Додаток.– С. 266.
[32] *Станіславський В.* Запорозька Січ і Річ Посполита.– С. 125.
[33] Осолін.– Од. зб. 876, арк. 182; *Андрусяк М.* Вказ. праця. Додаток.– С. 274.
[34] Чарт.– Од. зб. 2699/IV, арк. 16.
[35] *Perdenia J.* Op. cit.– S. 51.
[36] *Korzon T.* Dzieje wojen...– T. III.– S. 16.
[37] Ibid.
[38] Осолін.– Од. зб. 876, арк. 171–172.
[39] Там само.
[40] Там само.– Арк. 183.
[41] Там само.
[42] *Станіславський В.* Запорозька Січ і Річ Посполита.– С. 151.
[43] *Wójcik Z.* Jan Sobieski.– S. 471.
[44] АГАД.– Ф. «АР», від. III, кн. 17, арк. 181; *Wójcik Z.* Jan Sobieski.– S. 470; *Власова А. В.* Молдавско-польские политические связи...– С. 97.
[45] Чарт.– Од. зб. 183, арк. 541. *Wimmer J.* Op. cit.– S. 228. *Artamonow V.* Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiały z czasów Jana III.– Wrocław, 1992.– S. 37–38.
[46] *Wojtasik J.* Od Wiednia do Karlowic // SMHW.– T. XXX.– Warszawa, 1988.– S. 100–101.
[47] РДАДА.– Ф. 79, оп. 1, 1691, спр. 3, арк. 509–511; *Станіславський В.* Запорозька Січ і Річ Посполита.– С. 303–304.
[48] Чарт.– Од. зб. 2699/IV, арк. 5, 16.
[49] РДАДА .– Ф. 210, оп. 13, арк. 552.
[50] Чарт.– Од. зб. 2699/IV, арк. 45.
[51] Ягелон.– Од. зб. 1151, арк. 56–57; Starożytnosci historyczne Polski.– Kraków, 1840.– S. 531.

Гетьман «ханської» України

Степан Лозинський
1685 — 1696

Військові та дипломатичні зусилля кримських ханів, спрямовані на підкорення своїй владі Українського гетьманату, завершилися в середині 80-х рр. XVII ст. створенням поблизу його південно-східних кордонів своєрідного військово-адміністративного анклаву, який отримав назву «Ханської» України. Він охоплював частину території придністровської Молдавії та південно-західної Брацлавщини (від Ягорлика і Дубосар до Брацлава). Існування цього напівдержавного утворення було дуже вигідним як для Криму, так і для його протектора — Османської імперії, з огляду на важливе геостратегічне положення. Адже «Ханська» Україна, по-перше — була важливим пунктом у системі постачання турками Кам'янця-Подільського та Кам'янецького еялету, по-друге — використовувалася ханами як зона контролю і тиску на Молдавське князівство та правобережну частину Українського гетьманату й по-третє — слугувала татарам базою для нападу на західноукраїнські та великопольські землі. З іншого боку, управитель цієї «буферної зони», згідно з дослідженнями істориків, «був не лише адміністратором, а й репрезентантом місцевої української людності перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому ширшого політичного значення» [1].

Історіографія проблеми виникнення та функціонування «Ханської» (хоча, на нашу думку, їй краще відповідала б назва «Придністровська») України є не досить численною та налічує лише невеликі розвідки Б. Крупницького, М. Петровського та О. Оглоблина [2], які здебільшого висвітлювали окремі епізоди військово-політичної діяльності таких «татарських» гетьманів, як Теодор Сулименко (Сулимка), Степан Лозинський (Стецик Ягорлицький), Петро Іваненко (Петрик) та Іван Багатий. На основі нових джерел (хоча й не дуже численних) спробуємо доповнити й уточнити наявну інформацію, подаючи її через призму відносин між ханами та керівниками цієї території, які в історичній науці отримали назву «татарських» або ж «ханських» гетьманів.

Найдовше на посаді гетьмана «Ханської» України перебував Стецик (в інших джерелах — Стець, Стецик Тягинський, Стецько, чи Степан Ягорлицький), який був призначений за наказом султана десь наприкінці 1685 — початку 1686 р. Припускаємо, що під цими іменами й прізвиськами переховувався не хто інший, як український шляхтич і козацький полковник Степан Іванович Лозинський [3]. Ще в 1675 р. він був «начальником військ», які стояли на Поліссі, й на чолі свого загону нападав на Корсунь, Трипілля, Стайки, Ржищів, а наступного року посли від Київського воєводства на коронаційному сеймі зверталися з проханням до короля про заміну «свавільного» полковника [4]. Але перш ніж висвітлити військово-політичну біографію цього найменш знаного серед усіх володарів булави останньої чверті XVII ст., розглянемо політику Кримського ханату щодо України, яка привела до заснування на землях українського та молдавського Придністров'я інституту гетьманства від імені кримського хана.

Отже, від початку 70-х рр. XVII ст. представники Кримського ханства виступали посередниками (або ж були присутніми) на всіх переговорах, які проводила Османська імперія з Річчю Посполитою та Московською державою щодо здобуття права зверхності над Українським гетьманатом. Водночас, кримські хани здійснювали й власну дипломатію, спрямовану на послаблення як Москви, так і Варшави задля підкорення всієї України або ж якоїсь її частини [5]. Так, 1675 р. хан Селім-Гірей I (1671—1677) запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Росією та укласти мир з Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами відібрати у російського царя всю територію України. Кримський хан був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у Журавно посередницькі функції перейшли до молдавського господаря Ю. Дуки. Така політика ханату, що посилювалася його постійними нападами на українські землі, протягом 50-х — 70-х рр. не давала змоги нормалізуватись соціальній, економічній та політичній ситуації в Україні, й була однією із зовнішньополітичних причин її розколу.

Поразка Речі Посполитої у боротьбі з Туреччиною була не вигідна татарам, для яких українські правобережні землі були постійним джерелом економічного збагачення. Кримські хани після Бучацького і особливо Журавненського договорів вже не могли вільно посилати свої орди на Правобережжя, більша частина якого за турецько-польськими угодами ставала володінням султана. Хоча хан Селім-Гірей I, а згодом Мюрад-Гірей (1677—1683), були змушені допомагати турецьким військам завойовувати козацьку Україну, вони не бажали безпосереднього сусідства зі своїми

покровителями у східноєвропейському регіоні. Мюрад-Гірей звертався у 1678 р. до кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка: «...навіщо шукаєте іншого господаря, є у вас государ Московський і є гетьман; одну сторону Дніпра спустошили, хочете розорити і другу. Якщо турки заволодіють і цією стороною Дніпра (Лівобережжям.— *Т. Ч.*), то не лише вам, але і Криму буде погано»[6]. Однак на рівні міжнародних офіційних зносин Кримське ханство діяло все ж таки у руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах з польським послом Я. Гнінським у лютому 1678 р. кримський хан від імені Мегмеда IV заявляв, що не поступиться жодною частиною Правобережної України, а Туреччина піде війною на Польщу тільки-но укладе союз із Москвою[7]. Разом з тим хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що призначалися турецьким султаном, більш незалежних від Стамбула володарів. Допомагаючи Ю. Хмельницькому утвердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до українського населення: «...нашим словом схиляю до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому, як дідичу і отцю цієї держави»[8]. Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримував Хмельницького у його прагненні оволодіти Білою Церквою. Тим не менш, багатотисячні війська Кримського ханства були найдієздатнішою частиною турецької армії великого візиря Кари-Мустафи під час походів на Чигирин у 1677 і 1678 рр.

Починаючи з 1677 р., за дорученням султана кримський хан листовно вимагав у московського царя і лівобережного гетьмана видати йому «зрадника» П. Дорошенка. Через два роки, весною 1679 р., татарський посол у Москві Садиш-Ага вимагав цього на переговорах з російським монархом. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Бахчисарая — 17 квітня того ж року ханський посол Асан-Ага прибув до князя Черкаського з листами, в яких відзначалося, що Крим хоче укласти мир з Росією на умовах віддачі ханові Києва і всієї України[9].

Взимку 1680—1681 рр. хан Мюрад-Гірей проводив переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 р. кримський володар від імені Туреччини уклав мирний договір з Московською державою. Крім того, у Бахчисараї було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і «під державу свою не призивати»[10]. Є відомості про те, що після 1681 р. кизикерменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі та заняття рибальством.

Укладення «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московською державою створило для Кримського ханства загрозу його пануванню у північно-західному районі чорноморського басейну. У другій половині 80-х — 90-х рр. політичні інтереси Криму вже повністю збігалися з намірами Туреччини зберегти свій вплив у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Ханські посли неодноразово виїжджали до Варшави з пропозиціями мирного договору. У цей час татари значно пом'якшили свою політику щодо правобережного та запорозького козацтва. «Багато їх (лівобережних козаків.— *Т. Ч.*) прагне на той бік Дніпра шукати собі життя, а запорожці поширюють чутки, що татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги, і хан наказав звільнити всіх, котрих татари нещодавно захопили на тому березі Дніпра» [11],— писав генеральний суддя М. Вуяхевич до лівобережного гетьмана І. Мазепи у 1689 р.

Улітку 1684 р., після витіснення з Правобережжя молдавського господаря Ю. Дуки та його наказного гетьмана І. Драгинича, султан Мегмед IV проголосив новим гетьманом «турецької» частини (згідно із Журавненським і Бахчисарайським договорами) Правобережної України козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку) [12]. На нашу думку, саме від початку гетьманування цього володаря булави можна говорити про заснування «Ханської» України. Можемо стверджувати це з огляду на такі фактори: по-перше — цей гетьман був призначений за безпосередньою пропозицією кримського хана, а по-друге — розпочав свою діяльність з території лівобережного Придністров'я (його резиденцією став Ягорлик), яка була під контролем ханату.

Незадовго до свого призначення полковник Сулименко підкорявся «польському» гетьману С. Куницькому. У грудні 1683 р. під час походу козацького війська на Молдавію він на чолі кількох сотень здійснив самовільний напад на землі Волоського князівства. Побоюючись арешту, почав діяти самостійно, але невдовзі був захоплений у полон татарами. Його відвезли до бейлербея Абдурахман-Паші у Кам'янець-Подільський, де він визнав протекцію турецького султана. Як стверджував документ, турки «йому і його суддям барви дали, хоругви, бубни та інше» [13]. Ця подія відбулася десь на початку літа 1684 р.

Витіснення з Правобережжя Дуки та відвоювання українсько-польськими силами Немирова стало значною втратою для Османської імперії. Тому головним завданням новопроголошеного гетьмана Т. Сулименка стало повернення правобережної столиці для потреб султана, з огляду на її вдале геостратегічне положення [14]. Його першою дією на новій посаді було відрядження послів до

начальника немирівського гарнізону, призначеного гетьманом «його королівської милості» А. Могилою. Ті повинні були запропонувати «польським» козакам добровільно здатися. Однак після прибуття до Немирова їх відразу ж було страчено за наказом Могили.

У листопаді 1684 р. Сулименко разом з 6-тисячним татарським військом сина хана Селім-Гірея I та яничарським підрозділом близько трьох тижнів намагався відбити немирівську фортецю у гетьмана А. Могили [15]. Одночасно «турецько-татарський» гетьман розповсюджував серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на основі того, що султан і хан надали йому право володіти Правобережною Україною. У них зазначалося, що хто виступить проти нього, того буде скарано, а майно «бунтівників» конфісковано [16]. Деякі правобережні села і містечка, побоюючись турецько-татарської загрози, стали визнавати зверхність Т. Сулименка [17]. Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання, якому гетьману слід підкорятися. Однак Сулименко, незважаючи на допомогу турецьких і татарських підрозділів, так і не зміг оволодіти Немировим.

Протягом 1685 р. загони Сулименка знову робили спроби оволодіти правобережною козацькою столицею, а також іншим центром козацького устрою — Брацлавом. Однак восени вони були розбиті 4-тисячним військом Могили поблизу Ягорлика [18]. Більшість козаків, які підкорялися Т. Сулименку (всього на той час у його підпорядкуванні було близько 1200 козаків), перейшли на бік Могили, віддавши йому «корогви, бубни та інші клейноди турецькі» [19]. Сам гетьман був схоплений і відправлений у подарунок польському королеві до Яворова, де, очевидно, і був страчений. Щодо цих подій німецька газета «Leipcig Post» в інформації від 1 жовтня подала такі відомості: «Indessen hat der Cosackische Feld-Herr Mohila auch nicht geschlaffen, in dem er selbst in Niemierow blieben, 4000 Man aber von scinen Volskern gegen Jagorlik auscommandirt, welche auch dahin glucklich gekommen, und dab Stattlein Jagorlik, welches von der Natur und Kunst ziemlich feste, erobert, und den Verrathen **Solimko,** der sich von den Cosackiscen Volkern zu dem Feinde erkauffen lassen, uund sich daselbst mit 1200 Schutzen versperret hatte... den **Solimko** aber, neben andern zu Ihr. Kon. Majest. gebracht» [20].

Ця поразка не зупинила бейлербея Кам'янецького еялету Мустафу, і вже у жовтні 1685 р. він доручив татарському солтанкалзі, щоб той у Немирові замість невдалого Сулимки «за гетьмана Самченка козака осадив» [21]. У зв'язку з цим ханський син наказав новому гетьману Самченку за 12 днів дійти до Немирова

і дав йому в допомогу 20 тисяч своїх людей, щоб ті разом з козаками завоювали правобережну столицю. Але ця військова акція також закінчилася невдало. Під час чергового нападу на Немирів наприкінці 1685 р. на Немирів Самченко загинув. За оцінкою історика Б. Крупницького, деструктивна діяльність гетьманів Т. Сулименка і Самченка у середині 80-х рр. звела нанівець попередні зусилля Ю. Духи у справі колонізації правобережних земель України [22].

Відразу ж після смерті Самченка турецький султан на пропозицію кримського хана призначив гетьманом турецької частини Правобережжя Степана Лозинського, який обрав для себе коротше і зрозуміліше козацьке прізвисько Стецик. З дозволу хана і молдавського господаря він, наслідуючи Т. Сулимку, оселився в Ягорлику. Саме звідти новий гетьман здійснював регулярні напади на українські землі з метою відвоювання їх у ставлеників Польщі. Починаючи з 1686 р., він розсилав свої універсали із закликами до населення Правобережжя прийняти султанське і ханське підданство. Влітку 1689 р. Стецик з двома сотнями козаків і десятком тисяч татар на деякий час здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами польського «козацького» комісара С. Дружкевича [23].

Лише у 1690 р., після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів, султан Мегмед IV нарешті повністю віддав ініціативу у справі їх призначення та контролю над ними в руки татарських ханів. 19 лютого того ж року король Ян III Собеський писав до московського царя, що Стецика прийняв під свою опіку кримський хан: «...хан татарський гетьмана свого козацького на ім'я Стецько оголосив і, зайнявши Сороки і Цеканівку, там же йому консистенцію назначив» [24]. Це, на думку короля, робилося задля «одірвання, затягнення і згромадження людей українського народу проти християнства» [25].

Протягом 1691 р. підрозділи Стецика за ханським наказом обороняли від польських і козацьких військ фортецю Сороки. Під час оборони цієї молдавської твердині від «татарського» гетьмана на сторону королівського ставленика Гришка втекло кілька сотень козаків [26], що стало однією з причин здачі Сорок на користь Речі Посполитої. До речі, від Стецика досить часто втікали не лише прості козаки, а й старшина. Так, у вересні 1695 р. його покинув писар, який перейшов до козаків С. Дружкевича [27].

У серпні 1692 р., після смерті гетьмана Гришка, король обіцяв Стецику «амністію чи одпущення», а також гетьманську булаву від свого імені, якщо той перейде на бік Речі Посполитої [28]. Однак гетьман залишився вірним турецько-татарській протекції. «Сили

військові турецькі з сераскером Мустафа-башою, татарських кілька солтанів, волоських з Господарем і Стеця, перекинщика до татарів, з козаками на Сороку [напали]» [29],— повідомляв польський резидент у Москві Яна III Собеського в середині жовтня того ж року.

Протягом кінця 80-х — першої половини 90-х рр. проти загонів Стецика дуже часто воювали правобережні козаки під керівництвом С. Палія, А. Абазина та Самуся. Восени 1693 р. козаки Палія мали намір оволодіти Ягорликом, який був резиденцією ханського гарнізону в Тягині, але після невдалої облоги фастівський полковник змушений був відступити. У цей час під керівництвом Стецика перебувало близько 3 тисяч козаків і молдаван [30]. «Сім полків з господарем волоським, Стецьком козацьким і кільканаста тисяч орди стоять на Цецорі, готуючись до атакування Сороки» [31],— повідомляв невідомий сучасник цих подій влітку 1693 р. Того ж року козаки полковника З. Іскри захопили «волоха, якого Стецько посилав з листами до нурадин-солтана», а загін полковника Я. Гладкого розбив турків під Очаковим і полонив «двох волохів», що воювали у Стецика [32].

17 жовтня 1693 р. лівобережний гетьман І. Мазепа писав до царя, що Палій прислав до нього чотирьох полонених молдаван, які просили відпустити їх додому, «де сподіваються на заступництво свого володаря Стецика Ягорлицького» [33]. До речі, Стецик неодноразово присилав до правобережного полковника С. Палія його людей, які раніше були захоплені в полон, і прохав обміняти їх на своїх козаків чи знатних татар, що перебували в полоні у Фастові.

Окрім того, Стецик неодноразово надсилав листи і посольства до лівобережного гетьмана. Так, наприклад, у липні 1693 р. до Батурина прибув «тлумач Стецика Ягорлицького на ім'я Степан», який подав на ім'я Мазепи листа. Разом з ним приїхали п'ять козаків і один татарин. Вони привезли двох «москалів», яких хотіли виміняти на татарських мурз, що перебували у Севській в'язниці. І. Мазепа відправив їх до севського воєводи Ф. Барятинського, а перед тим розпитав про становище у Буджацькій орді [34].

Сучасники свідчили, що Стецик переписувався також з султаном Османської імперії. Одного разу на початку осені 1693 р. козаки С. Палія перехопили такого листа [35]. А невдовзі «ханський» гетьман помстився фастівському полковнику, оточивши у жовтні його підрозділи під Сорокою й звернувшись по допомогу до турецького гарнізону в Тягині. Але Палій зумів уникнути поразки — з двома сотнями козаків вдало відбившись від тисячного загону Стецика й однієї тисячі яничар [36].

Відомості про сутички «ханського» гетьмана з правобережними «польськими» козаками постійно трапляються у документах за 1694–1695 рр. Так, наприклад, у листопаді 1694 р. наказний королівський гетьман Самусь «села Стецикові розгромив і 6000 овець забрав»[37]. Літописна згадка від 14 вересня 1695 р. говорить про те, що полки Самуся і С. Палія здійснили напад на Дубосари, де в цей час перебував Стецик: «...вони те місто і замок вщент спалили, людей до найменшого дитяти витяли, здобичі набрали до 2000 возів і худоби у кількінаста тисяч штук»[38]. Але на переправі через Дністер їх наздогнав Стецик, що встиг втекти з Дубосар і привів на допомогу підрозділи тягинського бея. У результаті короткого бою вони змогли відібрати частину здобичі й вбили близько двохсот самусевих козаків. 9 листопада того ж року королівський секретар Домінік Вільчек повідомляв польського короля, що з Сороки двісті піших і п'ятнадцять кінних ходили воювати «ханські» села. Повідомлений молдаванами, їх наздогнав Стецик з 400 вершниками і цілий день атакував «польських» козаків. Ті зуміли не тільки відбитися, а і вбити 50 нападників та смертельно поранити самого Стецика[39]. Очевидно, за кілька днів він помер. Про це повідомляв папу римського нунцій апостольський з Варшави в інформації від 28 листопада[40]. Також це підтверджував лист Яна III Собеського до московського царя Петра I від 3 березня 1696 р., де польський монарх з радістю повідомляв, що покінчено з черговим «ханським» гетьманом, а турки з молдаванами не можуть відбити у поляків жодної фортеці над Дністром[41]. Так безславно закінчив своє бурхливе життя шляхтич Степан Стецик-Лозинський.

У наступні роки традиція призначення козацьких гетьманів від імені кримського хана для управління (значною мірою номінального) Правобережною Україною не припинялася. В 1698 р. під час походу лівобережних полків до Причорномор'я серед козаків з'явився лист «гетьмана ханською милістю» Івана Багатого, в якому він закликав лівобережців відмовитися від московської протекції та запитував їх, чому вони так вірно служать «тим іудам-москалям», адже ті «за допомогою вашої роботи і вашої мужності» зміцнюють свою державу[42]. А тому закликав переходити під зверхність Кримського ханства. На жаль, більше даних про діяльність цього гетьмана віднайти не вдалося.

Відразу ж після постанови польського сейму про знищення правобережних полків у 1699 р. частина козаків на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою звернулася по протекцію до кримського хана Девлет-Гірея II: «Чи хіба від тієї Речі Посполитої синів коронних облишили наглядати за правами і вольностями

нашими військовими від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого... в протекцію мужнійшого хана його милості навмисне склонилися»[43]. Наприкінці листа вони відзначали, що «за наказом хана, що вийшов з ордами і сином своїм Батир-Гіреєм солтаном і досягнув вже Кубліча, мусимо вже з Дашова виступати»[44].

Але відмова частини правобережного козацтва від польської протекції і перехід її під турецько-татарську зверхність не допомогла Війську Запорозькому з «правого берега» Дніпра. Згідно з Карловицьким мирним договором між Османською імперією і Польщею, вся територія Правобережної України поверталася під владу короля, а посада «українського гетьмана, що перебував на службі Порті Оттоманській, який зараз у Волоській землі резидує»[45], мала бути скасована. Можливо, цим гетьманом був І. Багатий, а може, й П. Іваненко — на цей час документів, які б підтверджували, хто був тогочасним володарем булави, поки що не знайдено. Таким чином, на певний час Туреччина і Крим позбулися права на зверхність, але не політичного впливу на цей регіон Правобережної України.

Хоча в останній чверті XVII ст. урядам Стамбула й Бахчисарая так і не вдалося збудувати «великий перехідний міст» до Центрально-Східної Європи на північ від Чорного моря, вони не полишали своїх планів щодо підкорення українських земель. Відмова султана і хана від Правобережжя не означала зникнення з тогочасної політичної карти «Ханської» України, гетьмани якої від початку XVIII ст. діяли головним чином на території Придністров'я. Кероване козацькими гетьманами, що визнавали протекцію султана Османської імперії і хана Кримського ханату, це буферне напівдержавне військово-адміністративне утворення (згодом його столиця була перенесена з Ягорлика в Дубосари)[46], мало, хоч як дивно, довгу історію, адже проіснувало аж до середини XVIII ст.

---

1 *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк, Київ, 2001.— С. 195—196.

2 *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі.— Вип. IV.— Прага, 1942.— С. 4—25; *Петровський М.* Епізод з українсько-кримських відносин кінця XVII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві.— Т. 32.— С. 34—45; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба.— С. 195—196.

3 *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр.— К., 2003.— С. 315.

[4] Архив ЮЗР.– Т. 2.– Ч. II.– К., 1888.– С. 341, 362.

[5] *Artamonow* W. A. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiały z czasów Jana III – Wrocław, 1992.– S. 24.

[6] Цит. за: *Попов* А. Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг.– Санкт-Петербург, 1854.– С. 299.

[7] *Wójcik* Z. Rzeczpospolita wobeć Turcji i Rosji. 1674–1679.– Wrocław, 1976.– S. 124.

[8] АЗР.– Т. V.– С. 157.

[9] Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год, учиненный Бантыш-Каменским Н. И. в 1808 г.– Симферополь, 1883.– С. 180.

[10] Цит. за: *Смирнов* В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века – Санкт-Петербург, 1887.– С. 595.

[11] *Оглоблин* О. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН.– Кн. XVI.– К., 1928.– С. 205.

[12] Чарт.– Од. зб. 2728/III, арк. 17–19.

[13] Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові. Відділ рукописів.– Од. зб. 1855, арк. 252–253.

[14] *Чухліб* Т. Немирів – гетьманська столиця Правобережної України в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність).– Рівне, 1993.– С. 112–114.

[15] ПАН Краків.– Од. зб. 967, арк. 292.

[16] *Крупницький* Б. З історії Правобережжя...– С. 12.

[17] Чарт.– Од. зб. 2728/III, арк. 18; *Zaluski* A. Epistolae historicum-familiarium.– T. 1.– Brunsbergs, 1711.– S. 881; *Крупницький* Б. З історії Правобережжя...– С. 12.

[18] ПАН Краків.– № 645, № 44.

[19] Там само.– № 1855, арк. 252–253; № 645, арк. 44.

[20] Цит. за: *Крупницький* Б. Вказ. праця.– С. 14.

[21] Там само.– № 645, арк. 51, 52.

[22] *Крупницький* Б. Вказ. праця.– С. 13.

[23] *Perdenia* J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.– Wrocław, 1963.– S. 74.

[24] Осолін.– Од. зб. 876, арк. 97–98; *Андрусяк* М. До історії правобічних козаків у 1688–1689 рр. // ЗНТШ.– Львів, 1930.– Т. 100.– С. 265.

[25] Оссолін.– Од. зб. 876, арк. 98.

[26] *Sarnecki* K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego.– Warszawa, 1958.– S. 11.

[27] Ibid.– S. 377.

[28] *Korzoń* T. Dzieje wojen...– S. 15.

[29] АГАД.– Ф. «АРР», № 47, т. 2, арк. 407.

[30] Starożytnosci historyczne polskie.– T. 2.– Kraków, 1840.– S. 523.

[31] *Sarnecki* K. Pamiętniki...– S. 39.

[32] Чарт.– Од. зб. 1949/IV, арк. 17.

[33] *Величко* С. Літопис.– Т. 2.– С. 430.

[34] Там само.– С. 417–418.

[35] Sarnecki K. Pamiętniki...– S. 259.

[36] Ibid.– S. 260.

[37] Чарт.– Од. зб. 184, арк. 413.

[38] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— К., 1888.— С. 266.

[39] Там само.— С. 275.,

[40] *Theiner* A. Monuments historiques de Russie.— Rzym, 1859.— S. 760.

[41] РДАДА.— Ф. 79, оп. 2, 1696, спр. 314, арк. 1.

[42] *Krupnickij* B. Hetman Masepa und seix Zeit.— Leipzig, 1941.— S. 186.

[43] Чарт.— Од. зб. 493, арк. 112.

[44] Там само.

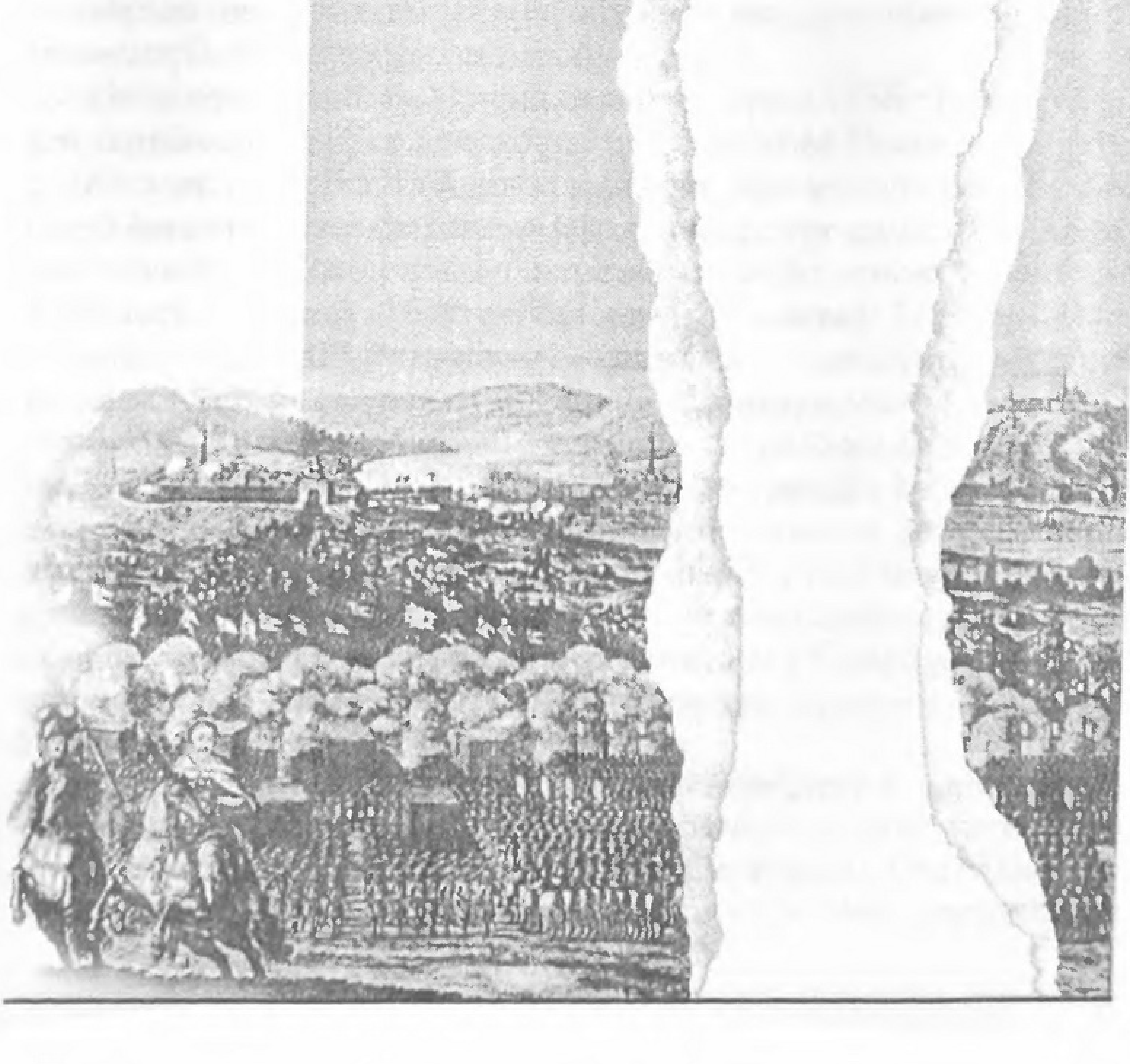
[45] БУВ.— Ф. III 6649, арк. 128.

[46] *Андриевский* А. Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765—1768 гг.— К., 1894.— С. 10.

На чолі «другої Хмельниччини»

Самійло Самусь
1693 — 1704

Склалося так, що Самійлу Івановичу, або Самусю (саме таким прізвиськом підписував більшість листів цей козацький провідник), до цього часу не присвячено жодної історичної розвідки, виключаючи наукові праці, де його ім'я згадувалося в контексті загальноісторичних подій [1]. Хоча понад триста років тому, в 1702 р., він став на чолі одного з найбільших повстань українців проти засилля іноземної влади на Правобережній Україні, яке сучасники називали не інакше як «друга Хмельниччина». Окрім того, з середини 80-х рр. XVII ст. Самусь став одним з чільних полковників правобережного Війська Запорозького, а в 1693 році очолив його на посаді наказного гетьмана. Також тривалий час він активно підтримував свого довголітнього побратима фастівського (білоцерківського) полковника Семена Палія у його боротьбі з татарами і поляками, а його перехід на бік гетьмана П. Орлика у 1711 р. засвідчив переконливе бажання Самуся бачити Україну вільною від усілякого іноземного панування.

Про походження, місце та рік народження героя нашого нарису майже нічого не відомо. Можливо, він народився на Переяславщині десь у середині 50-х років XVII ст., адже ще у 1703 р. тут проживали його родичі, в т. ч. і рідний брат [2]. Хоча може бути, що він походив з Вінниччини, зважаючи на те, що протягом певного часу Самусь очолював славнозвісний Вінницький полк як адміністративну і військову одиницю. Очевидно, в 70-х – першій половині 80-х років Самійло, син Івана, перебував на Запорозькій Січі, де й отримав прізвисько «Самусь». Припускаємо, що на Правобережну Україну запорожець Самусь прийшов улітку 1684 р. разом з С. Палієм (коли той після участі у віденських подіях повернувся на Правобережжя, поповнивши свої загони досвідченими запорожцями) та, вірогідно, відгукнувшись на його запрошення. Масовий перехід козацтва на обезлюднений в результаті багатолітніх війн «правий берег» Дніпра був спричинений закличними

універсалами польського короля Яна III Собеського, який гуртував козаків навколо ідеї боротьби з Османською імперією та Кримським ханством. У лютому 1685 р. сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну конституцію-постанову про повернення українському козацтву «їхніх прадавніх вольностей, свобод і привілеїв» та дозвіл осаджувати спустошені землі Правобережжя [3]. Одним з таких листів і скористався Самусь, який відважився відродити з попелу Вінницький (Кальницький) полк правобережної частини колись єдиного Українського гетьманату. Через три роки, у 1688 р., волинська шляхта вже відзначала на своєму сеймику, що «... козаків незносна лічба в Київськім і Брацлавськім воєводствах»[4]. А в 1692 р. польські урядовці бідкалися, що Самусевий полк «густо заселений», а отже, там можуть вдатися до «свавільств»[5].

Цілеспрямовані зусилля Самуся привели до того, що в 1689 р. козацький полк під його керівництвом (припускаємо, що спочатку він усе ж таки очолював Вінницький, а вже потім Богуславський полк) налічував близько тисячі чоловік, з яких 164 козаки входило до реєстру українського війська, яке підпорядковувалося Речі Посполитій [6]. Старшина полку складалася з осавула, писаря, хорунжого та обозного, а також трьох сотників (отже, полк поділявся на три сотні), сотенних осавулів і хорунжих. У жовтні того ж року 93 козаки на чолі з Самусем брали участь в одному з численних військових походів польської армії під командуванням коронного гетьмана С. Яблоновського.

Треба відзначити, що полк Самуся протягом 1686—1699 рр. брав участь у більшості військових операцій армії Речі Посполитої проти Османської імперії та залежного від неї Кримського ханства. Так, саме завдяки самусевим козакам королівський комісар С. Дружкевич у вересні 1691 р. оволодів міцно укріпленою турецькою фортецею Сороки. У 1692 р. 700 кіннотників та у 1693 р. 400 піхотинців на чолі з Самусем знову допомагали полякам утримати цей важливий оборонний пункт на території Молдавського князівства [7]. Окрім того, у 1691 р. козаки Самуся самостійно ходили на Білгород, взяли у «турків возів 50 і самих турків немало»[8]. А в 1694 р. Самусь з козаками «під Сорокою залишається, ходив на села гетьмана ханського (Стецика.— *Т. Ч.*) і зруйнувавши їх, тим значну користь приніс»[9],— повідомляв польського короля його секретар Д. Вільчек. У червні 1695 р. правобережні полки на чолі з Самусем здійснили похід на Дубосари, під час якого зруйнували турецьку фортецю і захопили значні трофеї [10].

Надійність і безвідмовність полковника Самуся у військових справах спонукає Яна III Собеського призначити його гетьманом Війська Запорозького на Правобережній Україні. Очевидно, що це сталося на початку 1693 р., адже 27 лютого він повертався із

зустрічі з королем, на якій, мабуть, і був затверджений наказним гетьманом [11].

Тактика на співпрацю з урядом Речі Посполитої проти турків і татар забезпечує відносну оборону населення Правобережжя від наїздів ординців, а також дає змогу Самусеві значно поповнювати полкову скарбницю. Адже майже кожен бойовий виїзд козаків оплачувався польською владою. Про це дуже красномовно свідчить «Щоденник військових видатків С. Яблоновського в 1693–1696 рр.», відшуканий нами в одному з архівосховищ Польщі [12]. Протягом 1693 р. Самусь чотири рази їздив до великого коронного гетьмана по «уконтенування» для своїх козаків.

Окрім того, козаки Самусевого полку отримували гроші за привезених полонених татар і турків (16.IV – три татарина; 9.VIII – один; 29.IX – один; 14.X – два), за перемогу над татарськими загонами (5.IX) та за відомості військового характеру й доставку листів (9.VI; 16.VI; 1.VII; 20.VII; 19.IX; 5.XII). Всього у 1693 р. коронний гетьман сплатив козакам полку 5 372 таляри. У січні того ж року С. Яблоновський наказував Самусеві, щоб той переманював до себе козаків Палія з метою ослабити «свавільний» полк [13]. Однак Самусь не поспішав з виконанням цього наказу, хоча в березні наступного року був змушений взяти участь у поході регіментаря Б. Вільги проти фастівського полковника.

Записи у «Щоденнику» за 1694 р. засвідчували, що вже «5 січня Григорій, сотник Самуся, тижня два тому привів язика з двома козаками» [14]. За це вони отримали 189 талярів. 4 березня «брат Самуся» отримав на потреби полку 1209 талярів. 21 березня від Самуся з відомостями до Яблоновського приїхав полковий суддя. Через деякий час він знову перебував у резиденції коронного гетьмана (з 28 квітня до 25 травня) й отримував щоденно по 5 талярів, 8 квітня Самусь отримав «китайки на корогви», що оцінювалися в 94 таляри. 1 листопада «козаки Самуся гетьмана... приїхали для учинення реляцій з Буджаку» й отримали 201 таляр. 8 листопада Самусеві козаки привели язика, за що взяли 166 талярів. 1 грудня у Яблоновського знову були представники Правобережжя «з новинами», а 14 грудня – «обозний Самуся за свій кошт і осавул» [15].

Таким чином, протягом 1694 р. козаки Вінницького полку отримали 2043 таляри. У тому ж році півтисячі кіннотників з полку Самуся було внесено до реєстрових списків, які налічували 2 тисячі козаків, що перебували на утриманні Речі Посполитої [16].

Згідно із щоденниковими відомостями, початок 1695 р. відзначився тим, що «від Самуся гетьмана сотник з 12 козаками привели 2 татар під Кам'янцем узятих» [17]. Вони були винагороджені 437 талярами. З 9 до 13 серпня з новинами від наказного гетьмана

Правобережної України у С. Яблоновського перебував сотник Рубан з сімома козаками. 5 вересня за платою приїжджав ще один сотник Самуся на ім'я Максим. А наприкінці року, 30 грудня, його козаки відзначилися тим, що привели до коронного гетьмана трьох полонених турків. За 1695 р. зі скарбниці С. Яблоновського козакам було виплачено 1819 талярів.

Окрім того, у квітні 1695 р. сенатська комісія Речі Посполитої прийняла рішення виплатити правобережному Війську Запорозькому 27 858 злотих [18]. Це було здійснено 10 жовтня наступного року згідно з «Платою і барвою Війську Козацькому, яке прийшло з поля в 1696 р.» для 2050 козаків [19]. Документ засвідчив, що наказному гетьману Самусю особисто видали грошей і сукна на суму 1000 злотих, його полковнику — 300, полковому осавулу — 40, хорунжому, писарю, судді та п'ятьом сотникам — по 30, чотирьом сотенним хорунжим — по 15, обозному — 30, довбушеві, двом сурмачам і двом гармашам — по 15. Всього на 479 козаків (окрім переліченої старшини) було видано 5748 злотих. Отже, кожен «рядовий» отримав по 12 злотих на руки. Разом з оцінкою виданого «сукна», «атласу», «паклаку» на козацький одяг загальна сума отриманих полками Самуся грошей становила 9041 злотий.

У 1695 р. був складений ще один реєстр козацького війська загальною кількістю 2 тисячі осіб, де кінний полк «Самуся гетьмана наказного» налічував 600 козаків [20]. Тут слід зазначити, що складені наприкінці 80-х — середині 90-х рр. XVII ст. реєстри не охоплювали всієї маси козацтва правобережної частини Українського гетьманату. Так, якщо, наприклад, згідно з компутовими та оплатними списками 1694—1695 рр. до полку гетьмана Самуся входило від 500 до 600 козаків, то насправді його полк складався з двох тисяч, а то й більше чоловік. Одним з підтверджень цьому є секретна інформація, яка була оголошена сенатській комісії у квітні 1695 р. [21] і свідчила про наявність близько двох тисяч осіб.

Протягом 1696 р. Самусь лише чотири рази посилав своїх старшин і козаків до коронного гетьмана Яблоновського. В одному випадку, 24 березня, «брат Самуся гетьмана приїхав від Війська Запорозького в справах», у другому — «козаки Самуся привели язика (26.IV), в третьому — «козак від Самуся прибув з листами» (10.VI), в четвертому — 13 листопада сотник і бунчужний Самуся отримали певну суму талярів. У цьому році наказний гетьман отримав від Яблоновського загалом 827 талярів.

Протягом 1693—1696 рр. майже кожен рік гетьман Самусь висилав козацькі делегації до польського короля, а інколи (у 1693 та 1694 рр.) особисто зустрічався з Яном III Собеським. Під час цих зустрічей обговорювалися різні проблеми функціонування козацьких

інститутів на Правобережній Україні – представники гетьманської адміністрації вимагали від польської влади відновлення традиційних «прав і привілеїв».

Самуся постійно непокоїла думка про відновлення гетьманської влади на всій території Брацлавщини та організації там козацького устрою. У 1696 р. він зробив чергову спробу утвердитися в цьому регіоні України, розгромивши маєтки вінницького старости К. Лещинського в околицях Вінниці [22]. За рік перед тим Самусь намагався укріпитися в Немирові та Шаргороді [23]. 20 лютого 1696 р. С. Яблоновський видав універсал до наказного гетьмана Самуся про те, щоб той вивів з маєтностей луцького єпископа Жабокрицького своїх козаків і заборонив їм у майбутньому займати ці землі [24].

Козацько-шляхетське протистояння на Правобережній Україні закінчилося тим, що польський сейм 1697 р. скасував постанову щодо козацтва 1686 р. і заборонив йому розміщатися в земських угіддях [25]. Отже, Самусь почав поступово втягуватися у конфлікт з місцевою польською владою, який розпочався ще в 1688 р. і до того часу уособлювався з українського боку головним чином спротивом полковника С. Палія. Але поки існувала реальна турецько-татарська загроза оволодіти Правобережжям, верховна влада Речі Посполитої в особі короля закривала очі на претензії гетьманів і полковників Війська Запорозького щодо встановлення їхньої влади в Україні. Тим паче, що одночасно із «свавільствами» правобережні козаки продовжували нищити татарські загони як на власній території, так і на ворожих землях. Так, наприклад, 17 жовтня 1696 р. Самусь повідомляв С. Палія про похід у Польщу 40-тисячної орди на чолі з кримським султаном і пропонував полковнику напасти на них у дорозі [26].

Перед цим, у липні, наказний гетьман повідомляв своїх полковників, насамперед Палія, про смерть багатолітнього патрона правобережного Війська Запорозького – польського короля Яна III Собеського [27]. У зв'язку з чим козацтво почало хвилювалися щодо його наступника, адже, хоч як би там було, але саме цьому королю воно завдячувало своїм відновленням на землях Правобережної України (щоправда, заради справедливості треба відзначити, що перед тим, у 60–70-х рр. XVII ст., Ян Собеський доклав багато зусиль для знищення тут козацького устрою).

Протягом тривалого часу польська шляхта не могла вибрати собі нового зверхника, а тому Самусь дедалі відкритіше починає спілкуватися з гетьманом Лівобережної України І. Мазепою. Він неодноразово звертався до нього з листами, що містили різнопланові відомості військово-політичного характеру. Раніше статус наказного гетьмана від імені короля не дозволяв Самусеві

безпосередньо листуватися з лівобережним гетьманом, і він домовився з С. Палієм, щоб той передавав його повідомлення до фастівського полковника гетьману Мазепі [28]. Таким чином, останній знав про те, що відбувалося не лише на Правобережжі, а й у Польщі.

Після того як польський сейм усе ж таки спромігся обрати на королівський трон саксонського курфюрста Августа II, полковники правобережного Війська Запорозького на чолі з Самусем одразу ж запевнили його як «найяснішого Антесесора» у своїй вірності [29]. Гетьман відправив до Варшави посольство, яке мало б вирішити різні питання функціонування козацтва в межах українських воєводств Речі Посполитої. «Листи і посольство Вірності Твоєї перше до нас, приймаємо тим серцем панським, яке всім підданим у державі тим відкритим ласками і доброчинністю освідчити хочемо. Не потолкуєш Вірність твоя на особливу нашу прихильність, що послуги свої нам і Речі Посполитій зичливо і хвалебно при воєнних оказіях віддавати будеш... Уконтенування для молодців Війська Запорозького, опираючись на звичай Речі Посполитої, вже обчислене і до Львова спроваджене» [30],— писав Август II до Самуся 21 серпня 1698 р. у відповідь на його посольство. Також новообраний король дякував за присланого полоненого турка й запевняв наказного гетьмана у «доброчинних наших респектах».

Зважаючи на суперечності між королівською владою і польським сеймом, рішення і накази короля не поспішали виконувати у віддалених українських воєводствах. Шляхта Брацлавщини скаржилася на те, що Самусь разом зі своїми козаками збирає у їхніх маєтностях прибутки, а тому вони просили центральну владу очистити їхнє воєводство від «ребеліянтів» [31]. Відчуваючи натиск місцевої шляхти та військ регіментаря Б. Вільги, Самусь повідомляв 21 січня 1699 р. з Вінниці лівобережного гетьмана І. Мазепу: «Прошу, щоб мені можна було із цього рубежу в ті сторони до Дніпра наближатися... адже пани поляки хочуть мене вигнати» [32]. Невдовзі так воно і сталося. Червневий сейм 1699 р. ухвалив постанову про знищення «козацької міліції» на Правобережній Україні [33]. Виконуючи сеймове рішення, на українські землі вирушило коронне військо, яке швидко оволоділо Немировим та Брацлавом (де розміщувалася полкова канцелярія А. Абазина), а також резиденцією наказного гетьмана Самуся — Вінницею. Туди увійшли п'ять гусарських корогв і два піхотні полки армії Речі Посполитої. Саме тому частина вінницького козацького полку змушена була передислокуватися на Київщину, в район Богуслава. Тут Самусь заснував Богуславський полк.

Ще перед вступом польських корогв в Україну Самусь як наказний гетьман організував посольство до Варшави, яке мало домовитися про «спокійне перебування» козацтва в «своїх осідлостях». Однак козацькі посли на чолі з полковником З. Іскрою не були прийняті королем — їхні вимоги вислухала рада сенату. У розмові сенатори лише повторили зміст попередньої заборонної постанови й наголосили на тому, що старшині не дозволяється набирати до себе нових козаків [34].

«У такий спосіб Річ Посполита платила козакам за участь в її обороні» [35],— оцінював поведінку коронної влади у 1699 р. польський історик Й. Янчак. Зі свого боку зазначимо, що саме небажання політиків Речі Посполитої (а перед тим, як відомо, майже півстоліття точилася українсько-польська боротьба) визнати хоча б мінімальні політичні права за українським козацтвом, знову штовхало останніх до боротьби проти польських владних структур. І хоча наступного року полк української кінноти з Правобережжя виступив на боці армії Августа II під час облоги нею Риги, іскра, яка була вкинута у бочку з порохом на сеймі 1699 р., невдовзі спалахнула величезним полум'ям — правобережне Військо Запорозьке, очолюване наказним гетьманом Самусем, відкинуло політику декларацій і компромісів й обернуло шаблі та мушкети проти своїх нещодавніх покровителів, які зі смертю короля Яна III Собеського відмовилися від своїх попередніх зобов'язань перед провідниками козацтва.

Навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, куди традиційно були запрошені представники інших станів українського суспільства — від православної шляхти (серед якої одну з головних ролей відігравав Д. Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський війт Ю. Косовський), нижчого духовенства (клеванський священик з Волині Іван) [36]. Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман Самусь, полковники С. Палій, З. Іскра та А. Абазин. Були вирішені такі питання: 1) не вступатися з Правобережжя без боротьби й проводити агітацію серед місцевого населення, щоб збирати сили для антипольського повстання; 2) захопити найсильнішу польську фортецю Білу Церкву; 3) у ході повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною й провести об'єднавчу козацьку раду [37].

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно, не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав «відібрати у нього, Самуся, військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат» [38]. Така неповага переповнила чашу терпіння козаків та їхнього гетьмана, який

відмовився віддавати свої атрибути влади полякам. Не стерпівши образи, Самусь, як засвідчувало джерело, «...тих присланих поляка і жидів до смерті побив, а потім до Корсуня: губернатора тамошнього і драгунію скільки було і жидів всіх смерті віддав же, також і в Лисянці то учинив»[39]. Свої жорстокі дії відносно місцевої польської шляхти й верхівки єврейського населення Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно «чув відчай», а тому мусив боротися за його права, які протягом багатьох десятиліть утискалися політичною й торговельно-економічною владою східних воєводств Речі Посполитої.

Образи й прагнення повсталого козацтва (до яких долучилася й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовенства) були викладені гетьманом Самусем у документі під назвою «Маніфест до білоцерківської громади»[40] та ряді листів – до гетьмана І. Мазепи, чільних представників лівобережної старшини та правобережного козацтва. Так, наприклад, у листі Самуся Івановича, ***«Гетьмана українського»*** (саме так він був підписаний), до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р. відзначалося: «...*Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душою присягнув ... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися*...»[41]. Заява про підданство Петру І й І. Мазепі свідчила не про що інше, як про бажання нарешті сполучити право- і лівобережну частини Українського гетьманату. Однак ні російський цар, ні його регіментар Мазепа не поспішали визнавати протекторат над правобережним козацтвом, з огляду на укладений «Вічний мир» між Польщею й Росією. Протягом серпня–вересня Самусь неодноразово писав і відсилав своїх представників до лівобережного гетьмана, прохаючи допомоги, але той відповідав, що без наказу російського монарха не може цього зробити. Мазепа хоча й хотів об'єднати Україну, але на той час сподівався це зробити іншим шляхом – за допомогою міжнародних домовленостей Петра І й Августа II Сильного.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман Самусь зібрав п'ятитисячне військо й вирішив самостійно атакувати Білу Церкву – 4 вересня він уже був біля її мурів. 12 вересня відбувся перший штурм, який завершився невдало, зважаючи на нестачу боєприпасів, озброєння та спеціальної техніки. Однак це не дуже засмутило Самуся, який вирішив досягти свого задуму мирним шляхом. Він звернувся до білоцерківських міщан із закликом підтримати повстанців і перейти на їхній бік. «...Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на шиї

козацькі мали тією осінню остаточно бути»[42],— вказував на причини свого збройного виступу Самусь. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на «ляхів», то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею («по р. Случ») і скрізь запанують «вольності козацькі»,— агітував білоцерківців козацький провідник. Він вирішив більше не атакувати місто, тим самим даючи певний час на роздуми його міщанам та польському гарнізону. Залишивши кілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, Самусь разом з основними силами вирушив у напрямку Вінниччини для злуки з брацлавським полковником А. Абазином (який перед тим відвоював Брацлав) і визволення від польської присутності подільських міст і містечок.

14 жовтня Самусь звернувся до великого коронного гетьмана Є. Любомирського з листом, в якому говорив, що «вольностей згідно права нашого не маємо в Україні»[43], а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська та частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом. Протягом жовтня—листопада козацькі підрозділи Самуся, А. Абазина, С. Палія, М. Омельченка, З. Іскри оволоділи такими містами, як Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихов, Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс та ін. Колишня столиця правобережних гетьманів Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили, Гришка, містечко Немирів було атаковане з двох боків: Самусеві козаки штурмували з півночі, Абазинові — з півдня. Місцева залога боронилася три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани, які розпочали боротьбу з поляками в самому місті. Таким чином був узятий Немирів, звідки Самусь вивіз 12 гармат[44]. Отже, зважаючи на попередні здобутки, козацька влада охопила протягом невеликого проміжку часу більшу частину Правобережжя — Київщину, Східне Поділля й навіть окремі райони Західної Волині та Галичини.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв польського короля і змусив його видати універсал до Самуся й «усього козацького війська» з наказом не «узурпувати» Україну, перестати бунтувати й розійтися по домівках. Окрім того, пропонувалося спрямувати українську войовничість проти спільного ворога — шведів, які на чолі з Карлом XII Густавом увійшли до Польщі. Також Август II Сильний обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили (?) завдані йому «кривди»[45]. Начебто король не був ознайомлений з політикою утисків козаччини і взагалі українського люду в попередні роки! Саме тому Самусь уже не довіряв своєму колишньому патрону, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

А як реагував на тогочасні події в Україні інший впливовий монарх — російський цар Петро I? У грудні 1702 р. він звернувся з

листом особисто до Самуся (якого називав «Самусь Іванов») та С. Палія, пропонуючи їм звільнити завойовані правобережні міста на користь поляків, при цьому зовсім нічого не згадуючи про можливість своєї протекції над Правобережною Україною [46]. На початку наступного року в листі до Августа II Сильного цар писав: «Також що і не належало було нам, Великому Государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані Вашої Королівської Величності і Речі Посполитої, про те наші, Великого Государя грамоти послали, щоб вони від цього злого бажання перестали» [47]. Отже, сподівання Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви до українсько-польського конфлікту не справдилися.

Хоча віра повстанців і їхнього керівництва в «доброго православного царя» танула на очах, вони не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня, завершилася 10 листопада капітуляцією польської залоги перед десятитисячним козацьким військом. До рук гетьмана Самуся і його прибічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тис. великих і 10 тис. малих ядер, кількасот гранат, свинець, різна військова зброя, амуніція, припаси тощо [48]. Того ж дня Самусь відіслав до І. Мазепи листа з повідомленням про взяття польської фортеці «українською зброєю». Також він пропонував останньому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню-другу, які б перебували в місті на правах залоги» [49]. У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада звернувся також по дозвіл до Петра I, але не отримав від царя ніякої відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими військами стало кульмінацією у розгортанні повстання на Правобережній Україні. Вже на початку наступного, 1703 р., сюди вступила 15-тисячна коронна армія на чолі з польним гетьманом А. Синявським. Він відвоював у Самуся Бар, Хмільник, Немирів і розпочав підготовку до штурму Білої Церкви. Правобережний гетьман знову (вже вкотре!) звернувся по військову допомогу до Мазепи, але не одержав її в повному обсязі — лівобережний правитель надіслав лише незначну кількість боеприпасів та грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, Самусь вирішив дати бій польським корогвам під Старокостянтиновим. Але численніші сили противника під керівництвом Й. Потоцького та Я. Вишневецького розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько півтори тисячі чоловік. За свідченнями сучасників, після цієї битви Самусь «в силі своїй став слабий» [50]. У січні—лютому 1703 р. козацький устрій на подільських землях був

повністю розгромлений. Самусь разом з уцілілими підрозділами відійшов до Білої Церкви, де разом з С. Палієм вирішив боротися до останнього. «Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати» [51],— повідомляли у квітні того ж року польські воєначальники. У цей час гетьман та правобережні полковники укріплювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що в цих старовинних козацьких містах повстанців перемогти буде важче, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня Август II Сильний звернувся до Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для допомоги Самусю (а такі випадки були непоодинокими), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні [52]. Російський цар відреагував на це звернення короля і 25 лютого відіслав до правобережної козацької старшини лист, в якому, зокрема, говорилося: «...а тобі, кінному Охотницькому Полковникові (Палію.— *Т. Ч.*) і кінному Охотницькому Полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку Його Королівської Величності від кого була, і про те довелося бити чолом Його Королівській Величності, і ті б всі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним.., а від початого свого противного на сторону Королівської Величності наміри перестали» [53].

Крім того, між Польщею та Росією розпочався переговорний процес, метою якого було укладення чергового військово-політичного союзу. Поряд з повстанням на Правобережній Україні, причиною початку цих переговорів стало вторгнення до Речі Посполитої шведських військ Карла XII Густава, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи. 30 серпня 1704 р. польські та російські дипломати уклали т. з. Нарвський трактат, згідно з яким «українське замішання» й «узурпація» влади козацькою старшиною мали бути придушені спільними зусиллями обох сторін, а цар отримував право ввести свої війська на Правобережжя [54].

Незадовго до цього, 1 січня 1704 р., Самусь спільно з 15 старшинами вирушив на Лівобережжя для зустрічі з І. Мазепою. Метою «посольства» була передача Самусем лівобережному регіментареві своїх клейнодів, а отже, такою дією було б визнано єдиного гетьмана з «обох боків Дніпра». Також «тогобічні» полковники хотіли просити Мазепу про гетьманські універсали для їхніх полків на Правобережжі [55]. Спочатку Самусь побував у Переяславі, де мав зустріч з місцевим полковником І. Мировичем. Потому він рушив у напрямку Батурина й на деякий час зупинився в Ніжині. Саме тут його застав присланий Мазепою осавул з наказом гетьмана

залишити привезені клейноди в Ніжині або забрати їх назад. Лівобережний гетьман відмовився їх узяти з огляду на те, що вони були надані польським королем і їхнє прийняття означало б порушення умов російсько-польського «Вічного миру». Таким чином, Самусю нічого не залишалося, як повернутися на Правобережжя.

Але невдовзі проблема об'єднання України під єдиною гетьманською булавою вирішилася зовсім іншим шляхом. У зв'язку зі шведською загрозою Август II Сильний запросив Петра I надати йому посильну військову допомогу. Російський монарх у свою чергу наказав правителю лівобережного Українського гетьманату вирушити на Правобережну Україну для об'єднання з польськими військами. У травні 1704 р. здійснилася давня мрія І. Мазепи та Самуся про злучення «обох боків Дніпра» — лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя. Вже в 20-х числах травня Самусь разом з С. Палієм та З. Іскрою приєднався до підрозділів Мазепи. 15 червня в таборі поблизу Паволочі Самусь передав тепер уже «обобічному» гетьману свої клейноди — булаву, бунчук і королівський універсал на гетьманство. Цю подію занотував у своєму літописі гадяцький полковник Г. Граб'янка [56].

І. Мазепа залишив Самуся на посаді полковника Богуславського полку, а також наказав йому виділити дві сотні досвідчених вояків, які б увійшли до складу гарнізону Білоцерківської фортеці. У червні 1705 р. розпочалася нова бойова операція лівобережного козацького війська. За наказом Петра I 40-тисячна армія під керівництвом І. Мазепи рушила в напрямку Львова. У цьому поході брали участь і богуславські козаки на чолі з Самусем. Досягнувши кордонів Белзького воєводства, гетьманський уряд тим самим поширив свою владу на всю територію Правобережної України. І хоча польські урядовці виступали проти цього, до кінця липня 1708 р. (коли гетьман разом з військом покинув терени Правобережжя) тут під захистом І. Мазепи урядувала місцева козацька старшина. До існуючих Корсунського, Білоцерківського, Богуславського і Брацлавського приєдналися відроджені Уманський, Чигиринський та Могилівський полки.

Полковник Самусь продовжував боротьбу зі шляхтою, а тому поляки неодноразово вимагали передачі їм тієї території України, яка, згідно з договором 1686 р., відійшла до Речі Посполитої. Звертаючись до Петра I, вони в лютому та липні 1707 р. пропонували йому заарештувати Самуся, як це було зроблено раніше з С. Палієм [57]. І хоча тоді російський уряд не прислухався до порад своїх союзників, він усе-таки пішов на цей крок трохи згодом і вже за зовсім інших політичних обставин. Натомість Самусь залишався на чолі свого полку і протягом 1708 — першої половини 1711 р. та захищав

«права і привілеї» населення Богуславщини. На жаль, з огляду на відсутність повноцінних джерел, не маємо більш повної інформації про цей період його життя та діяльності. Знаємо лише, що він підтримав прихід на Правобережжя наступника Мазепи гетьмана П. Орлика й розповсюджував серед українського населення його «закличні» універсали [58].

У березні 1711 р., відразу ж після переходу козацькими військами Орлика Дністра, полковник Самусь відрядив до нього своїх представників, а згодом приєднався до його військ з усім складом полку під Білою Церквою [59]. Невдалі штурми колись завойованої Самусем правобережної фортеці, яка тепер знову опинилася в руках поляків, спричинили відхід П. Орлика до Бендер. Полковник Самусь не захотів покидати України й у квітні 1711 р. обороняв Богуслав від переважаючих сил командувача російських військ М. Голіцина, що діяв на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А. Синявського. Під час довготривалого й жорстокого бою росіяни змогли оточити козацькі полки й полонити Самуся з сином, а також брата К. Гордієнка й майже всю старшину Богуславського й Корсунського полків [60]. Очевидець того бою засвідчував, що, незважаючи на втрату керівництва, українці й далі мужньо оборонялися — зброю до рук брали навіть старі та діти [61].

Таким чином, треба зазначити, що протягом останніх десятиліть XVII ст. правобережні козацькі полки брали участь майже у всіх військових діях, які проводила Річ Посполита проти Османської імперії та залежних від неї держав. Крім того, європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до антитурецької «Священної ліги», передбачала самостійні походи українського козацтва проти турків і татар. Зважаючи на це, правобережні полки під керівництвом С. Самуся та інших полковників близько півтора десятка разів разом з лівобережними козаками здійснювали великі антиосманські операції.

Колонізуючи землі Київщини, Брацлавщини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української революції. Одержавши в середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Українського гетьманату, які існували тут з 1648 по 1676 р. й були знищені у другій половині 70-х — на початку 80-х рр. XVII ст. Отримуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха (якого українські провідники традиційно «лякали» протекцією москов-

ського царя), правобережне Військо Запорозьке поступово й самочинно, з точки зору уряду Речі Посполитої, трансформувалося в автономну державно-політичну структуру. Такий процес «узурпації» влади на Правобережжі сприяв її об'єднанню з лівобережною частиною гетьманату. Цьому сприяла й політика Шведського королівства в даному регіоні Центрально-Східної Європи.

Правобережний гетьман Самусь повторив долю свого соратника С. Палія і був заарештований та висланий за наказом російського уряду до Сибіру, але, мабуть, через кілька років відпущений до України. Знаємо також про те, що у 1713 р. він заповів Свято-Преображенському Межигірському монастирю, що під Києвом, свій «млин в Богуславі, що нижче нового мосту», а також ліс, сади і власну землю [62]. До речі, Самусь, як і багато інших тогочасних провідників Українського гетьманату, відзначався великим меценатством й опікою щодо церкви. На початку XVII ст. за свої кошти він заснував на березі р. Рось Богуславський монастир, неодноразово дарував цінні речі й гроші для багатьох київських храмів. Поховати себе він заповідав у Межигір'ї, для чого дав на потреби місцевого монастиря 300 червінців «за свій похорон і поминання». Коли вмер довголітній полковник Війська Запорозького та гетьман правобережного козацтва достеменно невідомо, можливо, це трапилося не пізніше 1715 р. Очевидно, його було поховано в Межигірському монастирі [63].

Пам'ять про славетного запорозького козака Самуся, який був спочатку полковником Вінницького (1685—1699), а потім Богуславського (1699—1711) полків, виконував обов'язки наказного гетьмана від імені короля (1693—1702), тримав булаву «Гетьмана Українського» (1702—1704) й керував «другою Хмельниччиною», жила серед нашого народу ще багато століть після його смерті. Ще наприкінці XVIII ст. на Полтавщині існувало село Самусівка, де проживав правнук гетьмана, значковий товариш Іван Якович Самусь [64]. Він був сином онука Самуся, Якова Степановича, який тривалий час був одним із сотників Лубенського полку. Відомо, що на початку XX ст. одна з доріг на Київщині носила історичну назву «Шлях Самуся». Цей історичний шлях тягнувся від містечка Обухова до сіл Тростянка та Яцки й зникав у степах коло Ксаверівки. «Стара дорога є у великім пошануванні у людей» [65],— записав у своїх нотатках відомий краєзнавець Є. Руліковський. У людській пам'яті залишилися певні асоціації з цим шляхом — місцеві жителі казали, що він служив кордоном від Польщі. Очевидно, тим самим вони віддавали шану Самусеві як борцеві за «козацькі вольності» та утвердження Українського гетьманату в останніх десятиліттях XVII — на початку XVIII ст.

...Старовинний Богуслав,— «той, що славить Бога». На нашу думку, він має чи не найкращу назву серед усіх українських міст. Але чи пам'ятає він нині, що був три століття тому великим полковим містом та гетьманською резиденцією Правобережної України? Чи зберегли колись горді й мужні богуславці козацьку славу минулих століть? Чи вшановують вони гетьмана Самуся, який вірою і правдою оберігав життя їхніх пращурів за козацької доби? Так це чи ні — судити вам, шановні читачі.

---

[1] *Антонович В. Б.* Содержание актов о козаках...— С. 34—37; *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений.— Кн. 6.— Т. XV.— С. 333—334; *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв.— К., 1899.— С. 248—251; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі.— Вип. 4.— Прага, 1942.— С. 3—6; *Назарко І.* Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик.— 1965.— № 1—2.— С. 23; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963.— С. 50—51; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення.— К., 1993.— С. 50; *Вони ж.* Українська державна ідея XVII—XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації.— К., 1997.— С. 189; *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна.— К., 1999.— С. 236; *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України...— С. 28—32.

[2] РДАДА.— Ф. 229, кн. 94, арк. 301, 372; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні...— С. 58.

[3] Volumina legum.— T. V.— S. 350.

[4] Архив ЮЗР.— Т. II.— Ч. 2.— С. 465.

[5] *Grabowski A.* Ojczysty spominki w pismach do dziejów dawnej Polski.— Kraków, 1845.— T. II.— S. 532.

[6] Бібліотека інституту ім. Осолінських у Вроцлаві (далі — Осолін.).— Од. зб. 406/III, арк. 123.

[7] Бібліотека Ягеллонського університету в Кракові. Відділ рукописів.— Од. зб. 1151, арк. 29; *Sarneski K.* Pamiętniki z szasów Jana Sobieskiego.— Wrocław, 1958.— S. 355.

[8] ПАН Краків.— № 967, арк. 300.

[9] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России.— К., 1888.— С. 266; *Sajkowski A.* W strone Wiednia.., 1984.— S. 318.

[10] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России.— К., 1888.— С. 271—272.

[11] Чарт. — Од. зб. 1949/IV, арк. 4.

[12] Там само.— Арк. 1—120.

[13] Там само; *Сергієнко Г. Я.* Вказ. пр.— С. 91.

[14] Там само.— Арк. 35.

[15] Там само.— Арк. 63.

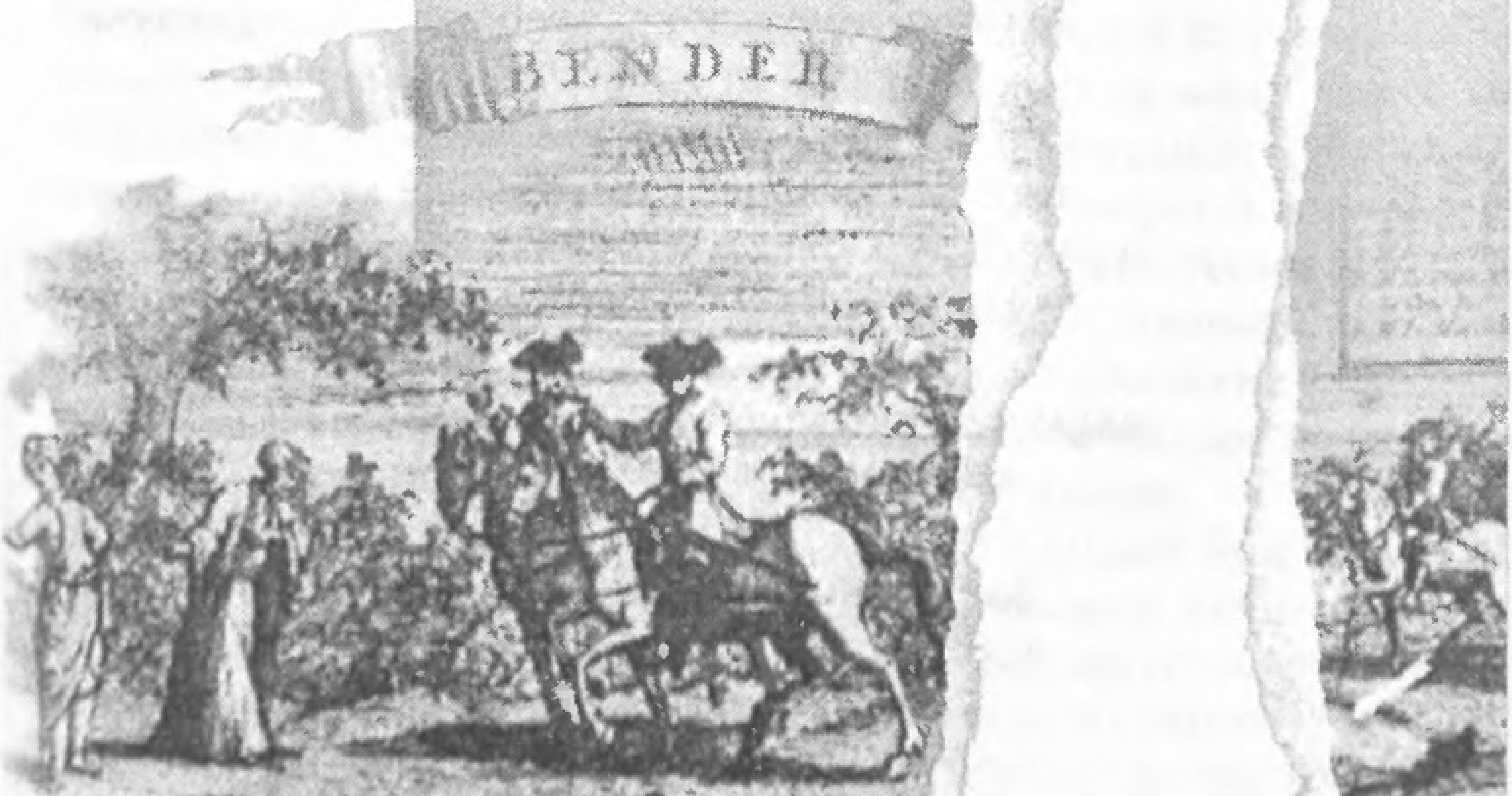
[16] Бібліотека національна у Варшаві. Відділ мікрофільмів.— № 22194, арк. 202; *Чухліб Т. В.* Козацький устрій...— С. 89; *Wojtasik J.* Rosprawa zbrojna z turkami i tatarami // SMHW.— T. 13.— 1667.— Cr. 1.— S. 84.
[17] Чарт.— Од. зб. 1949/IV, арк. 67.
[18] *Чухліб Т. В.* Козацький устрій... — С. 89.
[19] АГАД.— Ф. «АПП», № 47, т. 2, арк. 601—608.
[20] Осолін.— Од. зб. 406/III, арк. 123.
[21] Чарт.— Од. зб. 867/IV, № 42, арк. 23; *Sarnecki K.* Op. cit.— S. 215.
[22] *Степанков В.* Нариси українського Поділля.— С. 101.
[23] АГАД. — Ф. «АПП», № 162, т. 1, арк. 20; *Sarnecki K.*— Op. cit.— S. 214.
[24] Архив ЮЗР.— Т. II.— Ч. 3.— С. 329—330.
[25] Volumina legum.— T. VI.— S. 13; *Perdenia J.* Op. cit.— S. 113.
[26] РДАДА.— Ф. 124, оп. 3, спр. 1045.
[27] Там само.— Спр. 1023.
[28] Там само.— Спр. 1137.
[29] *Perdenia J.* Op. cit.— S. 114.
[30] Чарт.— Од. зб. 1668, арк. 260.
[31] *Сергієнко Г. Я.* Вказ. пр.— С. 113.
[32] Цит. за: *Сергієнко Г. Я.* Вказ. пр.— С. 113.
[33] Volumina legum.— T. VI.— S. 34 (13).
[34] Чарт.— Од. зб. 867, s. 34—38; Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego 1701—1702/ Wyd. P. Smolarek.— Warszawa, 1962.— S. 42.
[35] *Janczak J.* Powstanie Paleja // Zeszytu Naukowie Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III.— Seria A, № 23.— Wrocław, 1960.— S. 99.
[36] Архив ЮЗР.— Т. II.— Ч. 3.— С. 484, 502, 518—519.
[37] Осолін.— Од. зб. 271, арк. 126; *Janczak J.* Powstanie Paleja // Zeszytu Naukowie Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III.— S. 107—108.
[38] РДАДА.— Ф. 229, кн. 86, арк. 424—425; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні...— С. 132.
[39] *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... — С. 132.
[40] Осолін.— Од. зб. 271, № 126.
[41] Чарт.— 1676, арк. 119—120; Архив ЮЗР.— Ч. 2.— Т. III.— С. 449—450.
[42] Осолін.— Од. зб. 271, № 126; *Janczak J.* Powstanie Paleja.— S. 115.
[43] Чарт.— Од. зб. 1955, арк. 120—123.
[44] Там само.— Од. зб. 1676, арк. 19.
[45] Осолін.— Од. зб. 3550, арк. 141.
[46] РДАДА.— Ф. 124, оп. 3, № 39.
[47] Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. IV.— Санкт-Петербург, 1900.— С. 468.
[48] *Антонович В.* Последние времена казачества на правой стороне Днепра.— С. 133—134; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні...— С. 147.
[49] РДАДА.— Ф. 124, оп. 1, спр. 253, арк. 39.
[50] Там само.— Ф. 229, кн. 122, арк. 97—98; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні...— С. 190.
[51] Чарт.— Од. зб. 1676, арк. 357.
[52] Там само.— Од. зб. 525, арк. 236—237.

[53] Чарт.– Од. зб. 197, арк. 131–134; *Janczak J.* Powstanie Paleja.– S. 143.
[54] Volumina legum.– T. 6.– S. 166.
[55] *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні...– С. 174.
[56] Літопис Григорія Грабянки.– С. 166.
[57] Письма и бумаги императора Петра Великого.– Т. V.– Санкт-Петербург, 1907.– С. 490–491.
[58] Там само.– С. 216.
[59] *Крикун М.* Згін населення Правобережної України...– С. 48.
[60] *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы (1709–1714).– С. 54.
[61] Там само.
[62] Сказание о Межигорском монастыре // Максимович М. Собрание сочинений.– К., 1865.– С. 34; *Сергієнко Г. Я.* Вказ. пр.– С. 59.
[63] *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.– К., 2004.– С. 231.
[64] *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк.– К., 2002.– С. 122.
[65] *Rulikowski E.* Opis powiotu Kijowskiego.– Kijów, 1913.– C. 64.

Останній володар булави на Правобережній Україні

Пилип Орлик
1710 — 1713

Пилип Орлик народився у селі Косуті Ошмянського повіту поблизу Вільна в шляхетській родині чесько-литовсько-польського походження. Навчався у єзуїтській Віленській академії, у 1694 р. закінчив Києво-Могилянську академію. Працював писарем у канцелярії Київського митрополита у 1698–1700 рр. Після цього, до 1706 р., перебував на посаді старшого військового канцеляриста, а згодом керуючого справами (регента) Генеральної Військової канцелярії Українського гетьманату. В 1706 р. Орлик став генеральним писарем в уряді гетьмана Івана Мазепи. Підтримував гетьмана в його намаганні створити спілку за участю східноєвропейських держав та Швеції для унезалежнення України від влади російського царя. Після поразки шведсько-українських військ у Полтавській битві й смерті І. Мазепи на козацькій раді поблизу молдавського містечка Бендери 5 квітня 1710 р. П. Орлик був обраний гетьманом Війська Запорозького «обох сторін» Дніпра.

Життя і діяльність цього гетьмана досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені [1]. Разом з тим, на нашу думку, дотепер менш вивченим залишається той період, коли його влада протягом майже чотирьох років (1710–1713) визнавалася легітимною на Правобережжі як із внутрішньополітичної, так і з міжнародно-правової точки зору. Треба також акцентувати увагу на висвітленні аспектів складних стосунків цього українського гетьмана з його тогочасним сюзереном – шведським королем, а також турецьким султаном і кримським ханом. З ними він укладав військові та дипломатичні союзи заради найголовнішого політичного завдання свого уряду – утвердження гетьманської влади в Україні та об'єднання всіх її земель під єдиною булавою.

Вже саме обрання П. Орлика на гетьманство відбулося за активної підтримки шведського короля Карла XII Густава, а тому ні в кого з сучасників не викликав сумніву факт «вимагання» Орликом у цього північно-

європейського монарха гарантій щодо протекції над Україною, поки з неї не буде зняте «московське ярмо» і вона не повернеться до своїх давніх «вольностей»[2]. Майже через місяць після виборів, 10 травня 1710 р., Карл XII Густав надав такий гарантійний документ гетьману. Він мав назву *«Diploma assecuratiorium pro duce et exercitu zaporoviensi»*[3]. Згідно з влучним висловом історика Б. Крупницького, цим актом король Швеції не тільки підтверджував права та привілеї Війська Запорозького, а також ставав гарантом незалежності України та її кордонів[4]. Згодом Карл XII Густав ще раз документально підтвердив свої повноваження як протектора України та гетьманської влади. Він затвердив іншим актом під назвою *«Confirmatio boreem Pactorum a Rege Sueciae»* знамениту козацьку конституцію *«Pacta et Contitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis»*, що була укладена між П. Орликом і старшиною на зразок угод між новообраними польськими королями та шляхтою[5].

Таким чином, П. Орлик продовжував курс свого попередника, гетьмана І. Мазепи, на визнання шведської протекції. Про це свідчили й *самі «Pacta et Contitutiones...»*, де зокрема відзначалося: «...Мазепа, ставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни... віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого... осиротіле після смерті свого найпершого регіментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у *протекції найяснішого короля, його милості, шведського... і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності...»*[6]. Також у преамбулі цього документа вказувалися й вагомі причини піддання Українського гетьманату під монаршу владу Карла XII Густава: «...Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й піднятття впалих своїх прав та вольностей військових»[7]. Слід відзначити, що хоча внаслідок постійних військових дій реалізація положень угоди була досить обмеженою, однак, очевидно, протягом кількох років вони частково діяли на теренах Правобережної України.

У преамбулі Конституції гетьмана П. Орлика було детально проаналізовано українсько-російські відносини, починаючи від 1648 р. й закінчуючи 1708 р. В ній зазначалося, що гетьман Б. Хмельницький *«при своєму добророзумному промислі, визволивши працями та відвагами з польського підданства Запорозьке військо та уярмлений і утиснений малоросійський народ, піддався з ним*

добровільно під самодержавну руку великих государів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючися, що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх, у договорах та статтях відбитих та присягою стверджених, і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною. Але після смерті того, славної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невільниче ярмо, тоді, скільки Запорозьке військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей і до такої оборони сам Бог-помститель нахиляв. Наослідок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіла неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке Низове військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки» [8]. Отже, зважаючи на порушення московсько-російськими царями своїх сюзеренних зобов'язань, даним актом законодавчо закріплювалася незалежність Українського гетьманату від Російської імперії.

Треба відзначити, що П. Орлик, який протягом довгих десятиліть (1714—1742) перебував у еміграції, ніколи не зрікався задекларованої у 1710 р. підлеглості королю Швеції. Оцінюючи тогочасні українсько-шведські стосунки, польський історик В. Конопчинський зазначав, що гетьман Орлик і його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі і Москви» [9]. У свою чергу, російський дослідник В. Артамонов відзначав, що кордони «незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під зверхністю Швеції та використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії й Криму, повинні були охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також усю Правобережну Україну з традиційним кордоном по р. Случу. Окрім того, українському гетьманові мали підпорядковуватися донці-некрасівці й області Війська Донського [10].

Незважаючи на поразку під Полтавою у 1709 р., король Карл XII Густав будував плани щодо відновлення втрачених позицій та відвою-

вання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом з турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю. Потоцького — представника «опозиційного» польського короля С. Лещинського, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною [11].

У зв'язку з цим Орлик розпочав активну діяльність у двох напрямах. По-перше, він відрядив в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. По-друге, гетьман провів переговори з ханом Девлет-Гіреєм і вислав своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добивались у султана Агмеда III оголошення війни Росії [12].

Дипломатичні заходи гетьмана мали також завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У першій статті попереднього проекту договору (поданого козацькими дипломатами 19 січня) говорилося про те, що, незважаючи на військово-політичний союз, укладений між Україною й Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції» [13]. Таким чином, уперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII Густава. Водночас, в одній із пропонованих статей П. Орлик намагався убезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок з татарами як рівноправний — «хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України» [14]. Хоча в остаточному тексті договору, який був затверджений Девлет-Гіреєм, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося, що *«хай вона [Україна] буде вільним народом»* [15]. Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня. Детальний опис цієї військової операції зробив у своїй праці Б. Крупницький [16].

Перед тим як вирушити в похід, Орлик заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «...підступні ворожі плани (Росії.— *Т. Ч.*) сягають навіть далі, щоб

козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель»[17]. Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на Правобережну Україну з метою її звільнення від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало чотири тисячі запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько двох тисяч поляків С. Потоцького і більше двадцяти тисяч буджацьких татар, перейшла Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася велика територія поміж Немировим, Вінницею та Брацлавом.

Неприступною залишалась тільки Біла Церква, фортифікаційні споруди якої відігравали важливу роль у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали приступ добре укріпленої, з численним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом з татарами й оволоділи передмістям, але триденний штурм Білої Церкви не дав результатів. Не витримавши, татари покинули Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, плюндрувати міста і села, захоплювати ясир. Польські підрозділи Потоцького вирушили на Волинь, а сам П. Орлик із запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці шведського сюзерена Орлику під час першого етапу походу (лютий—квітень) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро I, який 3 травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримувала вся «задніпровська» Україна[18]. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці, як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський[19]. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом 9 березня під час перебування в Лисянці[20]. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя й розповсюджувалися до володінь Переяславського полку включно[21].

Перебуваючи під враженням успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, Орлик повідомив короля Карла XII Густава, що його військо зросло більш ніж уп'ятеро[22]. Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без військ союзників налічували близько 3 тисяч козаків, то на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, вони збільшилися до 15 тисяч осіб. Орлик також намагався

залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звернувся до нього з пропозицією об'єднати зусилля для воз'єднання України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, й мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Посполитою»[23].

Після уважного ознайомлення зі змістом листа П. Орлика до Скоропадського можемо стверджувати, що в ньому була закладена програма-максимум політичних устремлінь наступника Мазепи, а саме – використовувати зверхність Стокгольма й Стамбула лише як засіб до удільності України. «Не йміть віри тим,– звертався Орлик до лівобережного гетьмана,– що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. *Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, але була б назавше самостійною...*»[24],– відзначалося в листі. Звичайно, опоненти можуть заперечити: мовляв, Орлик задля того, щоб перетягнути на свій бік лівобережні козацькі полки, міг сказати й не таке. Однак зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик неодноразово висловлювався в такому сенсі, зокрема у зверненнях до багатьох тогочасних монархів Європи.

На жаль, І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Мазепи, не тільки не підтримав починань молодшого гетьмана, а навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою ці полки були ними розбиті), проте надалі в процесі походу між ними почали виникати суперечності. Якщо П. Орлик зі старшиною хотіли повністю оволодіти правобережними землями, то Ю. Потоцький бажав рухатися на захід – до кордонів з Польщею. У зв'язку з цим, гетьман апелював до Карла XII Густава, оскаржуючи дії поляків[25]. Другою проблемою для українського гетьмана (яку він так і не зміг вирішити) була поведінка татарських «братів», які на початку квітня після довготривалої облоги Білої Церкви та отримання звістки про надходження російських військ почали залишати союзницький табір і плюндрувати навколишні міста й селища, вибираючи звідти ясир.

До честі П. Орлика, він усіма засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея від цих дій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, де йшлося про неприпустимість такої поведінки татар. Коли це не переконало кримчан, він вказав Девлет-Гірею на його зобов'язання перед Карлом XII Густавом щодо того, що в ясир братимуть лише ворогів, а не місцеве

населення. Однак це також не справило враження на татар – вони й далі продовжували свою традиційну справу. А тому П. Орлик знову (вже вкотре!) звернувся з протестом щодо такої політики татар до свого протектора – короля Швеції. Водночас він повідомляв про неправомірні дії татар турецького султана Агмеда III. Той пішов назустріч проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим повернути всіх українських полонених до тих місць, звідки вони їх взяли [26].

Зрада татар спричинила відхід від Орлика козаков з правобережних полків, які були змушені повертатися захищати рідні оселі. А тому П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив залишити територію України [27]. Карл XII Густав намагався всіляко стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до солтана Буджацької орди з проханням не залишати Орлика й триматися до приходу турецької армії [28]. 24 квітня король листовно звернувся до гетьмана та київського воєводи Речі Посполитої Ю. Потоцького з вимогою не полишати Правобережної України, а П. Орлику наказував стати під командування польського воєначальника [29]. Але це вже не врятувало ситуацію – саме в той час війська Орлика і Потоцького переходили Дністер у районі Бендер.

Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати Правобережну Україну в російського царя. Більше того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусили царя Петра I та лівобережного гетьмана І. Скоропадського протягом другої половини 1711–1712 рр. здійснити примусовий згін населення правобережного регіону України на Лівобережжя [30]. Як свідчив 10 березня 1712 р. сам Орлик у листі до великого візира Османської імперії, російські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену» [31]. Отже, справа об'єднання правобережної та лівобережної частини Українського гетьманату вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників та продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер уже за безпосередньою участю другого монарха – султана Османської імперії Агмеда III.

Влітку 1711 р. війська Орлика на боці султана брали участь в битві між турецькою та російською арміями на р. Прут. Українські козаки відіграли досить важливу роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. У липні поблизу Пруту між Османською та Російською імперіями був підписаний т. з. Прутський мирний договір. Питання про політичний статус України було одним з головних під час переговорів – російський цар змушений був «відняти від неї руку» на користь кримського хана та гетьмана

П. Орлика. У зв'язку з укладенням цього договору, який знаменував поразку Петра І в російсько-турецькій війні та відмову царя від Правобережної України на користь султана, наприкінці жовтня 1711 р. Орлик відрядив до Стамбула делегацію з метою дієво вплинути на процес ратифікації положень договору.

Українське посольство очолив прилуцький полковник Д. Горленко, до нього також входили генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, що торкався України й був досить неясно сформульований. Загалом генеральна старшина мала відстоювати такі положення: 1) Османській імперії необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра»; 2) Україна має управлятися гетьманом, що обирався б «вільними» голосами; 3) Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Кримський ханат не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо [32]. Активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже стурбували московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії, і вони якраз і є головною причиною, що перешкоджає укладенню миру» [33],— відзначав Шафіров у листі до свого царя.

Таким чином, українські дипломати мали укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Разом з тим, посольство мало з собою три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці залишалися під захистом Шведської корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити таємне побажання Орлика лише за певних обставин [34]. До речі, підтримка тісних відносин відразу ж з обома монархами (по суті, гетьман відроджував полівасалітетну модель у зовнішній політиці гетьманату) поставила П. Орлика в дражливе становище перед ними. Султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв Орлику їхати до столиці Порти. «Він (Карл XII Густав.— *Т. Ч.*) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам» [35],— згадував Орлик у 1719 р. під час свого перебування в еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на

причини такої заборони: «...Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма.., вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна.—*Т. Ч.*) має повернутися до свого давнього стану»[36]. Проте в листопаді 1711 р. українська делегація прибула до Туреччини, де розпочала активні переговори щодо вироблення умов, на основі яких уряд Орлика мав володіти Українським гетьманатом.

Відомий сходознавець О. Пріцак дослідив, що внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Орликом і султаном Агмедом III[37]. Перший з них, що був оформлений між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанська грамота типу «*nisanfy*», забезпечував П. Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра»[38]. Тобто, під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголовніше, виконання Петром I прутських домовленостей, змусили Агмеда III переглянути цей проект договору в новому варіанті від 16 березня 1712 р. Він був оформлений як султанська грамота «*name*» і в ньому вже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя.

Текст договору, який зберігся в латинському перекладі, мав назву «*Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est* ***Duci Zaporoviensium Philippo Orlik*** *in possesionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae*»[39]. Його найголовнішим положенням було: «..Ми (турецький султан.— *Т. Ч.*) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, *передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією*»[40]. Таким чином, спираючись на положення Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала правобережні землі України («*Ucrainum ab has parte Borysthents*») у «повне володіння» гетьмана П. Орлика. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Агмеду III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на 25 років, яке було підписане в Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Якою ж була реакція уряду П. Орлика на рішення турецького султана про передачу гетьману лише правобережної частини України, а також на положення російсько-турецьких мирних договорів 1711—1712 рр.? Очевидці засвідчували, що дізнавшись про умови Прутського договору, Орлик швидко виїхав з Бендер до Ясс умовляти великого візира Мегмет-Баталджі, щоб той просив султана не ратифікувати його. Гетьман вимагав, щоб царські війська не тільки залишили всю територію України (а не лише Правобережжя), а й

повернули її законно обраному володарю (тобто йому) забране «майно»[41]. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну»[42]. Цього вимагали представники козацької еліти від правлячих кіл Османської імперії ще у грудні 1711 р. Новоукладений в 1712 р. мир між Росією й Туреччиною викликав бурхливий протест українського лідера. Він знову звернувся до турецького візира, намагаючись якнайґрунтовніше аргументувати свою позицію і при цьому посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення з-під московського ярма України з лівого берега Дніпра, найближчої до Московщини за правий берег Дніпра, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького зі зброєю війська ЙВ (його величності.— *Т. Ч.*) шведського короля і разом з ЙВ пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім її лівий берег...»[43]. Окремо П. Орлик турбувався про долю Києва, який, згідно з турецько-російським договором, переходив до володінь Московської держави. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?»[44] — наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що віддання йому (згідно з грамотою Агмеда III) Правобережжя не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо свідчили не лише наслідки походу 1711 р., а й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, окрім Москви, претендувала ще й Варшава, а тому, якщо б Орлик навіть і утвердився в цьому регіоні, ці дві потужні держави не дали б йому змоги володарювати тут довго. Разом з тим не вирішувалася головна проблема, яка існувала для українських гетьманів уже півстоліття,— питання про об'єднання України під єдиною булавою.

Задля виправдання перед шведським королем П. Орлик зробив спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України[45]. Також він намагався переконати Карла XII Густава в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинно було приймати привілей султана[46]. Після розмов зі шведським патроном Орлик вирішив звернутися до Порти із заявою, що не вступатиме на Правобережну Україну поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Сильним. Як стверджували Б. Крупницький та О. Субтельний, саме в цей час гетьман П. Орлик відмовився від надмірних зобов'язань

перед турками й повертався до безпечнішої зверхності шведського монарха [47].

Польський дослідник Ю. Фельдман описував ситуацію, в яку потрапив Орлик у цей період, як дуже тяжку, адже в похід на Правобережну Україну гетьмана примушував виступати кримський хан. Водночас, Карл XII Густав попереджав гетьмана, що в такому разі він позбавить його своєї протекції. Згодом гетьман пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди перемоги над росіянами коло Пруту й змусити останніх покинути Україну, а отже, султан порушив свої зобов'язання перед гетьманатом. Натомість П. Орлик разом із старшиною *«заприсяглися не покидати заступництва ЙВ* (його величності.— *Т. Ч.*) *шведського короля, доки Україна не буде визволена»* від російської присутності [48].

Треба наголосити на тому, що за всієї своєї «заангажованості» султаном український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII Густава у Варниці (т. з. калабалик). Хан Девлет-Гірей відрядив до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб ті поцікавилися в гетьмана, кого він підтримуватиме — короля чи султана з ханом? На таке запитання гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції [49]. «...Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я ... не прийму заступництва турків» [50],— писав згодом Орлик у своєму щоденнику. На чолі кількох десятків козаків гетьман як вірний васал свого господаря бився разом з трьома сотнями гвардійців Карла XII Густава проти 20 тисяч татар і 6 тисяч турків у варницькому таборі. Ця подія відбувалася 11—12 лютого 1713 р. Після насильної депортації короля з території Османської імперії Орлик хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього з багатьох причин дуже ображений. У листі до шведського радника Міллерна він писав: «...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитом, з'єднавши з ним своє військо, і вдарили проти ворога імені християнського (Порти.— *Т. Ч.*)» [51]. Оскільки гетьман втратив надію за допомогою шведського короля відвоювати в росіян Україну, він запропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Орлик закликав Карла XII Густава укласти договір з польським королем: «якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною» [52].

Разом з тим, незважаючи на невигідні умови султанського привілею й турецько-російських домовленостей, П. Орлик почав виконувати їхні умови й, у зв'язку з тим, що в листопаді 1712 р. Османська імперія знову оголосила війну Росії, вислав на Правобережну Україну підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д. Горленка. Цього разу гетьманські війська мали відвойовувати її у Польщі. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М. Любомирським. Однак згодом вони все ж таки оволоділи значною територією Правобережжя й перебували тут з лютого до листопада 1713 р. І хоча Карл XII Густав був уже далеко від кордонів України, Орлик у своїх листах до його канцелярії постійно повідомляв про те, як розвивається процес утвердження його влади «на правому березі» Дніпра [53]. На жаль, ця акція гетьмана знову закінчилася невдачею. Причиною поразки була не лише військова неспроможність Орлика та його союзників (1 серпня 1713 р. на Правобережжі перебувало 10 тисяч козаків, 12 тисяч турок і 30 тисяч татар) [54], а й позиція міжнародної дипломатії.

Поступово Орлик у своїй політиці відходив від орієнтації на військову підтримку Туреччини й продовжував триматися Карла XII Густава. Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть Орликові звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками й татарами, визнаючи їхню зверхність, але не пориваючи зі шведським королем. Але тільки-но таку можливість було втрачено, він звернувся по допомогу до польського короля Августа II Сильного. У вересні того ж року козацькі підрозділи знову вирушили на правобережні землі. Тим самим Орлик дуже хотів добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна остаточно відходила до володінь польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести звідти свої війська, а вже в червні 1714 р. Пилип Орлик виїхав з найближчим оточенням і сім'єю у напрямку Швеції.

З 1720 р. український гетьман в еміграції, П. Орлик перебував в Австрії, а згодом переїхав до Чехії. У 1722—1734 рр. він жив у містечку Салоніки в Греції, а потім у Молдавії. Перебуваючи у вимушеній політичній еміграції до своєї смерті у 1742 р., Орлик неодноразово листувався та зустрічався з багатьма европейськими монархами. Він шукав підтримки у таких держав, як Австрія, Англія, Ватикан, Голландія, Данія, Польща, Пруссія, Франція задля відновлення своєї законної влади в Україні та її об'єднання в єдиній козацькій державі. *«Ніколи не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити*

мої права й права моєї нації на Україну» — писав в одному з листів до свого сина у 1741 р. останній володар гетьманської булави на Правобережжі, засвідчуючи тим самим свій високий громадянський патріотизм та непереможну політичну волю.

---

[1] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльності.— Варшава, 1938; *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя та діяльність.— К., 1996; *Субтельний О.* Мазепинці.— К., 1994; *Василенко М. П.* Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки института истории РАННИОН.— Т. IV.— Москва, 1929.— С. 153—171; *Мельник Л. Г.* Конституція 1710 р. Пилипа Орлика // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки.— Вип. 2.— К., 1991.— С. 3—23; *Капелюшний В. П.* Конституція Пилипа Орлика в українській історіографії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.— Вип. 3.— К., 1993.— С. 127—130; *Ульяновський В.* Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави.— К., 1994.— С. 436—439; *Чухліб Т.* Пилип Орлик // Історія України в особах: Козаччина.— К., 2000.— С. 193—202.; *Rawita-Gawroński F.* Filip Orlik, nieuznany hetman Kozacki // Studya i szkice historyczne.— Lwów, 1903.— S. 29—70.

[2] Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII.— Москва, 1847.— С. 18.

[3] Там само.— С. 18—19; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик...— С. 13—14; *Субтельний О.* Мазепинці...— С. 15.

[4] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик...— С. 57.

[5] Переписка и другие бумаги...— С. 17—18.

[6] Угода та Конституція Пилипа Орлика у перекладі В. Шевчука // Літературна Україна.— 12 липня 1990.— С. 5.

[7] Там само.

[8] Там само.

[9] *Konopczyński W.* Polska a Turcja. 1683—1792.— Warszawa, 1936.— S. 63.

[10] *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая...— С. 51.

[11] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик...— С. 31.

[12] *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— Т. 3.— Львів, 1991.— С. 322.

[13] Переписка и другие бумаги...— С. 44—45; *Субтельний О.* Мазепинці...— С. 194—195.

[14] Переписка и другие бумаги...— С. 45.

[15] Там само.— С. 46—47; *Субтельний О.* Мазепинці...— С. 189.

[16] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик...— С. 36—53.

[17] Переписка и другие бумаги...— С. 34—35.

[18] Письма и бумаги Петра Великого.— Т. XI.— Вып. I.— Москва, 1964.— С. 216.

[19] *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України...— С. 48—49; *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая...— С. 116.

[20] *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая...— С. 52.

[21] Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов.— Вып. 12.— Санкт-Петербург, 1898.— С. 225—227.

[22] Переписка и другие бумаги...— С. 38; *Субтельний О.* Мазепинці...— С. 78.

[23] Там само.— С. 56.
[24] Цит. за: *Ульяновський В.* Пилип Орлик.— С. 443.
[25] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик...— С. 48.
[26] Переписка и другие бумаги...— С. 81; *Субтельний О.* Мазепинці...— С. 81.
[27] Матеріали з Прусського таємного державного архіву в Берліні // *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик. Додатки.— С. 185—186.
[28] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик...— С. 53.
[29] Там само.— С. 54.
[30] *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України...— С. 46.
[31] Переписка и другие бумаги...— С. 59.
[32] *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— Т. 3.— С. 326.
[33] *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая...— С. 178—179.
[34] Допрос Григора Герцика // Киевская старина.— 1883.— Т. III.— С. 601—610; *Субтельний О.* Мазепинці...— С. 84.
[35] *Єнсен А.* Орлик у Швеції // ЗНТШ.— Т. 92.— Львів, 1908.— С. 140, 209.
[36] Переписка и другие бумаги...— С. 30.
[37] *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник.— Вип. 1.— К., 1992.— С. 307—320.
[38] Цит. за: *Борщак І.* Гетьман П. Орлик і Франція // ЗНТШ.— Т. 134—135.— Львів, 1924.— С. 133—134; *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика...— С. 308—309.
[39] Чарт.— Од. зб. 498, арк. 101; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1916.— Вып. 2.— С. 75—77; *Пріцак.О.* Один чи два договори Пилипа Орлика...— С. 907—908.
[40] Цит. за: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика...— С. 307.
[41] *Ульяновський В.* Пилип Орлик.— С. 446.
[42] Там само.
[43] Переписка и другие бумаги...— С. 57—60; *Ульяновський В.* Пилип Орлик.— С. 449.
[44] Переписка и другие бумаги...— С. 57.
[45] *Борщак І.* Orlikiana // Хліборобська Україна.— Ч. 4.— Відень, 1922.— С. 366—367.
[46] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик...— С. 80; *Субтельний О.* Мазепинці...— С. 96.
[47] *Субтельний О.* Мазепинці...— С. 96; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик...— С. 76.
[48] *Feldman J.* Polska a sprawa wschodnia 1709—1714 // Polska Akademia Umiejętnosci.— T. 40.— Kraków, 1920.— S. 86.
[49] *Єнсен А.* Орлик у Швеції.— С. 160.
[50] Цит. за: *Субтельний О.* Мазепинці...— С. 98.
[51] *Єнсен А.* Орлик у Швеції.— С. 95.
[52] Матеріали з Стокгольмського державного архіву // *Крупницький Б.* Вказ. праця.— С. 212.
[53] Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева.—Ч. 3.— Москва, 1778—1779.— С. 224, 228, 239, 252; Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко.— Т. 2.— К., 1885.— С. 52.
[54] РДАДА.— Ф. 79, оп. 1, спр. 5, арк. 44.

ВИСНОВКИ

Процеси поділу міжнародних інтересів країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, що відбувалися протягом другої половини 50-х — середини 70-х рр. XVII ст., призвели до розподілу ранньомодерної Української держави між сферами впливу Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та залежного від неї Кримського ханату. Безперечно, що міжнародно-правове розчленування козацької держави між Польщею і Московщиною (Андрусів 1667 р.) та її правобережної частини між Портою й Короною Польською (Бучач 1672 р., Журавно 1676 р.) було спричинене внутрішньо-політичним станом українського суспільства. З іншого боку, руйнівні процеси, що викликали територіальний поділ козацької України серед чужоземних держав, значною мірою були інспіровані саме урядами цих країн. Іноземні впливи, які в цей період стимулювали внутрішню децентралізацію політичних структур козацької держави, стали одним з головних чинників виникнення правобережного та лівобережного урядів Українського гетьманату.

Однією з причин досить частої зміни гетьманськими урядами Правобережної України П. Тетері (1663—1665), С. Опари (1665), П. Дорошенка (1665—1676), П. Суховієнка (1668—1669), М. Ханенка (1669—1674), Є. Гоголя (1675—1679) своїх протекторів протягом 60—70-х рр. XVII ст. була неможливість забезпечення ними об'єднання України під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші чинники, що призводили до хитання українських правителів між династичними та станово-представницькими дворами європейського й азіатського континентів. І чи не найголовнішим з них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави, султаном Османської імперії чи ханом Кримського

ханату кращих «вольностей» для Війська Запорозького. Досить частий перехід гетьманів від одного до іншого протектора-сюзерена означав те, що такими діями вони намагалися забезпечити status quo своєї влади та сприяли руху в напрямку здобуття для себе більшої непідлеглості.

Головним «яблуком розбрату» у дипломатичному та військовому суперництві, яке, починаючи від середини XVII ст., не могли розділити між собою провідні монарші двори Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, залишалася проблема належності нової регіональної держави до сфери впливу одного з них. З огляду на це міжнародно-правовий статус козацької України після завершення національної революції у 1676 р. залишався невизначеним. Ні Бахчисарайський мир 1681 р. між Москвою і Стамбулом, ні «Вічний мир» 1686 р. між Варшавою і Москвою, ні рішення Карловицького конгресу 1699 р. не встановили остаточної влади якоїсь із династичних родин над усією українською територією. Разом з тим, уже з того часу поступово починають окреслюватися межі modus vivendi між Польщею, Туреччиною і Росією. Перші дві держави тимчасово обмежують свої територіальні апетити Правобережною Україною, остання ж намагається не випустити із своїх рук Лівобережжя. Хоча всі «високі сторони» цього міжнародного спору не полишали планів оволодіння всіма українськими землями, поступово їхні дипломати починають дотримуватися концепції рівноваги у стосунках між своїми країнами, зважаючи на загальноєвропейські тенденції у міжнародних відносинах того часу.

Значний вплив на внутрішньополітичні процеси у правобережній частині Українського гетьманату мала в цей період Річ Посполита, яка не могла змиритися з втратою у результаті революційних подій «дідичних» Київського, Брацлавського та Подільського воєводств. Після перемоги польсько-австрійських сил (за допомогою українського козацтва) над турками під Віднем у 1683 р. король Ян III Собеський провів ряд заходів щодо реанімації правобережного козацького устрою, який був знищений тією ж Польщею під час боротьби з П. Дорошенком у першій половині 70-х рр. XVII ст. Окрім того, зважаючи на утворення у 1684 р. антитурецької «Священної ліги» (до неї входили Польща, Австрія, Ватикан, Венеція, з 1686 р.— Росія), польський уряд потребував військової допомоги козацтва для боротьби з Османською імперією у Центрально-Східній Європі.

У зв'язку з цим на території Правобережжя був заснований інститут українського гетьманства «від імені його королівської милості». Підкоряючись польському уряду у напрямку захисту від турецько-татарської агресії та витіснення османських сил з території України й Молдавії, правобережні гетьмани С. Куницький (1683—1684), А. Могила (1684—1689), Г. Гришко (1689—1692), С. Самусь (1693—1704) не давали йому змоги утвердитися на землях Київщини та Східного Поділля. Отримавши в середині 80-х рр. XVII ст. королівський дозвіл на освоєння спустошених внаслідок довголітніх війн земель Правобережної України, козацька старшина розпочала діяльність, спрямовану на відродження тут власне національних державних органів.

Протягом зазначеного періоду козацькі структури Правобережжя були важливим чинником у геополітичних планах європейської «Священної ліги». Прагнення керівників правобережного Війська Запорозького до об'єднання з Лівобережжям здійснювалося не лише у площині їхніх стосунків з «тогобічними» гетьманськими урядами і їхніми протекторами, а й примушувало діяти їх у межах визнання зверхності королів Речі Посполитої Яна III Собеського та Августа II Сильного, хоча відмова Речі Посполитої від військової допомоги правобережному козацтву наприкінці XVII ст. спричинилась до його повстання у 1702—1704 рр. і переходу під зверхність московського царя Петра I та лівобережного гетьмана І. Мазепи.

У результаті війн з Річчю Посполитою, а також Московською державою й Лівобережною Україною Османська імперія здобула право на володіння більшою частиною правобережних земель України, що було закріплено у відповідних міждержавних договорах. На території Західного Поділля турецький султан Мегмед IV заснував Кам'янецький еялет (1672—1699) на чолі з призначеним зі Стамбула урядовцем. Інша частина Правобережжя, в межах Київщини та Східного Поділля, була надана Портою в управління українським гетьманам. Спочатку це був Ю. Хмельницький, який з 1676 до 1681 р., після самозречення П. Дорошенка, очолював правобережне Військо Запорозьке у вигляді «Українського князівства». Воно було в повній васальній залежності від султана, що збіглося з політичними устремліннями частини козацької старшини не

визнавати протекцію ні польського, ні російського монархів. Невдовзі правобережна частина гетьманату була віддана молдавському господарю Ю. Дуці, який призначив тут від свого імені наказного гетьмана І. Драгинича (1681—1683). Згодом повноваженнями, наданими від султана та кримського хана, керувалися на Правобережжі гетьмани Т. Сулимка (1684—1685), Самченко (1686), С. Лозинський (бл.1687—1695), І. Багатий (бл. 1696—1699) та П. Іваненко (кінець 90-х рр. XVII — початок XVIII ст.). Захищені султанським протекторатом та військовою підтримкою татар, вони намагалися використати традиційні для українців форми державного управління, але, зважаючи на постійні військові дії з боку Польщі та Лівобережної України, не могли утвердити тут повноцінні інститути своєї влади.

Прагматична міжнародна політика Польщі, Швеції, Туреччини, Росії, Австрії та Криму на початку XVIII ст. спричинила крах дипломатичних і військових планів останнього гетьмана Правобережної України П. Орлика (1710—1713), який за допомогою гнучкої зовнішньої політики намагався відновити тут свою владу. Події 1713—1714 рр. призвели до втрати козацькою Україною своєї більшої частини — Правобережжя, яке протягом багатьох наступних років залишалося під владою польських королів. Черговий розподіл ранньомодерної Української держави, в свою чергу, викликав надзвичайне послаблення та поступове поглинення Російською імперією національної державної автономії на Лівобережжі. Таким чином, з карти Центрально-Східної Європи остаточно зникає Український гетьманат, який протягом значного періоду був її складовою частиною і відігравав певну роль у міжнародних відносинах того часу.

1992—2004 рр.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.

Архив ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов.

АГАД – Архів головний актів давніх у Варшаві.

Осолін.– Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві, Відділ рукописів.

ПАН Краків – Бібліотека Польської Академії Наук в Кракові, Відділ рукописів.

Ягеллон.– Бібліотека Ягеллонського університету у Кракові, Відділ рукописів.

ПАН Курнік – Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку, Відділ рукописів.

БУВ – Бібліотека університету Варшавського, Відділ рукописів.

БНВ – Бібліотека Національна у Варшаві, Відділ мікрофільмів.

ДПБ – Державна публічна бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі, Відділ рукописів.

Чарт. – Музей Національний ім. Кн. Чарторийських у Кракові, Відділ рукописів.

Переписка – Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского короля Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О. Бодянского.

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи.

РДАДА – Російський державний архів давніх актів у Москві.

Ф. «АЗ» – Архів Замойських.

Ф. «АПП» – Архів Публічний Потоцьких.

Ф. «АР» – Архів Дому Радзивіллів.

Ф. «АКВ» – Архів Коронний Варшавський.

ЦДІА УК – Центральний державний історичний архів України в Києві.

Acta Historica – Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki.

Tag-Register – Tag-Register von dem Ffeld-Zug welchen die politische Armee unter dem Commando dess Ober-Feld Herrn und Reichsmarscalks, Herrn Johannis Sobieski durch Podolien an die Ukraina... anno 1671 // Archiwum komisyi historyczney.

SMHW – Studia i materiały do historii wojskowosci Polskiey.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ЗМІСТ

Наукове видання

Т. В. Чухліб

ГЕТЬМАНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1663–1713)

Редактор *Ю. Г. Попсуєнко*
Художнє оформлення *О. Я. Остапова*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*
Коректори *І. Г. Ярошенко, О. В. Михед*

Підписано до друку 23.11.2004. Формат 60 × 90/16.
Гарнітура «Lazurski». Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 18,0. Обл.-вид. арк. 20,0. Зам. 4-47.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Контрактова площа, 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 238-28-26.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

Чухліб Т. В.

Ч-96 Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713).– К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004.– 288 с.

ISBN 966-518-304-4

У книзі подано яскраві, багатопланові портрети більш та менш знаних володарів гетьманської булави, які діяли на Правобережній Україні у 60-х роках XVII – на початку XVIII ст. Діяльність українських гетьманів розкривається у контексті загальноєвропейської історії. Розрахована на широке коло читачів, студентів, викладачів, науковців, військовослужбовців, дипломатів, усіх, хто цікавиться історією України взагалі та її міжнародних відносин зокрема.

ББК 63.3(4УКР)46-8

CELEBRIS RVSSIAE CIVITAS
FLV I VS